

Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Ο ΧΑΙΡΩΝΕΥΣ

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

3

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑΙ 1966

<http://www.diakeimano.gr/>

600

A769

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Ο ΧΑΙΡΩΝΕΥΣ

Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Ο ΧΑΙΡΩΝΕΥΣ

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1966

ΑΘΗΝΑΙ 1966

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

σ. 7

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ..... σ. 9-22

Ο ΒΙΟΣ

σ. 23-37

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΑ - ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ σ. 23-27, ΦΙΛΑΠΟΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΑ σ. 27-32, Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΗ ΠΡΟΒΟΛΗ σ. 32-37

ΤΟ ΕΡΓΟ

σ. 38-96

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΑΜΠΡΙΑ σ. 38-40, Η ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ σ. 40-41, Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ σ. 41-43, ΤΑ ΕΙΔΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ σ. 43-48, ΟΙ ΒΙΟΙ σ. 48-54, ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ σ. 54-58, Ο ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΚΑΙ Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ σ. 58-62, ΤΟ ΥΦΟΣ σ. 62-68, Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ σ. 68-72, Ο ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ σ. 72-76, Ο ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ σ. 76-78, Ο ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΚΑΙ Η ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑ σ. 78-86, Ο ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ σ. 86-88, Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ..... σ. 88-96

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

σ. 97-101

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

σ. 102-106

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τὸ βιβλίον αὐτὸ κύριον σκοπὸν ἔχει νὰ γνωρίσῃ τὸν Πλούταρχον στοὺς φιλολόγους, ποὺ διδάσκουν « Βίους » στὸ Γυμνάσιον.

Ἡ περίοδος τῆς ρωμαιοκρατίας, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ συγγραφέας, φωτίζεται σημαντικὰ ἀπὸ τὸ μεγάλο σὲ ἔκτασιν ἔργον του. Καὶ καθὼς γιὰ τὴν περίοδον ἐκείνην σώθηκαν λίγες εἰδήσεις, ὁ συγγραφέας τῆς Χαιρώνειας εἶναι μία ἀπὸ τὰς πρὸ σημαντικὰς πηγὰς τῆς. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ τεράστια βιβλιογραφία ποὺ δημιουργήθηκε σχετικὰ μὲ αὐτόν, ἕνα συγγραφέα « παρακμῆς ».

Τὰ κυριότερα πορίσματα τῶν ὥς τώρα ἐρευνῶν, ἐμπλουτισμένα καὶ μὲ νέες ἀπόψεις, τὰ βρίσκει ὁ ἀναγνώστης στὸ ἔργον τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου Konrat Ziegler, Plutarchus von Chaironeia, 1964 (β' ἔκδ.) Γιὰ λόγους ἐπιστημονικῆς ἀσφάλειας τὸ ἔργον αὐτὸ ἀποτελέσσει τὸ βασικὸν βοήθημα στὴν ἐργασία μας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο Πλούταρχος έζησε στα χρόνια που την Ελλάδα κατείχε η Ρώμη. Η ύποταγή της Ελλάδας στους Ρωμαίους δεν ήταν αποκλειστικά κατόρθωμα των τελευταίων. Την είχαν προετοιμάσει πριν από πολλά χρόνια οι Έλληνες, με τις άγεφύρωτες έσωτερικές αντιθέσεις και την άδυναμία τους να προχωρήσουν σε μια πλατύτερη έθνικη ένότητα, μετά την παρακμή της δημοκρατίας των πόλεων.

Την ένότητα είχε πραγματοποιήσει παλαιότερα ο μέγας Αλέξανδρος. Αλλά είχε πλατύνει τόσο τα όριά της, που ήταν φυσικό να γίνει πολύ χαλαρή. Γι' αυτό, άμέσως μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, ξανάρθε η διάσπαση. Τα μεγάλα ελληνιστικά κράτη των διαδόχων αποτέλεσαν την πρώτη φάση αυτής της διάσπασης.

Στην κυρίως Ελλάδα, κοιτίδα της παλαιάς αστικής δημοκρατίας με μακρόχρονη παράδοση μιās πολιτικής ανεξαρτησίας, η διάσπαση ήρθε πολύ πιο γρήγορα, αφού καλά καλά ποτέ δεν έλειψε, ούτε καν στα χρόνια του Αλεξάνδρου. Στην περίοδο των ελληνιστικών χρόνων υπήρχαν εκεί τρεις αξιόλογες πολιτικές και στρατιωτικές δυνάμεις: η Αχαϊκή και η Αιτωλική συμπολιτεία και οι Μακεδόνες. Η Σπάρτη και η Αθήνα βρίσκονταν έξω από τους συνασπισμούς αυτούς. Δεν είχαν άλλωστε καμιά πολιτική οντότητα: ήταν σκιές του μεγάλου τους παρελθόντος.

Η Αχαϊκή συμπολιτεία είχε ιδρυθι το 280 π.Χ. Την αποτελέσαν διάφορες αχαϊκές πόλεις (Δύμη, Πάτρα, Τριταία, Φαρές), αργότερα κι άλλες και προπάντων η Σικυώνα. Ήδη από τον 4ο αιώνα αναφέρεται η Αιτωλική συμπολιτεία, που είχε κέντρο της την πόλη Θέρμων και επεκτάθηκε ως τη Βοιωτία, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο.

Στη Μακεδονία, ύστερα από σκληρούς ανταγωνισμούς που έφεραν στο ματωμένο θρόνο της διάφορους εφήμερους ή γεμόνες, κυβέρνησε για ένα μεγάλο διάστημα ο Φίλιππος 5ος (221 - 171 π.Χ.). Στα χρόνια του οι Ρωμαίοι θα κάνουν τις πρώτες απόπειρες να έπεμβουν στα έσω-

τερικά τῆς Ἑλλάδας. Τὴν ἱστορία τῶν ἐπεμβάσεων αὐτῶν ὡς τὴν τε-
λειωτικὴ ὑποδούλωση τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου καὶ τὴν κοινωνικὴ,
πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασι, ποὺ οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς διαμόρφω-
σαν, θὰ ἐκθέσουμε μὲ τὴ μεγαλύτερη συντομία στὴν εἰσαγωγὴ αὐτῇ.

Ὅταν ἀκόμα βασιλεὺς ὁ ἐπίτροπος τοῦ Φιλίππου Ἀντίγονος ὁ
Δῶσον, ἔγινε στὴν Πελοπόννησο ἡ μάχη τῆς Σελλασίας (222 π.Χ.).
Στὴ μάχη ἐκεῖνη οἱ Μακεδόνες νίκησαν καὶ ταπείνωσαν τὴ Σπάρτη.
Στὴν Πελοπόννησο οἱ μακεδονικὲς φάλαγγες εἶχαν βρεθῇ, γιατί τίς
εἶχε προσκαλέσει ὁ Ἀρατος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας,
ποὺ ἦταν σὲ πόλεμο μὲ τὴ Σπάρτη. Ὁ Ἀντίγονος μπῆκε στὴ Σπάρτη
καὶ ἐγκατάστησε μακεδονικὴ φρουρά. Μιά νέα ἐνταση ἀρχίζει στὶς
σχέσεις τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τότε.

Λίγους μῆνες μετὰ τὴ μάχη τῆς Σελλασίας ὁ Ἀντίγονος πέθανε.
Ὁ Ἀρατος συνέχισε τὴ φιλομακεδονικὴ πολιτικὴ του μὲ τὸ νεαρὸ Φί-
λιππο. Ὁ Παπαρρηγόπουλος δικαιολογεῖ τὸν Ἀρατο: «Τὸ κοινὸν τῆς
ἐλληνικῆς ἐθνότητος συμφέρον ἦτο νὰ μὴ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ξενικὴν ἐκεί-
νην δυναστείαν, ἥτις ἀπὸ τῆς μέσης Ἰταλίας ὁρμωμένη εἶχεν ἤδη κα-
θυποτάξει τοὺς ἐν τῇ κάτω Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ Ἕλληνας καὶ ἤρchiσε
νὰ ἄπτεται τῶν παραλίων τῆς χερσονήσου ἡμῶν. Ἄν ὑπῆρχε δὲ ἔτι
τρόπος νὰ σωθῶμεν ἀπὸ τοῦ κινδύνου ἐκείνου, ὁ τρόπος οὗτος συνί-
στατο εἰς τὸ νὰ συνταχθῶμεν ἅπαντες ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν μοναρχικὴν
καὶ στρατιωτικὴν τῆς Μακεδονίας ἡγεμονίαν, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσοι
ὁ νέος βασιλεὺς Φίλιππος, εἰ καὶ μόλις ἐπτακαίδεκαετῆς τὴν ἡλικίαν,
εἶχε πολλὰ προσωπικὰ καὶ κυβερνητικὰ προτερήματα»¹.

Πραγματικὰ οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν τότε καταλάβει τὰ παράλια τῆς
Ἰλλυρίας, ὅπου μερικὲς ἐλληνικὲς πόλεις, ποὺ ὑπάγονταν στὸ κράτος
τῶν Ἰλλυριῶν, εἶχαν ἀναγνωρίσει τὴ ρωμαϊκὴ ἀπροστασία». Ἡ μόνη
ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀναχαιτίσῃ τὸ κακὸ ἦταν ἡ Μακεδονία, ἡ ὁποία
στὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου ἀποτελοῦσε μία ἰσχυρὴ καὶ ἀξιόλογα ὀργανω-
μένη δύναμη. Ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτιόταν κι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς πόλεων
τῆς νότιας Ἑλλάδας, ὅπου ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμις τοῦ ἔθνους
εἶχε διαταραχθῇ καὶ ὁ μὲν λαὸς εἶχεν ἐντελῶς ἐξαντληθῇ καὶ ἐξῆς βίον
ἀβίωτον, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν πολιτῶν κατέτρεβον τὴν
ἡμέραν εἰς πότους καὶ σικιμαχίας ἢ ἡσχολοῦντο εἰς μελέτας ὑπὸ τὸ
φῶς τοῦ λύχνου»².

Δυστυχῶς ὅμως ὁ Φίλιππος δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν

1. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐκδ. 6η, τ. 2, Α' σ. 286.

2. Θ. Μόμσεν, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, μετ. Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, τ. 1, Β' 1906, σ. 323.

Ἑλλήνων. Λίγο μετὰ τὴ μάχη τῆς Σελλασίας, στὸν πόλεμο ποὺ ξέσπασε ἀνάμεσα στὶς δύο συμπολιτεῖες (220 - 217), προστατεύοντας πάλι τοὺς Ἀχαιοὺς δὲ δίστασε νὰ λεηλατήσῃ δίχως ἔλεος τὴν Αἰτωλία. Καὶ θὰ διέλυε τὴν Αἰτωλικὴν συμπολιτεία, ἂν δὲ μεσολαβοῦσαν μερικὲς οὐδέτερες πόλεις μὲ τὴν προσιδοποίηση πὼς οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι μοναδικὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶχαν νὰ προσελκύσουν συντομώτερα «τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφης»¹.

Ὁ Φίλιππος τότε ἔστρεψε τὴν προσοχή του στὴ Δύση, ὅπου ὁ Ἀννίβας πολεμοῦσε τοὺς Ρωμαίους, καὶ ἄρχισε τὶς συνεννοήσεις μαζί του. Οἱ διαπραγματεύσεις δὲν ἔφεραν θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἀντίθετα οἱ Ρωμαῖοι συμμάχησαν μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς, ἀφοῦ τοὺς ὑποσχέθηκαν πὼς, ἂν θὰ νικοῦσαν τὸ Φίλιππο, θὰ τοὺς παραχωροῦσαν τὴ βόρεια Ἑλλάδα. Ἔτσι οἱ Αἰτωλοὶ βρέθηκαν πάλι σὲ πόλεμο μὲ τὸ Μακεδόν βασιλεῖα (211 - 204), καὶ ὁ διχασμὸς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐγίνε βαρύτερος, γιὰτί ἄλλες στὸν πόλεμον αὐτὸ ὑποστήριξαν τοὺς Μακεδόνες καὶ ἄλλες τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τοὺς προστάτες τοὺς Ρωμαίους, ποὺ παραγκλοποιοῦσαν ἔτσι τὴν πρώτη ἀνάμιξή τους στὰ πράγματα τῆς κυρίως Ἑλλάδας.

Ὁ πόλεμος κράτησε κάπου ἑπτὰ χρόνια. Οἱ ἐλληνικὲς πόλεις δὲν μποροῦσαν νὰ ὁμονήσουν, γιὰτί τὰ ὀξύτατα κοινωνικὰ προβλήματα ποὺ τὶς συντάραζαν (μὲ πρῶτο τὴν οικονομικὴ ἀνισότητα τῶν πολιτῶν) τὶς κρατοῦσαν σὲ μόνιμη ἀνησυχία καὶ τὶς ἔκαναν νὰ ζητοῦν στὶς πολιτικὲς περιπέτειες καὶ ἀνακατατάξεις τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴν κρίση. Ὅπως δὴ ποτε τὸ 204 οἱ Αἰτωλοὶ κλείνουν εἰρήνῃ μὲ τὸ Φίλιππο, ἀπογοητεύοντας τοὺς Ρωμαίους...

Ἀλλὰ ὁ 2ος αἰώνας βρίσκει τοὺς Ρωμαίους πρὸ δυνατός: Οἱ Καρχηδόνιοι, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἥττα τοῦ Ἀννίβα στὴ Ζάμα (202), τερματίζουν καὶ τὸ δεῦτερο πόλεμό τους μὲ ταπεινωτικὴ εἰρήνῃ. Οἱ ρωμαϊκὲς λεγεῶνες συνηθίζουν ὁλοένα περισσότερο στὴν ἰδέα πὼς θὰ μπορέσουν νὰ ἀντισταθοῦν ἀποτελεσματικὰ στὴ μακεδονικὴ φάλαγγα, ποὺ δὲν ἔχει ἄλλωστε καθόλου τὴ δύναμη ποὺ εἶχε στὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ρόδου, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Περγάμου (ἀργότερα κι ἄλλων ἐλληνικῶν πόλεων) οἱ Ρωμαῖοι ἀρχίζουν τὸν πόλεμο μὲ τὸ Φίλιππο, ποὺ τὸν συντρίβουν στὶς Θεσσαλικὲς Κυνὸς Κεφαλὰς (197). Στὴ μάχη αὕτῃ διακρίθηκε καὶ τὸ ἵππικὸ τῶν Αἰτωλῶν, ποὺ εἶχαν πάλι συμμαχήσει μὲ τοὺς Ρωμαίους!

Ὁ Φίλιππος ἀναγκάστηκε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἀνεξαρτησία ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, στὶς ὁποῖες δὲ θὰ εἶχε πιά τὸ δικαίωμα νὰ

1. Πολύβιος 5, 104, 10. Ἡ παραίνεση ἐγίνε ἀπὸ τὸ Ναυπάκτιο Ἀγέλαο

ἐπιχειρῇ καμιάν ἐπέμβαση. Ὁ νικητὴς στρατηγὸς Τίτος Κόιντος Φλαμίνιος διάβασε στὴν Κόρινθο τὴν ἀπόφασή αὐτῆς τῆς συγκλήτου, μπροστά σὲ πλήθη λαοῦ, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῇ γιὰ νὰ γιορτάσουν τὰ Ἱσθμια. Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴ χαρὰ τους «παρ' ὀλίγον διέλυσαν τὸν ἄνθρωπον», γράφει ὁ Πολύβιος¹.

Ὅσοι χειροκρότησαν τότε, δὲν μπόρεσαν (μερικοὶ καὶ δὲν ἤθελαν) νὰ καταλάβουν τί εἶδος ἐλευθερία ἦταν αὐτή, ποὺ τοὺς ἔδιναν οἱ Ρωμαῖοι μὲ τὰ γλυκομίλητα λόγια. Ἡ «ἀνεξαρτησία» τῶν ἐλληνικῶν πόλεων θὰ ὁλοκλήρωνε τὴ διάσπασή τους, διευκολύνοντας ἔτσι τὴ ρωμαϊκὴ διείσδυση καὶ δράση, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος. Τὴν ταχτική αὐτὴ ἐγκαινίασε ὁ «ἐλευθερωτὴς» Φλαμίνιος. Ὁ Πλούταρχος ἔγραψε τὸ βίο τοῦ Φλαμίνιου². Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ Πλούταρχος ἦταν φίλος τῶν Ρωμαίων. Γι' αὐτὸ ἐξωραΐζει τὸ Φλαμίνιο καὶ τὸ ἔργο του καὶ δικαιολογεῖ τὴ χαρὰ ποὺ ἔνωσαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴ διακήρυξη τῆς Κορίνθου, «οἷα δὴ διὰ χρόνων πεπαυμένης μὲν πολέμων τῆς Ἑλλάδος ἐπ' ἐλπίσιν ἐλευθερίας, σαφεῖ δὲ εἰρήνῃ πανηγυρίζουσας»³. Ἡ εἰρήνη ὅμως αὐτὴ προοριζόταν, ἀλίμονο, νὰ γίνη ἡ ἡσυχία τῆς δουλοσύνης.

Πρῶτοι οἱ Αἰτωλοὶ ἀπογοητεύθηκαν, γιατί οἱ Ρωμαῖοι δὲν τήρουν τίς ὑποσχέσεις τους. Συμμάχησαν λοιπὸν μὲ τὸν ἰσχυρὸ βασιλιά τῆς Συρίας Ἀντίοχο 3ο. Μὲ τὸν Ἀντίοχο πολέμουσαν οἱ Ρωμαῖοι τώρα, ἀφοῦ εἶχαν ταχτοποιήσει τὰ ζητήματά τους μὲ τὸ Φίλιππο καὶ εἶχαν ἀποκτήσει βάσεις στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἀντίοχος συντρίβεται τὸ 190 στὴ Μαγνησία, καὶ οἱ Ρωμαῖοι κυριαρχοῦν στὴ Μ. Ἀσία. Στὴ συνέχεια ἀποδύονται σὲ σκληροὺς ἀγῶνες μὲ τὴν Αἰτωλικὴ συμπολιτεία καὶ κατορθώνουν τελικὰ νὰ ἐξαρθρώσουν τὸ κοινὸ της, ἀποσπώντας ὅλες τίς πόλεις ἀπὸ αὐτήν.

Ἔμενε τώρα μονάχα ἡ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία. Στὴν ἀρχὴ ἡ Ρώμη ἔδειχνε πὼς θέλει νὰ τὴν ἐνισχύσῃ (τῆς παραχώρησε μάλιστα τὴ χώρα τῶν Μεσσηνίων καὶ τῶν Ἠλείων, ποὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τὸν Ἀντίοχο). Ὅταν ὅμως αὐτὴ, μὲ ἡγέτη τὸ Φιλοποίμενα, ἔγινε δυνατὴ καὶ μπόρεσε νὰ ἐνσωματώσῃ βίαια στὸ κοινὸ της τὴ Σπάρτη, ἡ Ρώμη ἀνησύχησε καὶ ξεσήκωσε τὴ Μεσσηνία σὲ ἀπο-

1. 18, 29: «...διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς χαρᾶς μικροῦ διέφθειραν τὸν Τίτον εὐχαριστοῦντες· οἱ μὲν γὰρ ἀντοφθαλμῆσαι κατὰ πρόσωπον καὶ σωτῆρα προσφωνῆσαι βουλόμενοι, τινὲς δὲ τῆς δεξιᾶς ἄψασθαι σπουδάζοντες, οἱ δὲ πολλοὶ στεφάνους ἐπιρρίπτοντες καὶ λημνίσκους, παρ' ὀλίγον διέλυσαν τὸν ἄνθρωπον». Πβ. Πλούταρχο, Βίος Τίτου, 11.

2. Εἶναι ὁ «παράλληλος» τοῦ Φιλοποίμενος.

3. Τίτος (Φλαμίνιος), 10.

στασία. Ἐκστρατεύοντας ὁ Φιλοποίμην στή Μεσσηνία σκοτώνεται (183), καὶ ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ κάμψη τῆς συμπολιτείας, τὴν ὁποία θὰ ὑποσκάπτουν συστηματικὰ οἱ πράκτορες τῆς Ρώμης μέσα σ' αὐτή.

Στὴ Μακεδονία ὁ Φίλιππος εἶχε νικηθῇ, ἐξακολουθοῦσε ὅμως νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ μελετᾷ τὴν ἐκδίκησή του. Ἀλλὰ ὁ θάνατος τὸν βρῆκε πάνω στὶς προετοιμασίες του (179).

Ὁ γιὸς του Περσέας φιλοδοξεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν πόθο τοῦ πατέρα του. Ξεσηκώνει πολλοὺς Ἑλληνες πατριῶτες σὲ πολλὲς πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ρώμη ἀντιδρᾷ, τοῦ ζητάει νὰ τηρήσῃ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης τοῦ πατέρα του. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Περσέα εἶναι ἀνυποχώρητη, καὶ ἕνας νέος πόλεμος ξεσπάει (172).

Νικητὲς εἶναι καὶ πάλι οἱ Ρωμαῖοι. Ὁ στρατηγὸς Λεύκιος Αἰμίλιος Παῦλος συντρίβει τὸν Περσέα στὴν Πύδνα (168). Ὁ Πλούταρχος, ποὺ ἔχει γράψῃ καὶ τὸ βίο τοῦ Αἰμίλιου Παύλου¹, ἐπηρεασμένος πάλι ἀπὸ τὰ φιλορωμαϊκὰ αἰσθήματά του, χαρίζει μὲ ἄδικη ἀπολογηρὰ θριαμβικοὺς ἐπαίνους στὸ Ρωμαῖο στρατηγὸ καὶ μόνον περιφρονητικὲς κρίσεις διατυπώνει γιὰ τὸν ἄτυχο Περσέα, ποὺ τὴν τραγικὴ διαπόμευσή του περιγράφει μὲ πολὺ γραφικὸ ἀλλὰ καὶ πολὺ σκληρὸ τρόπο².

Ἡ μάχη τῆς Πύδνας ἀποτέλεσε ἕνα σταθμὸ: «Τῷ ὄντι δὲ ἡ μάχη ἐκείνη εἶναι ἡ τελευταία, καθ' ἣν διηγωνίσθη ἡ Ρώμη πρὸς ἰσόπαλον δύναμιν κράτους πεπολιτισμένου (...) Ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὅλος ὁ πεπολιτισμένος κόσμος ἀναγνωρίζει τὴν υπερτάτην δικαιοδοσίαν τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου, τῆς ὁποίας οἱ ἐπίτροποι κρίνουσιν ἀνεκκλήτως ἀναμέσον ἔθνων καὶ βασιλέων»³. Μέχρι τώρα ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης ἦταν νὰ καλλιεργῇ ἕνα κλίμα «εἰρήνης», ποὺ τὴν βοηθοῦσε νὰ μὴ διατηρῇ στὶς ξένες χώρες στρατό, πράγμα ποὺ θὰ τῆς δημιουργοῦσε δαπάνες καὶ θὰ προκαλοῦσε τὸ πατριωτικὸ συναίσθημα τῶν λαῶν⁴. Μὲ τὴ διπλωματικὴ τῆς ἄλλωστε πανουργία φρόντιζε νὰ ὑψώνωνται ἐκεῖνοι ποὺ ἡ ἴδια εἶχε ταπεινώσει, καὶ νὰ πέφτουν χαμηλὰ ἐκεῖνοι ποὺ προσπχθοῦσαν μόνον τοὺς νὰ ἀνυψωθοῦν. Ἡ καταστροφή ὅμως τῆς μοναρχίας, ποὺ συντελέστηκε στὴ μάχη τῆς Πύδνας (ἡ Μακεδονία

1. Παράλληλο στὸ βίο τοῦ Κορίνθιου Τιμολέοντος.

2. Αἰμ. Παῦλος, 32 - 34.

3. Μόμσεν, ὁ.π.π., σ. 470.

4. Μετὰ τὴ νίκη τοῦ Φλαμινίου στὶς Κυνὸς Κεφαλὲς οἱ Ρωμαῖοι θέλησαν νὰ ἐγκαταστήσουν στρατιωτικὲς φρουρὲς στὴν Κόρινθο, τὴ Χαλκίδα καὶ τὴ Δημητριάδα. Ἀλλὰ οἱ Ἑλληνες, προπάντων οἱ Αἰτωλοὶ, διαμαρτυρήθηκαν ἔντονα· καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἀναγκάστηκαν νὰ μὴν ἐπιμείνουν στὴν ἀπόφασή τους, ἀλλὰ νὰ παραχωρήσουν τὴν ἐλευθερίαν ποὺ ἐπαγγέλλθηκε ὁ Φλαμίνιος στὴν Κόρινθο. Βλ. Πλουτ. Τίτ. 10.

έγινε από τότε ρωμαϊκή έπαρχία), σημειώνει μιá μεταβολή στην έξωτερική πολιτική τής Ρώμης: μεταβλήθηκε τότε ή «πολιτική τών αισθημάτων» σέ πραγματική κατοχή. Μετά τή Μακεδονία δέν υπήρχε στην 'Ελλάδα καμιά συμπαγής δύναμη, πού νά φοβίζε τή Ρώμη και νά τήν υποχρεώνη νά χαμογελάη'.

Ή áλλαγή τών «αισθημάτων» έκδηλώθηκε ραγδαία. Σέ όλόκληρη τήν 'Ελλάδα επικράτησε μεγάλη τρομοκρατία. Στην Αιτωλία, τήν 'Ακαρνανία, τή Βοιωτία, «επί τή άπλή καταμηνύσει ανθρώπων μοχθηρών», γράφει ό Παπαρρηγόπουλος*, πιάστηκαν πολλοί από τούς πιο χρηστούς πολίτες ως όπαδοί τάχα του Περσέα και έξοντώθηκαν ή στάλθηκαν όμηροι στην 'Ιταλία. Και τέτοιοι «μοχθηροί» καταδότες υπήρχαν πολλοί σ' όλες τις πόλεις. Αυτοί έστειλαν και 1000 πατριώτες τής 'Αχαϊκής συμπολιτείας με τήν ίδια κατηγορία στη Ρώμη, για νά áπολογηθούν. Ένας από αυτούς ήταν και ό ιστορικός Πολύβιος. Στη Ρώμη κρατήθηκαν 17 χρόνια. Έπέζησαν και γύρισαν στην πατρίδα κάπου 300.

Τά μέτρα αυτά έκαναν άγεφύρωτες τις ιδεολογικές αντίθεσεις τών πολιτών, πού χωρίζονταν σέ φιλορωμαίους (ρωμαϊζόντες) και μισορωμαίους. Έτσι προετοιμαζόταν με άπόλυτη σιγουριά τó έδαφος για τή ρωμαϊκή κατάκτηση.

Μιά εξέγερση στη Μακεδονία, όργανωμένη από κάποιον 'Ανδρίσκο πού παρουσιάστηκε σά γιός του Περσέα, πνίγηκε στο αίμα.

Στην Πελοπόννησο ή Ρώμη έκμεταλλεύτηκε μιá πρόσκληση τής Σπάρτης, πού είχε έδαφικές διαφορές με τούς 'Αχαιοί: Τó 147 ή ρωμαϊκή πρεσβεία δικαίωσε τήν άποστασία τής Σπάρτης από τó άχαικό κοινό και, άκόμη, ένθάρρυνε τήν άποστασία και άλλων πόλεων (Κορίνθου, 'Ηράκλειας, 'Αργους και 'Ορχομενού). 'Αλλά οι ένέργειες αυτές τών Ρωμαίων άποσταλμένων, πού ένεργούσαν σύμφωνα με έντολές τής συγκλήτου, προκάλεσαν βίαιη αντίδραση τών 'Αχαιών και ή Ρώμη υποχώρησε, γιατί ό 3ος Καρχηδονιακός πόλεμος (149 - 146) βρισκόταν ήδη στην έντασή του.

'Αλλά ή 'Αχαϊκή συμπολιτεία, πού τόν καιρό εκείνο είχε πατριώτες ήγέτες και όχι πράκτορες τών Ρωμαίων (Κριτόλαος, Δίαιος), δέν ήσύχασε από τήν πρόσκαιρη υποχώρηση τής Ρώμης και προχώρησε στην κήρυξη πολέμου. Ό Κριτόλαος μάζεψε στρατό κι έφτασε ως τή Στερεά 'Ελλάδα, αλλά νικήθηκε από τó Μέτελλο στη Σκάρφεια τής Λοκρίδας (146). Ό Δίαιος, διάδοχος του Κριτόλαου, συγκέντρωσε νέο

1. Πβ. Μόμσεν, ό. π. π.

2. Ό. π. π., σ. 300.

στρατό στην Πελοπόννησο, παρά τις ραδιουργίες και τις αντιδράσεις των φιλορωμαίων. Νικήθηκε όμως και αυτός στὸν Ἴσθμό ἀπὸ τὸ Λεύκιό Μόμιο, πὺν εἶχε διπλάσιο στρατό. Ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς μπῆκε στὴν Κόρινθο καὶ τὴ ρῆμαξε: «Αὕτη πρὸς κατάπληξιν τῶν μεταγενεστέρων ὑπὸ τῶν κρατούντων (τῶν Ρωμαίων δηλ.) ἤφανεσθη. Οὐ μόνον δὲ κατὰ τὸν τῆς καταστροφῆς καιρὸν ἡ πόλις ἔτυχε παρὰ τοῖς ὀρώσι μεγάλης συμπαθείας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ὕστερον χρόνους εἰς ἔδαφος κατερριμμένη πολὺν ἐνεποιεῖ τοῖς ἀεὶ θεωροῦσιν αὐτὴν ἔλεον· οὐδεὶς γὰρ τῶν παροδεούντων αὐτὴν παρῆλθεν ἄδακρυς»¹.

Ὁ Δάιος, ἀφοῦ γύρισε στὴν πατρίδα του, τὴ Μεγαλόπολη, σκότωσε πρῶτα τὴ γυναῖκα του, ἔκαψε τὸ σπῆτι του καὶ μετὰ αὐτοκτόνησε πίνοντας δηλητήριο.

Ἡ μάχη τοῦ Ἴσθμοῦ ἦταν ἡ τελευταία πὺν ἔδωσε ἡ σπαραγμένη Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἐλευθερία της. Ἡ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία, τὸ τελευταῖο προπύργιο, διαλύθηκε, τὰ φρούρια στὴν Πελοπόννησο γκρεμίστηκαν, ἐπιβλήθηκαν βαριοὶ φόροι. Τὸ 146 ἦταν ἡ μοιραία κατάληξη ὅλης τῆς προηγούμενης παρακμῆς. Ὁ Πολύβιος ἀναφέρει πῶς πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτηση ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα τόση σύγχυση, ὥστε οἱ Ἕλληνες εἶχαν φτάσει σὲ πραγματικὸ παραλογισμό, ἐνῶ οἱ περισσότεροὶ θεωροῦσαν τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία σὰν εὐεργεσία· «ἅπαντες δὲ τότε τὴν παροιμίαν ταύτην διὰ στόματος εἶχον, ὡς εἰ μὴ ταχέως ἀπωλόμεθα, οὐκ ἂν ἐσώθημεν»².

Ἡ κυρίως Ἑλλάδα πάντως δὲν ἔγινε ἀμέσως ρωμαϊκὴ ἐπαρχία. Ἀπὸ τὸν Πλούταρχο μαθαίνουμε πῶς ἀκόμα γύρω στὸ 60 π.Χ. «οὐπω εἰς τὴν Ἑλλάδα Ῥωμαῖοι στρατηγούς διεπέμποντο»³. Ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπαρχίες (Μακεδονία, Μ. Ἀσία, Συρία, Κρήτη, Κύπρο, Αἴγυπτο) οἱ ντόπιοι ἄρχοντες, διορισμένοι φυσικὰ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, εἶχαν ἀρκετὴ ἐξουσία, ἔστω καὶ ἀσταθῆ, γιὰτὶ σκοπὸς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἦταν πάντα νὰ ἐξουδετερώωνται οἱ λαοὶ σιγὰ σιγὰ, νὰ γίνωνται ὑπήκοοι «χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ὀρισθῇ πότε τοῦτο συνέβη»⁴.

1. Διόδωρος, 32, 27.

2. Πολύβιος 40, 3 καὶ 5. Γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μᾶς πληροφορεῖ προπάντων ὁ Πολύβιος (205-123). Ἡ ἱστορία του (σὲ 40 βιβλία) ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 2ο Καρχηδονιακὸ πόλεμο (218) καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἄλωση τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Καρχηδόνας. Δυστυχῶς καὶ αὐτὸς εἶναι φίλος τῶν Ρωμαίων, κι αὐτὸ ἐπηρεάζει τὶς κρίσεις του, ὅταν μιλάει μὲ πάθος πὺν δὲν μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ γιὰ τὴν «αὐθάδεια καὶ τὴν ἀπέχθειαν τῶν Ἀχαιῶν» (38, 1).

3. Στὸ προοίμιο τοῦ βίου τοῦ Κίμωνα. Ἀναφέρεται στὴν ἐποχὴ τοῦ στρατηγοῦ Λούκουλλου, πὺν ἔζησε γύρω στὸ 60.

4. Παπαρρηγόπουλος, ὁ. π., τ. 2, Β', σ. 9.

Τὴν ὑποδούλωση τῆς Ἑλλάδας ἀκολουθεῖ μία περίοδος σιγῆς. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ Παπαρρηγόπουλου, «ἀπλοῦν δορυφόρημα, ἥτοι κωφὸν τοῦ ἱστορικοῦ δράματος πρόσωπον». Ὁ ἰσχυρὸς κύριος ἔχει ἐπιβάλλει «εἰρήνην», οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ἔχουν κάπως κοπάσει. Αὐτὸ φέρνει κάποιαν ὕλική εὐημερία, προπάντων στὶς εὐνοημένες ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἄρχουσες τάξεις. Τῇ θέσῃ τῆς Κορίνθου παίρνει τὸ λιμάνι τῆς Δήλου, ὅπου ὅμως ἀκμάζει κυρίως τὸ δουλεμπόριο, καθὼς οἱ δούλοι ἔχουν τώρα γίνει περισσότεροι (Κορίνθιοι, Μακεδόνες, Θηβαῖοι κ.ἄ.). Οἱ ἐξεγέρσεις δὲ λείπουν (μιά ἀπὸ τίς πρὸ ὀρμητικῆς ἔγινε ἀπὸ τοὺς δούλους στὸ Λαύριο τῆς Ἀττικῆς, ἀπὸ τὸ 104 - 101), ἀλλὰ πνίγονται στὸ αἷμα.

Ἡ Ἀθήνα σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ταραχμένα χρόνια εἶχε τηρήσει φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ρώμη, ἡ ὁποία γι' αὐτὸ τῆς ἔδειξε πολλὰς φορὰς τὴν εὐνοιά της¹. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως ἡ ἀντίδραση τοῦ δήμου (ποὺ δὲ συμμετεῖχε καθόλου στὰ ἀγαθὰ τῆς ρωμαϊκῆς εὐνοίας) δυνάμωσε, ὥσπου ἡ πόλις βρέθηκε στὸ πλεῦρό τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Πόντου Μιθραδάτη 6ου, τοῦ νέου ἀντίπαλου τῆς Ρώμης, ποὺ εἶχε ἀπλώσει τὸ κράτος του στὴν Ἀνατολή μὲ κηρύγματα ἀπελευθερώσεως τῶν λαῶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατοχὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία (88)².

Ἐναντίον τοῦ στρατηγοῦ του Ἀρχέλαου, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἑλλάδα, καὶ τῶν συμμάχων Ἀθηναίων ἐκστρατεῖει ὁ φοβερὸς Σύλλας. Ἐξουδετερώνει τίς διαφορὲς ἐστίες ἀντιδράσεως ποὺ εἶχαν δημιουργηθῇ κιόλας στὴν Ἑλλάδα καὶ πολιορκεῖ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά.

Διηγοῦνται ἓνα θλιβερὸ ἀνέκδοτο γιὰ τὸ Σύλλα: Ἡ πολιορκία τοῦ Πειραιᾶ ἦταν δύσκολη, ὁ στρατηγὸς χρειάζετο χρήματα. Δὲ σεβάστηκε τὰ ἑλληνικὰ ἱερά. Στούς Ἀμφικτύονες τῶν Δελφῶν ἔστειλε τὸ Φωκέα Κάφι, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ σηκώσῃ ἀπὸ ἐκεῖ ἱερά ἀναθήματα. Ὁ Κάφης, φοβισμένος, ἔγραψε στὸ Σύλλα πὼς ἄκουσαν στὸ ναὸ τὴν κιθάρα νὰ «φθόνγγεται» — ἐνδειξὴ πὼς ὁ θεὸς διαμαρτυροῦτο. Καὶ ὁ Σύλλας ἀπάντησε «σικώπων»: ἀπορεῖ πὼς ὁ Κάφης δὲν κατάλαβε ὅτι τὸ τραγοῦδι τῆς κιθάρας ἦταν τραγοῦδι χαρᾶς κι ὄχι ὀργῆς, «ὡς ἡδομένου τοῦ θεοῦ καὶ διδόντος...»³.

Στὸ τέλος ὁ Σύλλας μπῆκε στὴν Ἀθήνα, κατέβηκε στὸν Πειραιά, ἔσφαξε, λεηλάτησε⁴. Ὅστ' ἐρα νίκησε καὶ τὸ στρατὸ τοῦ Μιθραδάτη

1. Πβ. Στράβωνα, 9, 1.

2. Βλ. Γ. Φ. Χέρτσβεργ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, μετ. Π. Καρολίδου, τ. 1, 1902, σ. 438.

3. Πλουτ. Σύλλας, 12.

4. Χέρτσβεργ, ὁ. π. π., σ. 470.

στη Χαιρώνεια, τιμώρησε σκληρά τους Θηβαίους και τους Όρχομενίους, ενώ άλλες πόλεις (Ανηδόνα, Αλαία, Λάρυμνα) τις εξαφάνισε, γιατί είχαν τολμήσει να συμμαχήσουν με το βασίλειό του Πόντου¹.

Η «ειρήνη» των Ρωμαίων λοιπόν, που θα τη μνημονεύει ικανοποιημένος ο Πλούταρχος αργότερα, δεν ήταν τόσο αδιεξήγητη! Η Βοιωτία ειδικότερα, η πατρίδα του, δοκιμάστηκε, όπως είδαμε, σκληρά στον πρώτο Μιθραδατικό πόλεμο, που τελείωσε με θρίαμβο των Ρωμαίων (84).

Μια άλλη πληγή που άνοιξε στο σώμα της Ελλάδας τότε ήταν η πειρατεία: «Μετά την τελείαν του Σύλλα εν Ανατολή και εν Ιταλίᾳ νίκη, ἡ πειρατεία ἐν τῇ καθόλου μορφῇ αὐτῆς φέρουσα χροιάν ἑλληνικὴν ἐπεκτείνεται ἐφ' ὅλην τὴν Μεσόγειον θάλασσαν ὡς πόλεμος ἐπίσημος, ὃν οἱ ἐπὶ τῆς ἡπείρου ἡττημένοι καὶ καταπεποιημένοι λαοὶ (Ἕλληνες, Μακεδόνες κ.λ.) διεξάγουσιν ἀπὸ θαλάσσης»². Βασικά λοιπόν ἀσχοῦσαν τὴν πειρατεία Ἕλληνες. Ὡστόσο οἱ Ἕλληνες πάλι τὴν πλήρωναν σ' ἓνα μεγάλο ποσοστό, ὅπως γίνεται σὲ κάθε ἀντιστασιακὸ ἀγώνα. Δοκιμάστηκαν πλῆθος παραλιακὲς πόλεις (Σάμος, Κλαζομεναί, Σαμοθράκη, Κνίδος Ἑρμιόνη, Ἐπίδαυρος, Ἄκτιο, Λευκάδα)³. Κύριος στόχος τῶν πειρατῶν πάντως ἦταν οἱ Ρωμαῖοι, που ἀναγκάστηκαν τὸ 67 νὰ ἐπιχειρήσουν με τὸν Πομπήιο ὀλόκληρη ἐκστρατεία ἐναντίον τους.

Οἱ πειρατὲς πολεμοῦσαν τοὺς Ρωμαίους. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ Ἕλληνες, που ὄχι μόνο δὲν πολεμοῦσαν, ἀλλὰ συνεργάζονταν με τοὺς κατακτητὲς καὶ τοὺς ἐνθάρρυναν στὸ ἔργο τους. Φυσικὰ οἱ Ρωμαῖοι δὲν τοὺς ἀφῆναν ἀνικανοποίητους, διχάζοντας ἔτσι τὸ λαό. Ἀἱ δὲ ὑποστήριξεις ὑπὸ τῶν Ρωμαίων τῶν ὀλιγαρχικῶν ἢ πλουτοκρατικῶν κομμάτων ἔφερε τὴν ἐξαθλίωσιν τῶν πτωχοτέρων Ἑλλήνων καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν ὅτι κατὰ τὴν σφαγὴν τῶν Ρωμαίων, τὸ 88 π.Χ., ὑπὸ τοῦ Μιθραδάτου κατεδιώχθησαν καὶ οἱ πλούσιοι οἱ συμπαθοῦντες πρὸς τοὺς κατακτητὰς⁴. Οἱ φιλορωμαῖοι συμπλήρωναν χωρὶς οἶκτο τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς, που εἶχαν πιά ἀναλάβει ἀπροσχημάτιστα οἱ κατακτητὲς: «Καθὼς λέγει ὁ Kahrstedt (...) «καὶ ἀπλὴ παρουσία Ρωμαίων ἀξιοματούχων συνεπῆγετο συχνὰ τὴν ἐρήμωσιν». «Ἡ ἀπελευθέρωσις χώρας τινὸς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐσημινε, κατὰ τὸν αὐτὸν σφόν, οἰκονομικὴν καταστροφὴν καὶ αἰχμαλωσίαν τοῦ πληθυσμοῦ». Εἰς τοὺς τοκογλύφους Ρωμαίους

1. Βλ. Πλουτ. Σύλλ. 26· Παισαν. 9, 33, 4.

2. Χέρτσπεργ, ὁ. π. π., σ. 505.

3. Πβ. Χέρτσπεργ, ὁ. π. π., σ. 506 - 507.

4. Κ. Ι. Ἀμαντου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν... ἐκδ. β', 1950, σ. 83.

ήναγκάζοντο και τὰ παιδιά των νὰ πωλοῦν πρόην εὐτυχεῖς ἄνθρωποι. Οἱ ἀπειπισμένοι πληθυσμοὶ κατέφευγον εἰς τὰ ὄρη και ἐγίνοντο λησται ἢ εἰς τὸν Μιθραδάτην και τὸν Τιγράνην, τοὺς ἐχθροὺς τῶν Ρωμαίων. Ὁ δεῦτερος π.Χ. αἰὼν ἐγέννησε σοσιαλισμὸν και κομμουνισμὸν ὡς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ρωμαϊκῆς ληστείας και ἀδικίας. Οἱ δὲ ἐμφύλιοι ἔπειτα πόλεμοι, οἱ διεξαχθέντες εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταξὺ τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τοῦ 86 π.Χ. (ὅτε ὁ Σύλλας ἐνίκησε τὸν στρατὸν τοῦ Μιθραδάτου εἰς τὴν Χαιρώνειαν μέχρι τοῦ 31 π.Χ.), ἐπέφεραν καταστροφὰς και ἐρήμωσιν, ἡ ὁποία δὲν κατέστη δυνατόν πλέον εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους νὰ ἐπανορθωθῇ...»¹.

Τὸ 31 στὸ Ἀκτιό Ὁ Ὀκταβιανὸς νικᾷ τὸν Ἀντώνιο και τερματίζει τὴ σειρά τῶν ρωμαϊκῶν ἐμφυλίων πολέμων. Στους Ἑλλήνες φέρθηκε φιλικά, ἀν και στὰ χρόνια του ἐγινε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ἡ νότια Ἑλλάδα. Ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Ἑλλάδα κάπως ἀνακουφίζεται, γιατί πιὰ ἔλειψαν ὁ Πομπήιος, ὁ Βροῦτος και ὁ Ἀντώνιος πού εἶχαν χρησιμοποιήσει τὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο γιὰ ὁρμητήριό τους στοὺς ἐμφύλιους πολέμους. Ὁ Αὐγουστός² λοιπὸν ἔφερε τὴν εἰρήνη, οἱ πληγὲς κάπως ἐκλείσαν. Δυστυχῶς ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου στήν Ἑλλάδα δὲ μᾶς εἶναι γνωστή, γιατί δὲν ὑπάρχουν πηγές. Οὔτε ὁ Πολύβιος ὑπάρχει πιὰ. Εἶναι ὅμως και μόνη της μιὰ περίοδος σκοτεινὴ. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀποδεκατισμένος, σπαραγμένος και φτωχός, ζῇ σὲ μιὰ σκοτεινὴ νύχτα.

Τὸν Αὐγουστο διαδέχθηκε ὁ Τιβέριος (14 - 37 μ.Χ.). Σκληρὸς στοὺς Ρωμαίους, ἥπιος στοὺς Ἑλλήνες, θέλησε ν' ἀκολουθήσῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ προηγούμενου και ἀνακούφισε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τίς σκληρότητες και τίς καταχρήσεις τῶν Ρωμαίων διοικητῶν. Ἡ κατάστασις αὐτὴ θὰ συνεχιστῇ ὡς τὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα (54 - 68 μ.Χ.). Τότε, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀνδρώνεται ὁ Πλούταρχος.

Ὁ Νέρων ἦταν σκληρὸς και μανιακός. Ἦρθε κάποτε στὴν Ἑλλάδα νὰ πάρῃ μέρος σὰν αἰδὼς στοὺς μουσικοὺς ἀγῶνες και σ' ὅλους τοὺς ἄλλους. Οἱ κριτὲς τοῦ χάρισαν παντοῦ τὴν πρώτη νίκη, ἀκόμα και στὴν Ὀλυμπία, ὅπου ἀγωνίστηκε σὰν ἀρματηλάτης, παρόλο πὺ ἔπese ἀπὸ τὸ ἄρμα και λίγο ἔλειψε νὰ σκοτωθῇ... Ἰκανοποιημένος ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνακήρυξε στὰ Ἰσθμια τοὺς Ἑλλήνες αὐτόνομους.

1. Ὁ. π. π.

2. Ἐδρα της ἦταν ἡ Κόρινθος, ὅπου ἔμενε ὁ Ρωμαῖος ἀνθύπατος. Πβ. Ἱ. Παπασταύρου, Ἀρχαία Ἱστορία, 2 1957, σ. 459.

3. Ὁ Ὀκταβιανός, πὺ ἐπονομάστηκε Αὐγουστός, παραλληλίζεται μὲ τὸν Περικλῆ. Δημιούργησε τὸ «χρυσὸ αἰῶνα» τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας.

καὶ ἐλεύθερους¹, μὲ τὴ δική του φωνή (γιατὶ σὰν καλλιφῶνος ποὺ πίστευε πὼς ἦταν ἀναλαμβάνει καὶ τὸ ἔργο τοῦ κήρυκα). Ἀλλὰ αὐτὰ ἦταν λόγια. Τὰ ἔργα του ἦταν ἄλλα. Ὅργια μὲ νέα παιδιά καὶ κορίτσια ποὺ τοῦ ἄρσαν, ἀρπαγές, φόνοι, ἱεροσυλίες². Πολλὰ ἔργα τέχνης μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλες πόλεις στὴ Ρώμη, ποὺ ἤθελε νὰ τὴν κάνη ὠραιότερη ἀπὸ ὅσο ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη πυρκαγιά ποὺ ἔγινε στὶς μέρες του. «Καθόλου εἰπεῖν ἐπήνεγκεν εἰς τὴν Ἑλλάδα συμφοράς μεῖζονας τῶν ὅσας πάλοι ποτὲ ἢ τοῦ Ξέρξου διαβόητος ἐπιδρομῆς»³. Τὸ ὀλέθριο ἔργο του υποβοηθήσαν καὶ οἱ φιλορωμαῖοι Ἕλληνες, ποὺ ἔσυραν στὰ δικαστήρια πλῆθος συμπατριῶτες τους, γιατί δὲν πῆγαν ν' ἀκούσουν καὶ νὰ ἰδοῦν στοὺς ἀγῶνες τὸ Νέρωνα, ἢ πῆγαν ἀλλὰ τὸν παρακολοῦθησαν μὲ ἀδιαφορία, ἢ γέλασαν, ἢ δὲ χειροκρότησαν, ἢ δὲ θυσίασαν γιὰ νὰ γίνῃ καλύτερη ἡ φωνή του...

Ἀλλὰ οὕτε κὰν ἡ «ἐλευθερία» αὐτῇ τοῦ Νέρωνα διατηρήθηκε. Ὁ διάδοχός του Βεσπασιανὸς (69 - 79) ἔκανε πάλι τὴν Ἑλλάδα ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, ἀπομεμαθηχέναι φήσας τὴν ἐλευθερίαν τὸ Ἑλληνικόν»⁴!

Ὑστερα ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων ἔγινε ὁ Τραϊανὸς (98 - 117), ὁ φίλος τοῦ Πλούταρχου. Οἱ Ἕλληνες τὸν ὀνόμασαν Divum καὶ τοῦ ἀφιέρωσαν τιμητικούς ἀγῶνες, τὰ «Σεβάστεια Τραϊάνεια»⁵. Πάντως δὲν ξέρουμε ἂν ἔφερε καμιά σημαντικὴ βελτίωση στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐτονομία ποὺ παρὰχώρησε στὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κορώνη⁶. Οἱ τίτλοι καὶ οἱ ἀγῶνες δὲν ἔχουν καμιὰν ἰδιαίτερη σημασία, φανερῶνουν μόνο τὸ «πρωτάκουστο πέσιμο» τῶν Ἑλλήνων στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας.

Ὁ διάδοχός του Ἀδριανὸς (117 - 138) ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ συνεπεῖς φιλέλληνες. Ἐπισκέφθηκε πολλὰς ἐλληνικὰς πόλεις, στὴν Ἀθήνα ἤρθε πέντε φορές. Ἡ «Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ» διακονοῦσε τὴν ἀνάμνηση τῶν ἔργων, μὲ τὰ ὅποια στόλισε τὴν παλαιὰ πόλιν τοῦ Περικλῆ. Ἰδρυσε

1. Πλουτ. Τίτ. 12.

2. Βλ. Δίωνη Κάσιον, 63, κεφ. 8 - 18 (Sturz). Ὁ Κάσιος (155 - 235) ἔγινε ὑπατος δύο φορές, ἔγραψε «Ρωμαϊκὴν Ἱστορίαν» σὲ 80 βιβλία (πλήρη σήμερα τὰ 36 - 60. Τὰ ἄλλα ξέρουμε ἀπὸ βυζαντινὰς ἐπιτομὰς). Ἡ περιγραφή τῶν ὀργίων τοῦ Νέρωνα εἶναι φοβερὴ καὶ προκαλεῖ τὸν ἀποτροπιασμὸν κάθε πολιτισμένου ἀνθρώπου. Βλ. κεφ. 13.

3. Παραρρηγόπουλος, β. π., σ. 37.

4. Πανσεν. 7,17. Πβ. Φιλόστρατο, Τὰ εἰς τὸν Τυανὴν Ἀπολλώνιον, 5,41. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς σχεδὸν πρόθυμα δικαιολογοῦν τοὺς Ρωμαίους, ποὺ πῆραν πάλι τὴν ἐλευθερία (καὶ ἐπέβαλαν τοὺς φόρους) ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, γιατί αὐτοὶ «προήχθησαν εἰς ἐμφύλιον στάσιν» (Πανσ.).

5. A. Böckhius, Corp. Inscr. Gr., 1, 1828, ἀρ. 1186, 1306 κ.ά.

6. Πανσεν. 4,2.

καὶ πανελλήνιους ἀγῶνες, ὅπου ἐπαιρναν μέρος ὅλοι οἱ Ἕλληνες, καὶ αὐτοὶ ποὺ βρίσκονταν πέρα ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο. Οἱ ἀγῶνες γίνονταν στὴν Ἀθήνα, ποὺ ὀνομάστηκε τότε ἀπὸ αὐτὸν καὶ «Πόλις Ἀδριανοῦ». Ἐκεῖ εἶχε τὴν ἔδρα τῆς καὶ ἡ «σύνδοδος Πανελλήνων», ἕνα εἶδος πλατιῆς ἀμφικτυονίας μὲ εἰδικὸν ἱερέα, τὸν «ἐλλαδάρχην». Πρῶτος ἐλλαδάρχης ἐγίνε ο ἄριστος φιλέλληνας Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς.

Μᾶς κάνει ἐντύπωση πὼς ὅσο τὰ χρόνια προχωροῦσαν καὶ ἡ Ἑλλάδα ἔπεφτε πρὶ βαθιὰ στὴν παρακμὴ, τόσο ἐβρίσκει θαυμαστὲς καὶ φίλους. Ἕνας λόγος ἦταν ἡ συνείδησις τῆς πνευματικῆς μειονεξίας ποὺ εἶχαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπέναντι σ' ἕνα σπουδαῖο πολιτισμὸ, ποὺ δημιουργήθηκε ὅταν ἐκεῖνοι ζοῦσαν ἀκόμη σὲ καλὺβες. Στὰ πρῶτα χρόνια ἡ στρατιωτικὴ ἀλκὴ καὶ ἡ παντοδυναμία τῆς Ρώμης παραμέριζε τέτοια συναισθήματα. Ὅταν ὅμως τὸ μεγαλεῖο αὐτὸ ὑποχώρησε μὲ τὸν καιρὸ καί, παράλληλα, ἡ ρωμαϊκὴ ἀγροικία ἐπηρεάστηκε, μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἐπιμειξία, ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, ὁ θαυμασμὸς στὸ πνεῦμα αὐτὸ μπόρεσε νὰ ἐκδηλωθῇ πρὶ ἀβίαστος καὶ δυνατός¹.

Φυσικὰ οἱ λόγοι τοῦ φιελληνισμοῦ τῶν Ρωμαίων δὲν ἦταν μόνο συναισθηματικοί. Στὴν Ἑλλάδα πάντα ὑπῆρχε ἐντονὴ δυσφορία, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴς καταπιεζόμενες λαϊκὲς μάζες, καὶ οἱ αὐτοκράτορες φρόντιζαν, τώρα ποὺ δὲν ἦταν κραταιοί, νὰ τὴν ἐξουδετερώσουν πάλι μὲ τὴ διπλωματία. Ἡ «πολιτικὴ τῶν αἰσθημάτων» ἔμπαινε ξανά σὲ ἐφαρμογή.

Ὅπωςδὴποτε καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀδριανοῦ, ὁ Ἀντωνίνος ὁ Εὐσεβὴς (138 - 161) καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος (161 - 180) ἦταν ἀπὸ τοὺς φιλέλληνες αὐτοκράτορες. Στὴς μέρες τους οἱ ἐλληνικὲς πόλεις γνώρισαν κάποιαν ἄνοδο. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα ὁ σοφιστὴς Αἴλιος Ἀριστείδης ἔγραφε: «καὶ πέπραγεν οὕτως, ὥστε μὴ ῥαδίως ἂν τινα αὐτῇ τὰ ἀρχαῖα ἀντὶ τῶν παρόντων συνεύξασθαι»². Ὁ Μ. Αὐρήλιος ἔγραψε τὰ ἔργα του στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὀργάνωσε τὴς σχολὰς τῆς Ἀθήνας.

Οἱ λαοὶ ὅμως, καθὼς παρατηρεῖ καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος, δὲν προσδεύουν μὲ τὴς ξένες προστάσεις (καὶ μάλιστα σὰν τὴ ρωμαϊκὴ), ἀλλὰ μόνο ἂν οἱ ἴδιοι τὸ θελήσουν, μὲ τὴς δικῆς τους δυνάμεις. «Τοῦ σοφιστοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου τὰ περὶ τῆς τότε εὐδαιμονίας τῶν πατέρων ἡμῶν ἐγκώμια ἦσαν ἐν μέρει κολακεῖαι πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας, ἐν μέρει δὲ πλάνη ἀνθρώπου μὴ βλέποντος εἰ μὴ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πραγμάτων»³. Γιατὶ στὴν πραγματικότητά ἡ ὕλική καὶ ἡ ἠθικὴ πτώσις,

1. Πβ. Ἀμμαντο, ὁ. π., σ. 83 - 85.

2. «Παναθηναϊκός», τ. 1, σ. 184 (ἐκδ. Jebb· ἡ 321 Canter, 300 G. Dindorf).

παρ' όλες τις στιγμιαίες αναλαμπές, συνεχιζόταν.

Ο Πausανίας αναφέρει παλιές πόλεις που είχαν καταστήσει όλιγάνθρωπα χωριά ή είχαν αφήσει μονάχα τὰ ἔχνη τῆς παλιᾶς ὑπαρξῆς τους (Θήβα, Δῆλος, Πανοπεῖς κ.π.λ.)¹. Ο Δίων ὁ Χρυσόστομος² μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὰ δύο τρίτα τῆς Εὐβοίας είχαν ἐγκαταλειφθῇ «δι' ἀμέλειάν τε καὶ ὀλιγανθρωπίαν», οἱ περισσότερες πόλεις τῆς είχαν γίνῃ βοσκοτόπι³.

Τὸ ἐμπόριο εἶχε νεκρωθῇ. Ἡ Ρόδος, τὸ πρὶ ἀρχαῖο ἐμπορικὸ κέντρο, δὲν ἔστειλε στὴν Κόρινθο παρὰ δυὸ μικρὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τὸ χρόνον! Ο Πλούταρχος μᾶς διασώζει τὰ λόγια τοῦ δασκάλου του Ἀμμωνίου, πὼς ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα δὲν μπορούσε τότε νὰ παρατάξῃ στρατὸ ἀπὸ 3000 ἄντρες, δηλ. ὅσους ἔστειλαν τὰ μικρὰ Μέγαρχα στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν⁴.

Δὲν ταλαιπωρήθηκαν ὅμως μονάχα οἱ ζωντανοὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης πλήρωσαν καὶ αὐτὰ τὴν ὀφειλὴ τους. Ἡ Ρώμη εἶχε γεμίσει ἀπὸ καλλιτεχνικοὺς θησαυρούς. Ἀλλὰ ἡ ἀπαγωγή αὐτῇ δὲν ἦταν, ἀλίμονο, ἡ χειρότερη μοῖρα τῶν ἐλληνικῶν ἔργων. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φιλότεχνους αὐτοκράτορες ὑπῆρχαν καὶ οἱ ἄφρονες καὶ οἱ κακοποιοί, ὅπως ὁ Καλιγούλας (37 - 41 μ.Χ.), ποὺ εἶχε διατάξει νὰ ἀποκεφαλίστουν ὅλα τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν ποὺ βρίσκονταν στὴ Ρώμη, γιὰ νὰ τοποθετηθῇ ἐκεῖ ἡ δικὴ του προτομή. Εὐτυχῶς ποὺ ὁ θάνατος δὲν τὸν ἄφησε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔγκλημά του. Ἀλλοὶ πάλι, πρὶ σὺντομα καὶ πρὶ εὐκολα, ἔξυναν τὶς ἐλληνικὰς ἐπιγραφὰς γιὰ νὰ γράψουν τὰ ὀνόματά τους. «Αἱ Μιλτιάδου καὶ Θεμιστοκλέους εἰκόνες μεταγράφοντο εἰς Ρωμαίων ἄνδρα ἢ Θράκα. Καὶ αὐτὰ τὰ τῶν θεῶν ἀγάλματα δὲν διέφυγον τὰς τοιαύτας ἀλλοκότους μεταμφιέσεις (...). Ἐκ τούτων πάντων δηλοῦται ὅτι ὅλα τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἡρώδου τὰ νέα κατα-

1. "Ο π. κ., τ. 2, Β' σ. 58.

2. 7,15. 9,7 (Θήβα), 8,33 (Δῆλος), 10,4 (Πανοπεῖς).

3. «Κυνήγι», 3. Ο Δίων ἦταν σύγχρονος τοῦ Πλουτάρχου. Γεννήθηκε στὴν Προύσα τῆς Βιθυνίας («Προυσαεύς»). Ἐκλινε στὴ στωικὴ φιλοσοφία. Εἶχε μεγάλη ρητορικὴ ἱκανότητα, καὶ γι' αὐτὸ τὸν ὀνόμασαν «Χρυσόστομον». Ο Βεσπασιανὸς τὸν εἶχε στὴ Ρώμη σύμβουλός του, ἀλλὰ ὁ Δομιτιανὸς τὸν ἐξόρισε. Ντυμένος τότε σὰ ζητιάνος περιηγήθηκε διάφορους τόπους ζώντας μὲ φιλοσοφικὴ ἀσκητικότητα. Περιέγραψε τὶς περιηγήσεις του. Τὰ πολὺτιμα στοιχεῖα ποὺ μᾶς διάσωσε ὑπάρχουν στοὺς «Λόγους» του.

4. «ἐπεὶ νῦν γε καὶ τὰ πρὸ τῶν πολῶν ἄγρια παντελῶς ἐστὶ καὶ αἰσχρὰ δεινῶς, ὥσπερ ἐν ἐρημίᾳ τῇ βαθυτάτῃ, οὐχ ὥς προάστιον πόλεως» τὰ δέ γε ἐντὸς τείχους σπεῖρεται τὰ πλεῖστα καὶ κατανέμεται».

5. Περὶ τῶν ἐκλειπτῶν χρηστηρίων, 7 - 8.

σκευάσματα δὲν ἔσχυσαν νὰ ἀναπληρώσωσι τὰς ζημίας ὅσας ἐπὴνέγκεν εἰς αὐτὴν [τὴν Ἑλλάδα] ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία»¹.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνήκει ὁ Πλούταρχος. Ὁ καθέννας, λοιπόν, καταλαβαίνει πόσο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ ἔργο του, ποὺ ἐξετάζουμε στὰ ἐπόμενα.

Τὴν ὁλοκλήρωση τῆς καταστροφῆς θὰ φέρουν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Γότθων (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.), ποὺ ἐκμεταλλεύτηκαν τὴν ἀδυναμία τῆς ξεπεσμένης πιά Ρώμης καὶ ἀλώνισαν στὶς χῶρες της. Μὲ τὶς ἐπιδρομὲς αὐτὲς οὐσιαστικὰ κλείνει καὶ τὸ κεφάλαιο τῆς ρωμαιοκρατίας στὴν Ἑλλάδα.

1. Παπαρρηγόπουλος, β. π. π., σ. 61 - 62.

Ο ΒΙΟΣ

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΑ — ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ. Πολύ ὁμορφα εἶπαν γιὰ τὸν Πλούταρχο πὼς ἐνῶ αὐτὸς ἐργάστηκε γιὰ νὰ παραδώσῃ στὴν ἀθανασία τόσους καὶ τόσους, ὁ ἴδιος δὲν ἀξιώθηκε νὰ βρῇ ἓνα δικό του βιογράφο.

Εὐτυχῶς ὅμως τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Π. μᾶς δίνει ἀρκετὲς βιογραφικὲς εἰδήσεις.

Πατρὶδα του ἦταν ἡ μικρὴ πόλη τῆς Βοιωτίας Χαιρώνεια, «ἐσχατον τῆς Βοιωτίας πρὸς τῇ Φανοτίδι τῆς Φωκίδος»¹, στὸ δρόμο ποὺ φέρνει ἀπὸ τὴ Λιβαδειὰ στοὺς Δελφούς. Ἡ Χαιρώνεια ἦταν ἀρχαιότατη πόλη. Ὁ Πausanias² τὴ συσχετίζει μὲ τὴν Ἀρνη, ποὺ ἀναφέρεται στὸν ὁμηρικὸ «νεῶν κατάλογον» μαζὶ μὲ ἄλλες βοιωτικὲς πόλεις· τὴ μεταγενέστερη ὀνομασία Χαιρώνεια τὴν ἀποδίνει ὁ Πausanias στὸ γιὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Χαίρωνα, ποὺ ἡ μυθικὴ παράδοση τὸν θεωρεῖ ἰδρυτὴ τῆς νεώτερης πόλης, ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν παλιὰ Ἀρνη³.

Τὸ ὄνομα τῆς πόλης εἶναι συνδεμένο μὲ τὴ θλιβερὴ μάχη (338 π.Χ.), ὅπου ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας νίκησε τοὺς συνασπισμένους συμμάχους τῶν Ἀθηναίων καὶ ἐγίνε ὁ ἀδιαφιλονίκητος ρυθμιστὴς τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων.

Μὲ τὸ πανελλήνιο συνέδριο τῆς Κορίνθου (337) ὁ Μακεδὼνας βασιλεὺς ἔβαλε τίς βάσεις γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν Ἀνατολή. Τὴν προσπάθειά του αὐτὴ, ποὺ τὴ σταμάτησε ὁ πρόωρος θάνατός του (336), τὴ συνέχισε καὶ τὴν ὀλοκλήρωσε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτὸν οἱ Ἐπίγονοι.

Ἔτσι ἡ μάχη στὴ Χαιρώνεια δὲν ἦταν μόνο θλιβερή, γιὰ τὸ ἀδελφικὸ αἷμα ποὺ χύθηκε· ἀποτέλεσε καὶ τὴν ἀφετηρία γιὰ μιὰ νέα ἐλληνικὴ ἐξόρμηση, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἦταν ἱκανὸς ὁ ξεπερασμένος πιά κόσμος τῶν κομματιασμένων κρατιδίων τῆς νότιας Ἑλλάδας.

Περισσότερο συναισθηματικὰ βλέπει τὰ πράγματα ὁ Κοραΐς,

1. Θουκ. 4, 76, 3.

2. 9, 40.

3. Βλ. καὶ Πλουτ. Περὶ πολυπραγμοσύνης, 1 (515 c).

πού γράφει στην εισαγωγή της έκδοσής του των πλουτάρχων Βίων: «Δὲν εἶναι κανεὶς ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας τοὺς εἰδήμονας, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἀκοὴν δὲν προξενεῖ λύπην καὶ χαρὰν ὁμοῦ τὸνομα τῆς Χαιρωνείας: λύπην, ὅτι εἰς αὐτὴν ἐνίκησεν ὁ Φίλιππος τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους αὐτῶν, τὴν ὀλέθριον ἐκείνην νίκη, ἣτις ἐστέρησε τὴν Ἑλλάδα τὴν ἐλευθερίαν τῆς χαρὰν, ὅτι ἐγέννησε τοιοῦτον θαυμαστὸν ἄνδρα τὸν Πλούταρχον, ὅστις ἐπαρηγόρησε, καὶ τρόπον τινὰ μετεκόσμησε δι' ὀλίγον καιρὸν εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς δόξαν, τὴν πρῶτον ἀπὸ τοὺς Μακεδόνας, ἔπειτ' ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, δουλωθεῖσαν Ἑλλάδα»¹.

Ἡ ἐπικράτηση ὅμως τοῦ Φιλίππου ἦταν τάχα ὑποταγὴ τῶν Ἑλλήνων, ἣ ἀντίθετα ἀπελευθέρωσέ τους ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικὰ ὄρια τοῦ καταδικασμένου ἀπὸ τίς νέες συνθήκες σχήματος τῆς δημοκρατίας τῶν πόλεων; Ὅπως δὴποτε τὸ μαρμαρίνον λιοντάρι, στημένο ἐκεῖ γιὰ τὰ θυμίζῃ τὴ μάχην ἐκείνη, ἀποτελοῦσε τὸ ἱστορικὸ ὄροσημο πρὸ σημάδους τὸ πέρασμα σὲ μιὰν ἄλλη φάσιν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας².

Στὴ Χαιρώνεια λοιπὸν, πού ἦταν γραφτὸ νὰ γίνη τὸ θέατρο τῆς κρίσεως ἐκείνης στιγμῆς, γεννήθηκε ὁ Π. πολλὰ χρόνια ἀργότερα. Τὴ γέννησή του τοποθετοῦν γύρω στὸ 50 μ.Χ.: στὰ χρόνια ὅπου ὁ αὐτοκράτορας Νέρωνας βρισκόταν στὴν Ἑλλάδα (66/67), ὁ Π. ἦταν μαθητὴς τῆς Ἀκαδημίας στὴν Ἀθήνα: δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἦταν παραπάνω ἀπὸ 20 χρονῶν, ἄρα θὰ πρέπη νὰ γεννήθηκε γύρω στὸ 50 ἢ λίγο νωρίτερα. Ὁ *terminus post quem* τοῦ θανάτου του δίνεται ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Εὐσεβίου, ὅπου δηλώνεται ὅτι τὸ 119 «Πλούταρχος Χαιρωνεύς φιλόσοφος ἐπιτροπεύειν Ἑλλάδος κατεστάθη γηραίος»³. Πιστεύουν πὺς ἔζησε λίγο ἀκόμα, τοποθετώντας τὸ θάνατό του λίγο μετὰ τὸ 120 μ.Χ.

Ἡ οἰκογένειά του ἦταν ἀπὸ τίς παλιές, εὐκατάστατες καὶ ἐγκριτες οἰκογένειες τῆς Χαιρώνειας. Ὁ ἴδιος μᾶς δίνει μιὰ ζωντανὴ καὶ χαριτωμένη προσωπογραφία τοῦ παπποῦ του Λαμπρία, πού εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς συμποσιαστὲς καὶ συζητητὲς τῶν περιφημῶν «Συμποσιακῶν»: Εἶχε, λέει, πολυπλευρὴ μόρφωση, πολλὰ καὶ διάφορα ἐνδιαφέροντα, ἦταν ἄνθρωπος μὲ πολλὰς ἰδέας καὶ ἐμπνεύσεις καὶ ἐξυπνος συζητητής, ἰδιαίτερα ὅταν τὸν θέρμαινε τὸ γλυκὸ κρασί, πού τὸν μετέβαλλε

1. Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 3, ΑΩΘ', σ. ξγ'.

2. Σωζόταν ὡς τὰ νεώτερα χρόνια ἀνέπαφο. Γκερμιστηκε στὰ χρόνια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821. Τὸ 1880 ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔκανε ἀνασκαφὲς καὶ ἀργότερα τὸ ἀναστήλωσε ἀπὸ τὰ κομμάτια πού βρέθηκαν.

3. Πβ. Γεωργίου Συγκρίσεως, Ἑκλογὴ Χρονογραφίας, Corp. Script. Hist. Byz., 12, 1829, σ. 659. Πβ. Ἰ. Δ. Σταματάκου, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, Ἀθήναι 1937, σ. 18,1.

λε σὲ εὖοσμο λιβάνι: «ἦν δὲ Λαμπρίας ὁ ἡμέτερος πάππος ἐν τῷ πίνειν εὐρετικώτατος αὐτὸς αὐτοῦ καὶ λογιώτατος· εἰώθει δὲ λέγειν ὅτι τῷ λιβανωτῷ παραπλησίως ὑπὸ θερμότητος ἀναθυμιᾶται»¹!

Λιγότερο λόγιος φαίνεται πὼς ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Π. Δὲ δίσταζε νὰ ὁμολογήσῃ πὼς ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὴ φιλοσοφία ἦταν ἐρασιτεχνική, καὶ οἱ σχετικῆς γνώσεις του δανεικῆς, ἀπὸ δεύτερο χέρι· «ἀλλὰ τὰῦτα μὲν τὰ σεμνότερα καὶ μεῖζονα παρ' ὑμῶν μακθάνομεν», λέει κάπου στοὺς λόγιους γιούς του, τὸν Τίμωνα καὶ τὸν Π.² Ἦταν ὅμως ἀνθρωπος σοβαρὸς καὶ μὲ πλούσια πείρα ζωῆς, καὶ ἀπὸ τὴν πείρα του αὐτὴ ἀναγνώριζε πὼς ὠφελήθηκε ὁ Π.³ Τὸ πῶς πιθὰνὸν εἶναι πὼς ὀνομαζόταν Αὐτόβουλος. Ὁ γιὸς του πάντως δὲν τὸν ὀνομάζει, κι αὐτὸ ἔκανε τὸ Wilamowitz νὰ πιστεῦν πὼς ὁ Π. δὲν εἶχε ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τὸν πατέρα του, ἀφοῦ δὲ μᾶς παραδίνει οὔτε τὸ ὄνομά του. Ὁ Ziegler ὅμως παρατηρεῖ ὅτι, ἐπειδὴ ὅλοι ἔχουμε μόνον ἓναν πατέρα, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση «ὁ πατέρας μου», χωρὶς νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὸ ὄνομά του· τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Π. Τὸ ὄνομα εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε, ὅταν πρόκειται γιὰ παπποῦδες, ἀδελφοὺς καὶ γιούς, γιὰτὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουμε (ἡ τέλος πάντων εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουμε) περισσότερους ἀπὸ ἓνα. Μὲ τὴν ἴδια σκέψη μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε γιὰτὶ ὁ Π. δὲν ὀνομάζει οὔτε τὴ γυναῖκα του (ποὺ τὴν ἀγαποῦσε ὑπερβολικά), καὶ θὰ ἀγνοοῦσαμε τὸ ὄνομά της, ἂν δὲν μᾶς τὸ ἔδινε σχεδὸν τυχαῖα, ἀπὸ κάποια σύμπτωση.

Γιὰ τὴ μητέρα του δὲν κάνει λόγο πουθενά. Αὐτὸ μᾶς ἀφήνει νὰ υποθέσουμε πὼς πέθανε νέα, ὅταν ὁ Π. θὰ ἦταν ἀκόμη πολὺ μικρὸς, ὥστε νὰ μὴ μείνῃ δυνατὴ ἡ ἀνάμνησή της μέσα στὴν ψυχὴ του.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀκόμη μαθαίνουμε πὼς εἶχε δύο ἀδελφοὺς, τὸ Λαμπρία καὶ τὸν Τίμωνα. Γιὰ τὸν πρῶτο ἀναφέρει πὼς ἦταν «ὑβριστὴς καὶ φιλόγελως φύσει»⁴ — ἔμοιαζε τοῦ παπποῦ του, ὅχι στ' ὄνομα μόνον! Τρυφερώτερα αἰσθήματα φαίνεται πὼς ἔτρεφε γιὰ τὸν Τίμωνα, ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε λόγια γεμάτα ἀγάπη⁵.

1. Συμποσ. 1, 5, 1 (622 E).

2. Βλ. Συμποσ. 1, 2, 2 (515 κέ.).

3. Πβ. Πολιτικά Παράγγελάματα, 20 (816 D - E): «μῆνιμαί νεόν ἐμαυτὸν ἔτι πρεσβυτὴν μεθ' ἑτέρου πεμφθέντα πρὸς ἀνθύπατον, ἀπολειφθέντος δὲ πὼς ἐκείνου, μόνον ἐντυχόντα καὶ διαπραζόμενον· ὥς οὖν ἐμελλον ἐπανελθὼν ἀποπρεσβεῖν, ἀναστὰς ὁ πατὴρ κατ' ἰδίαν ἐκέλευσε μὴ λέγειν «ὥχρόμην» ἀλλ' «ὥχρόμεθα», μηδ' «εἶπον» ἀλλ' «εἶπομεν» καὶ τᾶλλα συνεφαπτόμενον οὕτω καὶ κοινούμενον ἀπαγγέλλειν· οὐ γὰρ μόνον ἐπιεικὲς τὸ τοιοῦτον καὶ φιλόανθρωπόν ἐστιν, ἀλλὰ καὶ τὸ λυποῦν καὶ τὸν φθόνον ἀφαίρει τῆς δόξης».

4. Συμποσ. 8, 6, 5 (726 D).

5. Περὶ φιλαδελφίας (487 D).

Ὁ Π. εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ κάνῃ σύζυγό του μιὰν ἐξαιρετικὴ καὶ ἀφοσιωμένη γυναῖκα, τὴν Τιμοξένα. Τὸ ὄνομά της μᾶς τὸ δίνει ὁ ἴδιος, ἀλλὰ, ὅπως εἶπαμε, ἔμμεσα καὶ συμπτωματικά: στὸ παρηγορητικὸ γράμμα ποὺ τῆς ἔστειλε ὅταν πέθανε τὸ μοναδικὸ κοριτσάκι τους, ἀναφέρει στὴν ἀρχὴ πὼς τὸ παιδί εἶχε πάρει τὸ ὄνομα τῆς μάνας, ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπὸ τέσσερα ἀγόρια, εἶχε πολὺ ἐπιθυμήσει καὶ ἓνα κοριτσάκι. Καὶ πῶς κάτω ὀνομάζει τὴ νεκρὴ μικρὴ κόρη: Τιμοξένα¹. Στὸ ἴδιο «παραμυθητικὸ» γράμμα του ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει μιὰν ἐξοχὴ πνευματικὴ ζωγραφιὰ τῆς γυναίκας του. Ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τῆς ἀδιακρισίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, καὶ γιὰ τὴν ἀπλότητα τοῦ χαρακτήρα της καὶ τῆς ἐμφάνισής της τὴ θαύμαζαν ὄχι μόνο οἱ συμπολίτες της, ἀλλὰ καὶ οἱ φιλόσοφοι ποὺ σύχναζαν στὸ σπίτι τους. Ἦταν ἀκόμη προικισμένη μὲ αὐτοκυριαρχία, πράγμα ποὺ τὸ ἔδειξε καὶ σὲ μιὰν ἄλλη, ἀνάλογη περίσταση, ὅταν εἶχε πεθάνει τὸ μεγαλύτερό τους ἀγόρι. Τὴν ἴδια ἀνωτερότητα, καθὼς ἔμαθε ὁ Π., ποὺ ἔτυχε τὶς πικρὲς ἐκεῖνες ὥρες νὰ ἀπουσιάζῃ στὴν Τάναγρα τῆς Βοιωτίας, ἔδειξε καὶ τώρα ἡ Τιμοξένα. «Λέγουν ἀκόμη ἐκεῖνοι ποὺ σοῦ παραστάθηκαν αὐτὲς τὶς ὥρες, καὶ εἶναι σὰ ν' ἀποροῦν γι' αὐτό, πὼς οὔτε φόρες πένθημα οὔτε παραδόθηκες σὲ καμὴν ὑπερβολὴ παραμελώντας τὸν ἐαυτό σου ἢ ἐπιτρέποντας κατὰ τέτοιο στίς ὑπηρετήεις σου, χωρὶς, πάλι, νὰ μεταβάλλῃς τὴν κηδεία καὶ τὴν ταφὴ σὲ ἐκδήλωση πανηγυρικῆς πολυτέλειας: ὅλα ἔγιναν μὲ κοσμιότητα καὶ δίχως φωνὲς καὶ μὲ τὴν παρουσία τῶν ἀναγκαίων φίλων καὶ συγγενῶν. Ἐγὼ πάντως διόλου δὲν ἀπόρησα ποὺ μπόρεσες στίς σκυθρωπὲς αὐτὲς ὥρες καὶ κρατήθηκες στὴν ἀπλότητα καὶ τὸ σωστὸ μέτρο σύ, ποὺ ποτὲ δὲ στολίστηκες προκειμένου νὰ πᾶς στὸ θέατρο ἢ σὲ κάποια πομπή, ἢ ἀκόμη καὶ στίς διαφορὲς διασκεδάσεις, θεωρώντας πράγμα μάταιο καὶ ἄχρηστο τὴν πολυτέλεια. Γιατὶ πραγματικὰ μιὰ σοβαρὴ γυναῖκα πρέπει ὄχι μόνο νὰ μὴν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς «βακχικὲς» ἐκδηλώσεις καὶ τὶς ξεφάντωσες, ἀλλὰ καὶ νὰ πιστεῦῃ πὼς χρειάζεται νὰ κρατᾷ τὴ δυνάμει της στὴν τρικυμία ἐνὸς πένθους καὶ στὴ συνακόλουθη ἀναστάτωση τῆς ψυχῆς της, πολεμώντας μέσα της καὶ ὑποτάζοντας ὄχι τὴ φιλοσοφία, καθὼς νομίζουν οἱ πολλοί, ἀλλὰ τὴν ἀμετρία τῆς ψυχῆς. Ἡ φιλοσοφία ὑπάρχει καὶ μᾶς κάνει νὰ ποθοῦμε, νὰ τιμᾶμε καὶ νὰ θυμόμαστε πάντα τοὺς νεκροὺς μας, ἀλλὰ ἡ ἀπληστη ἐπιθυμία τῶν θρήνων, ποὺ μᾶς φέρνει στὴν ἐξάλλῃ κατάσταση νὰ ὀλοφυρόμαστε καὶ νὰ χτυπιόμαστε παθιασμένα, δὲν εἶναι λιγότερο ἄσχημη ἀπὸ τὴν ἀποχαλίνωσή μας στίς ἡδονές, καὶ μόνο θεω-

1. Τυχὰ μαθαίνουμε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πεθεροῦ: «Ἀλεξίων ὁ πενθερός», Συμποσ. 7,3 (701 D).

ρητικά βρίσκει κάποια δικαιολογία· ή ήθικη άσχήμια και ή άμετρία προέρχεται από λύπη και πόνο, και όχι από ευχαρίστηση. Κατά τὰ άλλα όμως είναι όλότελα παράλογο νά θέλουμε νά άποφεύγουμε τις υπερβολές του γέλιου και των άπολαύσεων, ενώ άφήνουμε νά μᾶς πλημμυρίζη ό θρήνος· ή νά άποστρέφονται κάποιои και νά άπαγορεύουν στις γυναίκες τους τὰ άρώματα και τις πορφύρες, ενώ τους επιτρέπουν τὸ πένθιμο κούρεμα και τὸ μαυρο βάψιμο των ρούχων και τις άσχημες και κουραστικές στάσεις πού παίρνουν σ' αυτές τις περιπτώσεις· και τὸ χειρότερο, νά διχαρτύρωνται και νά εμποδίζουν τις γυναίκες τους νά τιμωροῦν άδिका και υπερβολικά τους ύπηρετες ή τις ύπηρετρίες τους, ενώ άνέχονται νά βλέπουν τις ίδιες νά τιμωροῦνται από μόνες τους τόσο σκληρά και πικρά στις στιγμές τῆς συμφορᾶς, τότε άκριβῶς πού έχουν τὴν ανάγκη κάποιας άνάπαυσης και εὐπροσηγορίας».

Όπως εἴπαμε, ἐκτὸς από τὸ άτυχο κοριτσάκι, ό Π. άπόχτησε με τὴν Τιμοζένα και τέσσερα άγόρια· τὸ Σώκλαρο, τὸν Αὐτόβουλο, τὸν Πλούταρχο και τὸ Χαίρωνα. Ἀπό αὐτοὺς τὴν ίδια τύχη με τὴ μικρὴ Τιμοζένα εἶχαν ό Σώκλαρος και ό Χαίρωνας· πέθαναν νέοι. Στὸ συνονόματό του Πλούταρχο άφιέρωσε ό πατέρας τὸ έργο του «Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας». Γιὸ με τὸ όνομα Λαμπρία, ὅπως πίστευαν παλαιότερα, θά δοῦμε πιὸ κάτω πῶς δὲν εἶχε.

ΦΙΛΑΠΟΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΑ. Ἀπὸ νέος ό Π. ἐκδῆλωσε τὴν άγάπη του γιὰ τὰ ταξίδια. Ἀγαποῦσε πάρα πολὺ τὴν πατρίδα του, ἀλλὰ ή Χαίρωνεια ἦταν μικρὴ και δὲν μποροῦσε νά ικανοποιήσῃ τὴ μεγάλη φιλομάθειά του, πού και αὐτὴ τὸν κυρίεψε από πολὺ νωρίς. Ἔτσι μετὰ τις πρώτες σπουδές του τὸν βρίσκουμε στὴν Ἀθήνα νά παρακολουθῇ μαθήματα στὴν Ἀκαδημία, κοντὰ στὸ φιλόσοφο Ἀμμόνιο, πού θά γίνη ό άγαπημένος δάσκαλός του¹. Σ' αὐτὸν εἶχε άφιερώσει και ἓνα του έργο,

1. Ὁ Π. αναφέρεται σὲ νεκρικά ἔθιμα τῆς εποχῆς. Ἐκτὸς από τὸ βάψιμο των ρούχων τότε συνήθιζαν, αντίθετα με ὅ,τι γίνεται σήμερα στὰ χωριά ἰδιαίτερα, νά κόβουν τὰ μαλλιά τους. Μὲ τὰς «καθίσεις άμόρφους και κατακλίσεις ἐπιπόνους» ἔννοεῖ τὴ συνήθεια των συγγενῶν νά κάθωνται δίπλα στους νεκρούς στὸ σπίτι ή και στους τάφους άργότερα. Ὁ «Παρηγορητικός πρὸς τὴν γυναίκα» δίνει ενδιαφέρουσες σχετικές εἰδήσεις (βλ. 11, 612 Α). Στὸν «Παραμυθητικὸν πρὸς Ἀπολλώνιον» (έργο πού σήμερα πιστεύουν πῶς δὲν άνήκει στὸν Π., ἀν και παραδόθηκε με τ' όνομά του) αναφέρονται νεκρικά ἔθιμα διάφορων «βαρβάρων» (Περσῶν, Αἰγυπτίων, Σύρων, Λυδῶν) πού, ὅταν πενθοῦσαν, χώνονταν μέσα σὲ βόθρους και ἔμεναν ἐκεῖ πολλές μέρες μὴ θέλοντας νά δοῦν τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, πού τὸ στερήθηκε ό πεθαμένος (22, 113 Β).

2. Εἶναι ό μόνος δάσκαλός του πού αναφέρει. Βλ. Βίο Θεμ. 32· Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς 1 (385 Β)· Πῶς ἀν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου, 31 (70 Ε) κ.ά.

χαμένο σήμερα (α' Αμμώνιος ἢ Περὶ τοῦ μὴ ἡδέως τῇ κακίᾳ συνεῖναι)· ὁ τίτλος του δείχνει πῶς πρέπει νὰ ἦταν γραμμένο σὲ διαλογικὴ μορφή). Μαθήματα σὲ ἄλλῃ σχολῇ στὴν Ἀθήνα (τὸ ἀριστοτελικὸ Λύκειο, τὸν ἐπικουρείο Κῆπο καὶ τὴ Στοὰ τῶν στωικῶν) δὲ φαίνεται νὰ παρακολούθησε, ἀν καὶ εἶναι διαπιστωμένο πῶς δημιούργησε ἐπαφὲς μὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ φοιτοῦσαν ἐκεῖ. Οἱ πλουσίαι γνώσεις τοῦ Π. ἀναφορικὰ μὲ τὶς διδασκαλίας τῶν σχολῶν αὐτῶν ὀφείλονται στὸ γεγονός, πῶς ἡ ἐκθεσὶ καὶ ἡ κριτικὴ τῶν θεωριῶν τοὺς ἀποτελοῦσε μέρος τῆς διδασκαλίας στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία. Ἀπὸ εἰδικὸ πάντως δάσκαλο (ἢ καὶ δασκάλους) πρέπει νὰ πῆρε, προτοῦ νὰ μπῇ στὴν Ἀκαδημία, μαθήματα ρητορικῆς. Τὴ ρητορικὴ, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ τὴν καταδικάσῃ ἀργότερα, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Πλάτωνα· πρὶν ὅμως θὰ μᾶς δώσῃ μιὰ σειρὰ ἀπὸ καθαρὰ ρητορικὰ ἔργα. Ὁ Ziegler παρατηρεῖ σχετικὰ: «Πρὶν ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς του σπουδὲς στὴν Ἀκαδημίᾳ κοντὰ στὸν Ἀμμώνιο, ὁ Π. διδάχτηκε τὶς βάσεις τῆς ρητορικῆς. Γιατὶ παρόλο ποὺ ἀργότερα ὡς πλατωνικὸς μίλησε περιφρονητικὰ γιὰ τὴ ρητορικὴ, ἦταν αὐτονόητο γιὰ τὴν ἐποχὴ του νὰ λάβῃ μιὰ συστηματικὴ ρητορικὴ μόρφωση, ποὺ γενικὰ συνέπιπτε μὲ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια. Αὐτὴ ἡ ρητορικὴ μόρφωση, ποὺ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς του ἐμφυτεύτηκε μέσα του, ἐκδηλώνεται καὶ σὰ σκέψῃ καὶ σὰ μορφὴ στὸ σύνολο τῶν συγγραμμάτων του (...) Ὡστόσο ὁ Π. δὲ μᾶς διδάσκει τὸ ὄνομα τῶν δασκάλων ἢ τοῦ δασκάλου του ἀπὸ τὸν ὁποῖο διδάχτηκε τὴ ρητορικὴ, ἐξαιτίας τῆς μεταγενέστερης ἀπορριπτικῆς κρίσης ποὺ ἐκδήλωσε γι' αὐτή».

Τὴν Ἀθήνα τὴν ἀγάπησε πολὺ καὶ τὴν ξαναεπισκέφτηκε ἀρκετὲς φορὲς ἀργότερα. Ἀπὸ ἓνα χωρίο μάλιστα τῶν «Συμποσιακῶν» μαθαίνουμε πῶς ἀνακηρύχτηκε καὶ ἐπίτιμος δημότης τῆς πόλης — τῆς Λεωντίδος φυλῆς (1, 10, 1: εἶχε γίνει, καθὼς λέει, «φυλῆτης» καὶ «δημοποιήτορ»). Σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα ἐκφράζει τὰ αἰσθήματά του γιὰ τὴν πόλιν τοῦ «θείου» Πλάτωνα¹, δίνοντάς μας ἔτσι καὶ χρησιμότητες εἰδήσεις γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας ἐκεῖνα τὰ χρόνια². Ἰδιαιτέρως τὴν ἐπισκεφτόταν μὲ τὴν εὐκαιρίαν διάφορων γιορτῶν τῆς Ἀκαδημίας. Ἄν δὲν ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴν Ἀθήνα, ὅπου θὰ μπορούσε ἴσως ἀργότερα, μὲ τὸ ἄπλωμα τῆς φήμης του, νὰ ἀναλάβῃ καὶ τὴ διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας, αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀγάπῃ του γιὰ τὴ μικρὴ Χαιρώνεια,

1. Βλ. τὸν τόμο - Index (IV 2, 21 κέ.) τῶν Βίων, στὴν ἐκδοση Linds-kog - Ziegler.

2. Συχνὰ μιλάει γιὰ τὶς ἀρετὲς τῆς πόλης, ἰδιαιτέρως στὸ βίο τοῦ Ἀριστέδη, 27: «ὡς φιλανθρωπίας καὶ χρηστότητος ἔτι πολλὰ καὶ καθ' ἡμᾶς ἡ πόλις ἐκφέρουσα δείγματα θαυμάζεται καὶ ζηλοῦται δικαίως».

όπου και πέρασε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του.

Ἀπὸ τὰ «Συμποσιακά» μαθαίνουμε πὼς πῆγε καὶ στὴν Ἡλίδα, γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες (4,2), καθὼς καὶ στὴν Κόρινθο, γιὰ τὰ Ἰσθμια (5,3. 8,4). Φυσικὸ εἶναι νὰ γνώρισε καὶ διάφορες γειτονικὲς τοῦ βοιωτικῆς πόλεις. Γιὰ τὸ ταξίδι του στὴν Τάναγρα, ὅπου πληροφορήθηκε τὸ θάνατο τῆς κόρης του, μᾶς μιλάει ὁ ἴδιος στὸν «παρηγορητικόν» του, καθὼς ἐπίσης γιὰ τὸ ταξίδι του στὶς Θεσπιῆς καὶ τὸν Ἑλικώνα¹.

Ἀλλὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν περιηγήθηκε καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκτασι πῆγε στὴ Σπάρτη, τὴν Πάτρα, τὴν Ἰάμπολη, τὴν Αἰδηψὸ τῆς Εὐβοίας, τὴ Νικόπολη, τὶς Θερμοπύλες, τὴν Πλάταια, τὴ Χαλκίδα².

Μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε γιὰ ἓνα ταξίδι του στὴν Ἀσία ἀπὸ τὸ ἀποσπασματικὰ διασωμένο ἔργο του «Περὶ τοῦ πότερον τὰ ψυχῆς ἢ τὰ σώματος πάθῃ χεῖρον», ἂν αὐτὸ, καθὼς φαίνεται στὸ κεφ. 4 (501 E), ἀποτελεῖ μιὰ διάλεξιν ποὺ ἔδωσε ὁ Π. στὶς Σάρδεις ἢ τὴν Ἐφεσο. Σχέσεις μὲ τὶς Σάρδεις δηλώνει καὶ τὸ ἔργο του «Περὶ φυγῆς», ποὺ ἀπευθύνεται σὲ κάποιον ἐξόριστο ἀπὸ τὶς Σάρδεις, ποὺ πολὺ μοιάζει μὲ τὸ νέο Μενέμαχο τὸ Σάρδιο, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Π. ἔγραψε τὰ «Πολιτικὰ παραγγέλματα» ὕστερα ἀπὸ παράκλησίν του» (Ziegler).

Νέος θὰ ταξίδεψε καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν κράτησε ζωηρὲς ἀναμνήσεις. «Ὅταν ἄλλωστε θὰ ἐπιστρέψῃ ἀπὸ ἐκεῖ, ὁ παππούς του Λαμπρίας θὰ ζῇ ἀκόμα»³.

Τὰ ταξίδια του δὲν ἦταν πάντα ταξίδια ἀναψυχῆς ἢ ἡροδότεια «κατὰ θεωρίην» ταξίδια ἐνὸς φιλοπερίεργου ἀνθρώπου. Καθὼς ἡ ὑπόληψις ποὺ τοῦ εἶχαν οἱ συμπολίτες του μεγάλωνε μὲ τὸν καιρὸ, ἀναλάβαινε διάφορες ἀποστολὰς ποὺ τοῦ ἀνάθετε ἡ πόλις, καὶ τὶς ὁποῖες ἐκτελοῦσε μὲ πολλὴ προθυμία· πίστευε, ἀκολουθώντας καὶ ἐδῶ τὸ παράδειγμα τοῦ Πλάτωνα, πὼς ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νὰ ἐκδηλώνῃ πλούσια κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δραστηριότητα.

Πολὺ νέος ἀκόμη, ὅταν μόλις εἶχε γυρίσει στὴ Χαϊρώνεια ἀπὸ τὶς σπουδὲς του στὴν Ἀθῆνα, ἡ πόλις τοῦ ἀνάθεσε κάποια σοβαρὴ ἀποστολὴ στὸν ἀνθύπατο τῆς Ἀχαΐας, τὴν ὁποία ἔφερε σὲ αἴσιο τέλος⁴.

1. Ἐρωτικός, 2 (749 B - C).

2. Τὶς εἰδήσεις ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του: Βίος Λυκούργου (18, 2) καὶ Ἀγησιλάου (19, 11), Συμποσ. 2, 1· 4,1· 4,4 - 6· 4, 4,2· 8,10, Βίος Ἀριστείδου (19 - 21), Φλαμίνιου (16).

3. Συμποσ. 5,5 (678 C).

4. Ἀπὸ τὸ 27 π.Χ. ἡ Ἑλλάδα εἶχε γίνει ἐπαρχία (Provincia) τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μὲ τὸ ὄνομα Ἀχαΐα καὶ μὲ πρωτεύουσα τὴν Κόρινθο, ποὺ ἦταν ἡ ἑδρὰ ἐνὸς Ρωμαίου ἀνθυπάτου (Proconsul).

Σε τέτοιες πολιτικές και διπλωματικές, όπως θα λέγαμε σήμερα, αποστολές οφείλονται και τα ταξίδια του στην Ιταλία και προπάντων στη Ρώμη, που είναι και τα πιο σημαντικά ταξίδια της ζωής του. Ο Π. μιλάει συχνά γι' αυτά, αλλά δυστυχώς με τρόπο που δε μάς δίνει τη δυνατότητα να μάθουμε με ακρίβεια πόσα ήταν, τότε και για πόσο χρονικό διάστημα τα έκανε.

Το πρόβλημα των ταξιδιών του Π. στην Ιταλία εξακολουθεῖ να παραμένει από τα πιο δύσκολα για τους μελετητές του. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις σχετικές εργασίες των φιλολόγων ο χρόνος της παραμονής του στην Ιταλία κυμαίνεται από πολλά χρόνια ως λίγους μήνες· το τελευταίο δέχεται και ο Ziegler, που πιστεύει ακόμη πως ο Π. ταξίδεψε το λιγότερο δύο φορές. Το πρώτο ταξίδι του το τοποθετεί στο τέλος του 70, το δεύτερο στις αρχές του 90.

Όπωςδήποτε, και αν ακόμη ήταν οι πολιτικές υποθέσεις της πατρίδας του ή και άλλων πόλεων της Ελλάδας (ο ίδιος μιλάει πολύ άριστα γι' αυτό) που έφεραν τον Π. στη Ρώμη, οι εκεί ασχολίες του δεν ήταν μόνο πολιτικές — κάθε άλλο μάλιστα. Έξίσου σοβαρή σημασία δίνει ο Π. και στις πνευματικές ασχολίες του. "Αν έμποδίστηκε, γράφει, κατά τις «διατριβές» στη Ρώμη και την Ιταλία να γυμναστή όσο έπρεπε για να μάθω καλά τη «ρωμαϊκή διάλεκτο» — τα λατινικά —, αυτό οφείλεται στις πολιτικές χρεῖες και τις επαφές με τους «φιλοσοφικούς» κύκλους, που τον έκαναν να μην εύκαιρῇ ποτέ: «οὐ σχολῆς οὕσης»¹. Πραγματικά ἡ ώριμη προσωπικότητά του (ιδιαίτερα στο δεύτερο ταξίδι) έκανε εντύπωση και πολλοί λόγιοι άχροατές στη Ρώμη τον θαύμασαν στις διαλέξεις που έδωσε. Μέτρο της επιτυχίας του δίνει το πιο κάτω χαριτωμένο ανέκδοτο, που διηγείται ο ίδιος με κάποια δύσκολα συγκρατημένη αυταρέσκεια: «έμοῦ ποτ' ἐν Ρώμῃ διαλεγομένου, 'Ρουστικὸς ἐκείνος', ὃν ὕστερον ἀπέκτεινε Δομετιανὸς τῇ δόξῃ φθονήσας, ἡκροῶτο, καὶ διὰ μέσου στρατιώτης παρελθὼν ἐπιστολὴν αὐτῷ καίσαρος ἐπέδωκε· γενομένης δὲ σιωπῆς καί μου διαλιπόντος, ὅπως ἀναγνῶ τὴν ἐπιστολὴν, οὐκ ἠθέλησεν οὐδ' ἔλυσε πρότερον ἢ διεξελθεῖν ἐμὲ τὸν λόγον καὶ διαλυθῆναι τὸ ἀχροατήριον· ἐφ' ᾧ πάντες ἐθαύμασαν τὸ μεγαλεῖον ἀνδρός»².

Στη Ρώμη ο Π. συνδέθηκε με πολλούς και προπάντων με τὸ Σόσσιο Σενεκίωνα, που έγινε στὰ χρόνια τοῦ Τραϊανοῦ τέσσερις φορές ύπατος.

1. Βίος Δημοσθένους, 2.

2. Iunius Rusticus Aruleus: περίφημος στωικός φιλόσοφος που τὸν δολοφόνησε ὁ Δομετιανὸς τὸ 93 μ.Χ.

3. Περὶ πολυπραγμοσύνης, 15 (522 D)

Ἡ φιλία αὐτὴ βάρυνε ἀργότερα, ὅταν ὁ Σενεκίων ἐπισκέφτηκε (πολλὰς φορὰς μάλιστα) τὴν Ἑλλάδα. Τοὺς δυὸ φίλους συναντᾶμε μαζὶ στὴν Πάτρα, στὴν Ἀθήνα, στὴ Χαιρώνεια — μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ γάμου τοῦ γιου τοῦ Π. Αὐτοβούλου. Μὲ προτροπὴ τοῦ Ρωμαίου φίλου του ὁ Π. ἔγραψε τὰ «Συμποσιακά», καθὼς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ: «φῆθης τε δεῖν ἡμᾶς τῶν σποράδην πολλάκις ἔν τε Ῥώμῃ μεθ' ὑμῶν καὶ παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Ἑλλάδι, παρούσης ἅμα τραπέζης καὶ κύλικος, φιλολογηθέντων συναγαγεῖν τὰ ἐπιτήδεια»¹. Γι' αὐτὸ δὲν παράλειψε νὰ τοῦ ἀφιερῶσιν τὰ «Συμποσιακά», καθὼς καὶ τοὺς Βίους, τὸ ἐπιβλητικότερο ἔργο του. Στὸ Σενεκίωνα ἀκόμη ἀφιέρωσε καὶ τὸ «Πῶς ἂν τις αἰσθοίτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ». Τὴ φιλία μὲ τὸ Ρωμαῖο εὐπατρίδην τὴ συνέχισαν καὶ τὰ παιδιὰ του.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ποῦμε πῶς ὁ Π. ἦταν ἓνας κοσμογυρισμένος. Τὴ φιλαποδημία του ὅμως αὐτὴ ἀντιροποῦσε ἡ μεγάλη φιλοπατρία του. Χάρη σ' αὐτὴ μπόρεσε νὰ νικήσῃ καὶ τὸν πειρασμὸ τῆς Ῥώμης ὕστερα ἀπὸ τὸν πειρασμὸ τῆς Ἀθήνας. Δὲν ἤθελε, ὅπως ἔλεγε, νὰ κἀνῃ τὴ μικρὴ Χαιρώνεια μικρότερη μὲ τὴ δική του ἀπουσία: «ἡμεῖς δὲ μικρὰν οἰκοῦντες πόλιν, καὶ ἵνα μὴ μικροτέρα γένηται φιλοχωροῦντες...»². Φαίνεται ἐδῶ καθαρὰ πῶς κάθε φορὰ πού ὁ Π. ταξίδευε, ξαναγύριζε στὴν πατρίδα του σύντομα, κυριευμένος ἀπὸ νοσταλγία. Ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ἔζησε χρόνια στὴν Ἰταλία, καὶ ἔχει δίκιο ὁ Wilamowitz νὰ πιστεύῃ πῶς τὸν πιὸ πολὺ χρόνον τῆς ζωῆς του τὸν πέρασε στὴ Χαιρώνεια.

Τὴν πατρίδα του ἀλλοστε ὑπερέτησε πιστά, ὅποτε τοῦ τὸ ζήτησε. Εἶδαμε πῶς νέος κιόλας ἀνάλαβε σοβαρὴ ἀποστολὴ στὸν ἀνθύπατο τῆς Ἀχαΐας». Ἀργότερα ἔγινε καὶ «ἄρχων ἐπώνυμος». Δὲ δίστασε ὅμως νὰ ἀναλάβῃ, ὅταν τοῦ ἀνατέθηκε, καὶ τὸ παρακατιανὸ ἀξίωμα τῆς «τελεαρχίας», πού τὸ συνιστοῦσαν τὰ καθήκοντα, θὰ λέγαμε, ἐνὸς δημόσιου ἐργολάβου. Ὁ ἴδιος μᾶς δίνει χαριτωμένη περιγραφὴ γιὰ τὶς ἀρμοδιότητες τῆς τελεαρχίας, πού κάποτε τὸν ὑποχρέωναν νὰ βγαίνει καὶ νὰ μετράῃ τοὺς δρόμους ἢ νὰ κἀνῃ ἄλλες, πιὸ χοντρές δουλειές, πληροφορώντας μας ταυτόχρονα πῶς τὸ ἴδιο ἀξίωμα εἶχαν δώσει παλαιότερα καὶ στὸν Ἐπαμεινώνδα ἀπὸ φθόνον καὶ γιὰ διασυρμὸ («φθόνῳ καὶ πρὸς ὕβριν»)· ἀλλὰ καὶ κείνος τὸ εἶχε δεχτὴ ἀγόγγυστα, λέγοντας τότε πῶς «οὐ μόνον ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσιν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἀνὴρ»³.

Ὁ Volkmann πρῶτος, καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν κι ἄλλοι, θεώρησαν

1. Συμποσ. 1 (612 E).

2. Βίος Δημοσθ., β. π. π.

3. Ἐπώνυμος ἄρχοντας: Συμποσ. 2,10,1 (642 κέ.)· 6,8,1 (693 κέ.). Τελεαρχία: Πολιτ. παραγγέλματα, 15 (811 B.C.).

πιθανό πώς ο Π. έγινε και «βοιωτάρχης». Ἡ βοιωταρχία ἦταν ἡ ἀνώτερη ἐξουσία στὸ «κοινόν» τῶν Βοιωτῶν, ἀνάλογη μὲ τὴ στρατηγία τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν πρυτανεία τῶν Ροδίων. Τέλος πρέπει ὡς ἱερέας τῶν Δελφῶν νὰ ἔγινε καὶ «ἀγωνοθέτης» καὶ «πρόεδρος» στὰ ἀμφικτυονικά συνέδρια. Γιὰ τὰ τρία αὐτὰ ἀξιώματα ὁ ἴδιος ὁ Π. μιλάει γενικά καὶ ἀόριστα¹.

Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΗ ΠΡΟΒΟΛΗ. Ἀλλὰ ὁ Π. έγινε, ὅπως εἶδαμε κιόλας, γνωστὸς καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ στενά ὅρια τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του.

Ἡ φιλία του μὲ τὸ Ρωμαῖο Σύσσιο Σενεκίωνα, φίλο καὶ ἐμπιστο τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ, φαίνεται πὼς τοῦ προσπόρισε ἕνα τιμητικὸ ἀξίωμα, γιὰ τὸ ὁποῖο κάνει λόγο τὸ λεξικὸ «Σούδα»: «μεταδούς δὲ αὐτῷ Τραϊανὸς τῆς τῶν ὑπάτων ἀξίας προσέταξε μηδὲνα τῶν κατὰ τὴν Ἰλλυρίδα ἀρχόντων παρὲξ τῆς αὐτοῦ γνώμης τι διαπράττεσθαι». «Ἀρχοντες» τῆς Ἰλλυρίας ἦταν οἱ διάφοροι διοικητικοὶ υπάλληλοι τῆς κυρίως Ἑλλάδας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καὶ τῆς Ἡπείρου². Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν πληροφορία τοῦ λεξικοῦ, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ χρονικὸ τοῦ Εὐσεβίου³ (βλ. πῶς πάνω, σ. 22) εἶναι οἱ μόνες πηγὲς σχετικὰ, ὅλοι αὐτοὶ οἱ υπάλληλοι ὄφειλαν νὰ παίρνουν τὴν ἐγκρίση τοῦ Π. γιὰ κάθε ἐνέργειά τους. Ὁ ἴδιος ὁ Π. δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὸ ἀξίωμά του αὐτό. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε ἀπόδειξη πὼς ἡ πῶς πάνω εἰδηση δὲν εἶναι πραγματική. Μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε ὅτι στὴν ἡλικία ὅπου ὁ Π. τιμήθηκε μὲ τὸ πῶς πάνω ἀξίωμα εἶχε πιά πάψει νὰ γράφῃ. Πιθανὴ πάντως εἶναι καὶ ἡ γνώμη ποὺ διατυπώθηκε, πὼς ἡ εἰδηση ἐκφράζει ἕνα πραγματικὸ γεγονὸς μὲ ἕνα ὑπερβολικὸ τρόπο: ἴσως δηλ. πρέπει μὲ «τὴν τῶν ὑπάτων ἀξίαν» νὰ ἐννοήσουμε μόνον ἕνα τιμητικὸ τίτλο, τὰ *ornamenta consularia*, τὰ ὁποῖα στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας ἀπονέμονταν χωρὶς τὸ ἀνάλογο λειτουργημα. Ὅπως δὲποτε καὶ σὰν ἕνας ἀπλός, τιμητικὸς τίτλος, ὁ τίτλος τοῦ ὑπάτου ἀποτελοῦσε ὁλόκληρα ξεχωριστὴ διάκριση μὲ πανελλήνια προβολή.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ἀμφίβολο (ἂν ὄχι γιὰ τὴν ὑπαρξή του, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ σημασία του) ὑπατικὸ ἀξίωμα, ὑπάρχει τὸ βέβαιο ἀξίωμα τοῦ ἱερέα στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ποὺ ἔλαβε ὁ Π. Οἱ Δελφοὶ δὲν ἀπείχαν περισσότερο ἀπὸ μιὰ μέρα δρόμο ἀπὸ τὴ Χαϊρώνεια. Νέος ἀκόμα ὁ Π. («καθ' ὃν καιρὸν ἐπεδήμει Νέρων»), μαζὶ μὲ

1. Βλ. Εἰς πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον, 4 (785 C - D).

2. Πβ. Ἱ. Δ. Σταματάκο, Πλούταρχος ὁ Χαϊρωνεὺς, σ. 18.

3. Ὁ Εὐσεβίος τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς στὸ 119, ἀρ. στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ (117 - 138).

τὸ δάσκαλό του Ἀμμόνιο, τὸν ἀδελφό του Λαμπρία καὶ ἄλλους, εἶχε ἐπισκεφθῇ τὸ μαντεῖο, ὅπου εἶχε πάρει μέρος μὲ πολλὰ ἐνδιαφέρον σὲ θεολογικὲς συζητήσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τοὺς Δελφούς. Καρποὶ ἄλλωστε τῆς βαθύτερης ἀσχολίας του μὲ τὰ δελφικὰ θεολογικὰ προβλήματα εἶναι οἱ τέσσερις «πυθικοὶ λόγοι» ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς καὶ ἄλλοι, χαμένοι πιά, ποὺ τοὺς ξέروμε ἢ ἀπὸ μερικὰ ἀποσπάσματά τους μόνο ἢ ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Λαμπρία (βλέπε πιὸ κάτω). Ἀναφορὲς σὲ δελφικὰ ζητήματα γίνονται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ἔργα του.

Ἦταν λοιπὸν κατάλληλος νὰ γίνῃ ἱερέας τῶν Δελφῶν. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ αὐτοῦ μᾶς μιλάει ὁ ἴδιος. Στὰ «Συμποσιακὰ» (7,2,2) κάνει λόγο γιὰ τὸν «Εὐθύδημον τὸν συνιερέα»¹ καὶ στὸ ἔργο του «Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον» (17) ἀναφέρει πῶς «ἐλειτούργησε» στὸν Πύθιο «πολλὰς πυθιάδας». Μὲ βάση τὴν τελευταία εἰδηση ὁ Ziegler ὑποθέτει πῶς πρέπει ὁ Π. νὰ ἔμεινε ἱερέας στοὺς Δελφούς ὄχι λιγότερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, ἀφοῦ οἱ «πολλὰς» πυθιάδες πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστον πέντε².

Τὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ Π. ἀνάλαβε τὰ καθήκοντά του, οἱ Δελφοὶ εἶχαν χάσει τὴν παλιά τους αἴγλη. Ἡ Πυθία συχνὰ ἦταν μιὰ κοινὴ χωρικὴ ποὺ χρησιμοδοτοῦσε σὲ πεζὸ καὶ κοινότυπο λόγο. Καὶ οἱ χρησμοὶ δὲ δίνονταν πιά γιὰ μεγάλα ζητήματα, δὲν ἀφοροῦσαν τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη τῶν πόλεων οὔτε τοὺς ζητοῦσαν ἰσχυροὶ ἡγεμόνες, ἐπικίνδυνοι ὅταν ἀγανακτοῦσαν γιὰ τὴ σφαλερὴ ἔκβαση τῶν προφητειῶν, τίς ὁποῖες γι' αὐτοὺς οἱ ἱερεῖς περιβάλλανε μὲ σκοτεινὰ καὶ ποιητικὰ ὑπονοούμενα³. Ἔτσι οἱ χρησμοὶ εἶχαν χάσει τὸν παλιὸ βαθυνότο χαραχτήρα τους, ἀφοῦ προορισμὸ τους πιά εἶχαν νὰ λύνουν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν τίς ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ παρακμὴ αὐτὴ τοῦ ὕψους τῶν χρησμῶν πρέπει στὰ χρόνια ἐκεῖνα νὰ σχολιαζόταν μὲ δυσμένεια⁴. Ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν Π., ποὺ δὲ θέλησε νὰ ἀλλάξῃ αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ἀντίθετα σ' ἓνα διαλογικὸ ἔργο του⁵, ποὺ τὸ ἔγραψε εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸ θέμα, ὑπερασπίζει τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ — ὑπερασπίζοντας μαζὶ καὶ τὴ γενικότερη πολιτικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἑλλάδας καὶ δείχνοντας ἔτσι τὰ φιλορωμαϊκὰ του αἰσθήματα. Νά πῶς τελειώνει τὸ λόγο του ὁ Θέων, τὸ κύριο πρόσωπο τοῦ διαλόγου, ποὺ ἐκφράζει τίς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα: «... Ἀλλὰ τὰ πράγματα γιὰ τὰ ὅποια οἱ ἄνθρωποι ρω-

1. Ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες π.Χ. ὑπῆρχαν στὸ μαντεῖο δύο ἱερεῖς.

2. Τὴν ἐναρξὴ τῆς ἱεροσύνης του τὴν τοποθετοῦν μετὰ τὸ 90.

3. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν, 26.

4. Ὁ. π. π., 17.

5. Βλ. π. π., σημ. 3.

τᾶνε τὸ θεὸ τῶρα, ἐγὼ τὰ ἀγαπῶ καὶ τὰ ἐπιδοκιμάζω· γιατί τῶρα ὑπάρχει πολλὴ εἰρήνη καὶ ἡσυχία καὶ ὁ πόλεμος ἔχει πάψει, καὶ δὲν ὑπάρχουν μεταναστεύσεις καὶ στάσεις καὶ τυραννίδες οὔτε τὰ ἄλλα δεινὰ νοσήματα τῆς Ἑλλάδας ποὺ εἶχαν ἀνάγκη, θὰ ἔλεγε κάποιος, ἀπὸ πολλὰ καὶ δυνατὰ φάρμακα. Καὶ τῶρα πιά, ὅπου δὲν ὑπάρχει στὶς ἐρωτήσεις τῶν πιστῶν τίποτα τὸ πονηρὸ ἢ ἀπόρρητο ἢ τρομερό, ἀλλὰ ρωτοῦν γιὰ ἀπλὰ καὶ κοινὰ πράγματα μὲ προτάσεις ποὺ θυμίζουν σχολικὰ γυμνάσματα, ὅπως: ἂν πρέπη νὰ παντρευτοῦν, ἂν πρέπη νὰ ταξιδέψουν μὲ καράβι, ἂν πρέπη νὰ δανειστοῦν, καὶ ὅπου οἱ πιὸ σοβαρὲς μαντεῖες ποὺ ζητοῦν καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ πόλεις εἶναι γιὰ τὴν εὐφορία τῶν καρπῶν, γιὰ τὰ ζωντανὰ καὶ γιὰ τὴν υἰεὶα τῶν πολιτῶν, θὰ ἦταν δουλειὰ φιλόδοξου σοφιστῆ ποὺ στολιζέει τὸ χρησμὸ τοῦ γιὰ νὰ δημιουργῇ ἐντυπώσεις, τὸ νὰ φορτώνονται μὲ μέτρα καὶ περιφράσεις καὶ σπάνιες λέξεις, ἐρωτήματα ποὺ χρειάζονται μιὰ καθαρὴ καὶ σύντομη ἀπόκριση. Καὶ ἡ Πυθία ἔχει εὐγενικὰ αἰσθήματα καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅταν κατεβαίνει στὸ θεὸ γιὰ τοὺς χρησμούς της, νοιάζεται περισσότερο γιὰ τὴν ἀλήθεια παρὰ γιὰ τὴ δόξα καὶ γιὰ τὸ ἂν οἱ ἄνθρωποι θὰ τὴν ἐπαινοῦν ἢ θὰ τὴν κατηγοροῦν (...). Ἀλλὰ ὅπως στὰ παλιὰ χρόνια ὑπῆρχαν ἐκεῖνοι ποὺ κατηγοροῦσαν τὰ λοξὰ νοήματα καὶ τὴν ἀσάφεια τῶν χρησμῶν, ἔτσι καὶ τῶρα ὑπάρχουν αὐτοὶ ποὺ συκοφαντοῦν τὴ μεγάλη τους ἀπλότητα· αὐτὸ ὅμως ποὺ κάνουν εἶναι ὁλότελα παιδιάστικο καὶ ἀνόητο: καθὼς τὰ παιδιά χαίρονται περισσότερο ὅταν βλέπουν τὸ οὐράνιο τόξο καὶ τὰ ἀλώνια τοῦ φεγγαριοῦ καὶ τοὺς κομῆτες παρὰ ὅταν βλέπουν τὸν ἴδιο τὸν ἥλιο καὶ τὸ φεγγάρι, ἔτσι καὶ αὐτῶν ἡ ψυχὴ ἀναγαλλιάζει μὲ τὰ αἰνίγματα, τίς ἀλληγορίες καὶ τίς μεταφορὲς τῆς μαντικῆς τέχνης, ποὺ ἦταν φευγαλέες καὶ φανταστικὲς ἀντανάκλασεις τοῦ θεοῦ...»¹.

Φαίνεται πὼς ὁ Π. χρησιμοποίησε τίς σχέσεις τοῦ μὲ τοὺς Ρωμαίους (προπάντων τὴ φιλία τοῦ μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ) γιὰ τὸ καλὸ τοῦ μαντείου, ποὺ τὸ βρῆκε σὲ μεγάλη πτώση. Γι' αὐτὸ οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν, μαζὶ μὲ τοὺς κάτοικους τῆς Χαιρώνειας καὶ ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ ἀμφικτυονικοῦ συνεδρίου, τοῦ ἔστησαν μνημεῖο ὅπου ὑπῆρχε τὸ ποιητικὰ ἄτυχο ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ δίστιχο:

*Δελφοὶ Χαιρωνεῦσιν ὁμοῦ Πλούταρχον ἔθηκαν,
τοῖς Ἀμφικτυόνων δόγμασι πειθόμεοι².*

Φυσικὸ ἦταν ἡ ἱεροσύνη νὰ τοῦ δώσῃ μιὰν ἐξέχουσα θρησκευτι-

1. 28 - 29. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ διάλογο μετέφρασε ὁ Π. Ρώτας (σειρὰ Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων I. Ν. Ζαχαρόπουλου).

2. Βλ. R. Flacelière, Plutarque, Vies I (Les Belles - Lettres, 1957)» Introduction, σ. XVIII - XIX.

κή και πνευματική θέση στο χώρο τουλάχιστον των βοιωτικών πόλεων. Αυτό κάνει πολύ πιθανή την υπόθεση πως ο Π. ανάλαβε και άγνωστες, βοιωταρχίες, προεδρίες στους Ἀμφικτύονες. Ἰδιαίτερα όμως φαίνεται πως τοῦ ἄρεσε ὁ ρόλος τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ προσφέρει τις δυνάμεις του γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση γενικότερων παιδευτικῶν σκοπῶν. Αὐτὸ μᾶς τὸ πιστοποιεῖ τὸ πλῆθος καὶ τὸ εἶδος τῶν ἔργων του. Μᾶς τὸ πιστοποιεῖ καὶ ἡ δράση του στὴ Ρώμη. Τέλος, ἀκόμα κάτι: ἓνα εἶδος σχολῆς ποὺ εἶχε σχηματίζει στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὴ Χαιρώνεια, ὅπου φοιτοῦσαν ἀκροατὲς ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Γιὰ συνεργάτες εἶχε τοὺς ἀδελφούς του. Οἱ «μαθητὲς» ἦταν ἢ ὅριμοι ἄνθρωποι, ποὺ εἶχαν μιὰν ἀπλή πνευματικὴ ἐπαφὴ μαζὶ του (οἱ «συνήθειες», ὅπως τοὺς λέει), ἢ νεαροὶ («νέοι», «νεανίσκοι», «μειράκια»). Ὁ ἴδιος ἀναφέρει συχνὰ τὴ σχολή του (συνήθως μὲ τις λέξεις «σχολή», «διατριβή»). Ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του δὲν ἐπαιρνε χρήματα. Οἱ παραδόσεις γίνονταν μὲ τὴ μορφή διαλέξεων ἢ διαλογικῶν ἢ, ἀρκετὲς φορές, μὲ περιπάτους στὰ προάστια κατὰ τὴν παράδοση τῶν Περιπατητικῶν. Μποροῦσαν τέλος αὐτὲς νὰ πάρουν καὶ τὸ χαρακτηρισμὸ συμποσίων¹. Καρπὸς τῶν τελευταίων εἶναι τὰ ἐννιά βιβλία τῶν «Συμποσιακῶν» του. Ἐδῶ θυμώμαστε τὸ πλατωνικὸ «Συμπόσιον» ἢ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα, μὲ τὸ ὁποῖο τὸ ἔργο τοῦ Π. μοιάζει περισσότερο στὴν ποικιλία τῶν θεμάτων².

Ἀργότερος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Π. ἦταν ἡ ἀσκήση τῆς φιλοσοφίας σὰ μιὰς «τέχνης βίου». Ἡ ἠθικὴ δηλαδὴ βρισκόταν στὸ κέντρο τῶν μαθημάτων. Δεύτερος στόχος ἦταν ἡ ἐξοικείωση τῶν μαθητῶν του μὲ τὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς. Διδάσκονταν ἀκόμα αὐτοὶ καὶ στοιχεῖα Φυσικῆς (καθὼς καὶ Βιολογίας καὶ Ἰατρικῆς), Μαθηματικὰ καὶ Γεωμετρία, Μουσικὴ, Ἀστρονομία. Τοὺς μαθητὲς ἀπασχολοῦσε καὶ ἡ ἐρμη-

1. Ὅλοι μας ξέρουμε τὰ ἐξαισία συμπόσια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Μετὰ τὸ φαγητὸ ἔστρωναν «τὰς δευτέρας τραπέζας» καὶ ξαπλωμένοι σ' ἀναπαυτικὰ τοὺς κρεβάτια καὶ πίνοντας ἐλαφρὰ, ἐπικανὲς διάφορες «ψυχαγωγικὰς» συζητήσεις, ποὺ τις ποὺ πολλὰς φορές ἐξέφευγαν ἀπὸ τὴν ἀπλή τέρψη καὶ ἀνέβαιναν ὡς τὴ μόρφωση τῆς ψυχῆς.

2. Ἡ ἔκταση πάντως καὶ ἡ ποικιλία τῶν πλουτάρχων «Συμποσιακῶν» εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μοιάζουν μὲ τὰ ἱσάριθμα βιβλία τῶν «Δειπνοσοφιστῶν» τοῦ Ἀθήναιου. Νὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα τῶν «Συμποσιακῶν», ποὺ δείχνουν καὶ τὴ φιλοπεριεργία τοῦ συγγραφέα τους: «Εἰ δὲ φιλοσοφεῖν παρὰ πότον»· «Πότερον ἡ ὄρνις πρότερον ἢ τὸ φῶν ἐγένετο;»· «Διατὶ πεύκη καὶ πίτυς καὶ τὰ ὅμοια τούτοις οὐκ ἐνοφθαλμίζεται;»· «Διατὶ τὴν μηλέαν ἀγλάκαρπον ὁ ποιητὴς εἶπεν;»· «Διατὶ τοῦ μὲν οἴνου τὸ μέσον, τοῦ δ' ἐλαίου τὸ ἐπάνω, τοῦ δὲ μέλιτος τὸ κατώτατον γίνεταί βέλτιον;»· «Τίς ἡ αἰτία, δι' ἣν τὸ ἄλλα προτέτακται τῶν στοιχείων;».

νεία φιλοσοφικῶν κειμένων (προπάντων πλατωνικῶν), καθὼς καὶ ἡ ἄσκησις πολεμικῆς στὶς νεωτεριστικὲς τάσεις (ιδιαιτέρως τῶν Στωικῶν καὶ τῶν Ἐπικουρείων). Δὲν παράλειπαν τὴ μελέτη τῶν ποιητῶν, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ Ὅμηρος εἶχε τὴν πρώτη θέση. Γενικὰ θὰ λέγαμε πὼς τὰ ἔργα τοῦ Π. μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν τὸ ἀντικαθρέφτισμα τῆς διδασκαλίας ποὺ γινόταν στὴ «σχολή» του, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἰδρυτῆ της συνέχισε γιὰ ἄρκετὸ διάστημα τὴ λειτουργία της¹.

Ὁ κύκλος τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν θαυμαστῶν τοῦ Π. ἀπλώθηκε ὑπερβολικὰ ὕστερα ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν Ἰταλία (ἡ σχολὴ λειτουργοῦσε ἀπὸ πρὶν). Ἐτσι ἐξηγεῖται τὸ πλῆθος τῶν φιλικῶν προσώπων ποὺ κινοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ φιλόσοφο τῆς Χαιρώνειας. Ἀπὸ τὰ «Συμποσιακὰ» προπάντων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ διαλογικὰ ἔργα του, ὅπου, ἀκολουθώντας τὸν Πλάτωνα, χρησιμοποιοῦν πραγματικά, συγκαιρινὰ του καὶ ὄχι πλαστὰ πρόσωπα, καθὼς τέλος καὶ ἀπὸ τὶς συχνὲς ἀφιέρωσεις του στὰ ὑπόλοιπα συγγράμματά του μαθαίνουμε γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἕκαστὸ πρόσωπο, ποὺ ἀνῆκαν στὸν περισσότερο ἢ λιγότερο στενὸ κύκλο του. Ὁ Ziegler παρατηρεῖ πὼς ἡ μελέτη αὐτῆς τῆς προσωπογραφίας μᾶς δίνει μιὰ τόσο ζωερὴ εἰκόνα τῆς ἀνώτερης πνευματικῆς τάξης τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς κοινωνίας στὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα, ὅσο δὲ μᾶς τὴ δίνει καμιά ἄλλη πηγὴ γιὰ καμιά ἄλλη περίοδο τῆς ἀρχαιότητος.

Ἦταν λοιπὸν ὁ Π. μιὰ διασημότητα στὰ χρόνια του. Οἱ ἰσχυροὶ τῆς ἐποχῆς του (καὶ στὴν ἐποχὴ του οἱ ἰσχυροὶ ἦταν οἱ Ρωμαῖοι) τὸν τίμησαν ὄχι μόνο μὲ τὴ φιλία τους ἀλλὰ καὶ μὲ λαμπρὰ ἀξιώματα. Ὁ θάνατος θὰ τὸν πῆρε μαλακά, κάπου ἐβδομηντάρη ἢ καὶ πέρα πάνω, ἐνῶ θὰ τὸν θέρμαινε ἡ συνείδησις πὼς δὲν πέρασε ἀνώφελη οὔτε ἄσχημη ἡ ζωὴ του.

Οἱ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν πὼς ἡ οἰκογένεια τοῦ Π. κράτησε γιὰ πολὺν ἀκόμη καιρὸ, στὴ Χαιρώνεια καὶ ἄλλου. Ὁ στωικὸς φιλόσοφος Σέξτος ὁ Χαιρωνέας, ὁ δάσκαλος τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του, ἐπίσης αὐτοκράτορα, Λ. Οὐήρου, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπουλῆιο καὶ ἄλλους ὡς Plutarchi nepos. Ὅτι ἐδῶ ἡ λέξις nepos δὲ σημαίνει τὸν ἐγγονο, ἀλλὰ τὸν ἀνιψιό, δηλώνει, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ziegler, τὸ λεξικὸ Σούδα, ποὺ τὸ Σέξτο (βλ. λ.) ἀναφέρει ὡς «ἀδελφιδοῦν Πλουτάρχου». Καὶ ἐπειδὴ ὁ Π. δὲν εἶχε ἀδελφές, θὰ ἦταν ὁ γιὸς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφούς του. Ἀκόμα στὸν 4ο αἰῶνα ὁ σοφιστὴς Ἰμέριος δηλώνει στὸν

1. Γιὰ τὴ σχολὴ βλ. καὶ Ἱ. Δ. Σταματάκου, Πλουτάρχου Εἰς πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον, Ἀθήναι 1957, σ. 10.

«Ἀρεοπαγιτικό» του (4) πῶς ἡ γυναίκα του κατάρχεται ἀπὸ τὸν Π. μέσῳ τοῦ Σέξτου, τοῦ Μινουκιανοῦ καὶ τοῦ Νικαγόρα¹. Ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι ἀνῆκαν στὴ γενιὰ τοῦ Π. φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ πιδ πάνω λεξικὸ (στὰ ἀντίστοιχα λήμματα) καὶ ἀπὸ τὴν ἐπόμενη ἐλευσινιακὴ ἐπιγραφή: «Νικαγόρας ὁ τῶν ἱερῶν κῆρυξ καὶ ἐπὶ τῆς καθέδρας σοφιστῆς, Πλουτάρχου καὶ Σέκστου τῶν φιλοσόφων ἐκγονος» (Syll.³ 845). Ὁ Μινουκιανὸς ἦταν γιὸς τοῦ Νικαγόρα. Ὁ πρῶτος ἄκμασε στὰ χρόνια τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα Φιλίππου τοῦ Ἀραβος (μέσα 3ου αἰῶνα), ὁ δεύτερος στὰ χρόνια τοῦ Γαλλιανοῦ (βλ. Σούδα).

1. Μιλώντας γιὰ τὸν τριετῆ γιό του Ρουφίνο, γιὰ τὸν ὁποῖο ζητᾷ τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη, λέει: «οὗτός ἐστιν ἐκ Πλουτάρχου, δι' οὗ πάντας ὑμεῖς παιδεύετε· οὗτος ἐκ Μινουκιανοῦ (...)· τὸν ἐκ Νικαγόρου προσήγαγον ὑμῖν, τὸν ἐξ ἐμαυτοῦ. Σοφιστῶν ὑμῖν καὶ φιλοσόφων λέγω κατάλογον, Ἀττικὴν ὅπως εὐγένειαν...».

ΤΟ ΕΡΓΟ

Τὸ ἔργο τοῦ Π., ὅσο ἔχει φτάσει ὡς ἐμᾶς, καλύπτει σχεδὸν ὅλα τὰ εἶδη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πεζογραφίας. Πνεῦμα φιλοπερίεργου, ποὺ δὲν ἤθελε τίποτα νὰ πάῃ χαμένο, ἀποθησαύρισε στὰ χειρόγραφα τοῦ κάθε εἶδος γνώσης, ἀπὸ τὶς ἔννοιες τῆς πυθ βαθυστομάστῃς φιλοσοφίας ὡς τὶς συνταγὲς μιᾶς ὠφέλιμης καὶ ὑγιεινῆς διαιτητικῆς. Ἔτσι τὰ «Ἡθικά» καὶ οἱ «Βίαι» συνθέτουν μιὰ πολύτομη ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ ἀρχαίου κόσμου — ὄχι μόνο τοῦ ἐλληνικοῦ.

Τὸ ἔργο αὐτὸ καλύπτει στὴν ἔκδοση Teubner 4.355 σελίδες, παρόλο ποῦ, καθὼς ὑπολογίζουν, ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ ἔκταση εἶναι ἡμισὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ κάλυπτε ἡ ὅλη συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Π. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ συμπεράνουμε καὶ ἀπὸ ἓναν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ ποὺ διασώθηκε, τὸν «Κατάλογο τοῦ Λαμπρίας».

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΑΜΠΡΙΑ. Στὸ λεξικὸ Σούδα διαβάζουμε: «Λαμπρίας Πλουτάρχου τοῦ Χαιρωνέως υἱὸς ἔγραψε πίνακα ὧν ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἔγραψε περὶ πάσης Ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας». Σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ περιέχουν τὸν πίνακα αὐτὸν ὑπάρχει ἀκόμα καὶ μιὰ μικρὴ ἐπιστολὴ, ποὺ ἓνας ἀνώνυμος ἀποστολέας τῇ στέλνει σ' ἓναν ἀνώνυμο παραλήπτη. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ βγαίνει πὼς ἀποστολέας τῆς εἶναι ἓνας γιὸς τοῦ Π., ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν ἐπιθυμίᾳ τοῦ ἀγνωστοῦ φίλου τοῦ νὰ ἔχῃ ἓναν κατάλογο μὲ τὰ ἔργα τοῦ συγγραφέα τῆς Χαίρωνειας. Πολλοὶ νόμιζαν παλαιότερα πὼς εἶχαμε στὰ χέρια μας ἓνα αὐθεντικὸ κείμενο σχετικὸ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Π., ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ γιό του. Ἡ ἔρευνα ὅμως ἀπόδειξε τώρα ὅτι ὁ Π. δὲν εἶχε γιὸ μὲ τὸ ὄνομα Λαμπρίας, στὸν ὁποῖο γενικὰ ἀποδίνεται ὁ κατάλογος. Ἡ μορφή ἄλλωστε καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς καὶ τοῦ καταλόγου μᾶς ἀναγκάζουν νὰ θεωρήσουμε ἀδύνατον τὴν ἀπόδοσή τους σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς

1. Κατὰ τὸ Γάλλο Βυλλμαίν τὸ ἔργο τοῦ Π. εἶναι «τὸ ἐκτενέστατον καὶ ἐπαγωγότατον εὐρετήριο τῆς ἀρχαίας σοφίας». Βλ. Δ. Φερειανοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τ. 2, 1890, σ. 102.

γίους του Π.: ή επιστολή έχει πολύ άοριστο περιεχόμενο, ενώ ο κατάλογος είναι συνταγμένος με όλιγωρία και άγνοια των πραγμάτων, που δε δικαιολογείται σ' ένα πραγματικό παιδί του συγγραφέα. Την άποψη αυτή την υποστήριξε πρώτος ο Max Treu από το 1873. Ο φιλόλογος αυτός είχε τη γνώμη πως συντάχτης του καταλόγου ήταν κάποιος που θέλησε να καταγράψει όσα έργα του Π. βρίσκονταν σε κάποια μεγάλη βιβλιοθήκη της εποχής του· πιθανό χρόνο της δημιουργίας του θεωρούσε τον 3ο ή τον 4ο αιώνα. Για την επιστολή, που φυσικά και ο Treu τη θεωρούσε πλαστή, ο Ziegler έδειξε πως πρέπει να γράφτηκε στο 13ο αιώνα, με βάση το σχετικό χωρίο του λεξικού.

Όπωςδήποτε ο κατάλογος του Λαμπρία περιέχει τους τίτλους 227 έργων του Π. Από αυτά σώθηκαν τελικά 83, άρα χάθηκαν περίπου τα δύο τρίτα. Κάπου 15 από αυτά γνωρίζουμε από μικρά ή μεγαλύτερα αποσπάσματα που βρίσκουμε σε άλλους συγγραφείς ή σε άλλα έργα του ίδιου του Π. Πρέπει άλλωστε να σημειώσουμε πως ο κατάλογος δεν περιέχει όλα τα πλουτάρχεια συγγράμματα, αφού ως έμας έφτασαν και άλλα 18, τα όποια δεν αναφέρονται σ' αυτόν· μερικά από αυτά θεωρούνται σήμερα νόθα, άλλα όμως είναι από τα πιο αξιόλογα έργα του συγγραφέα, όπως π.χ. τα «Συμποσιακά». Πρέπει ακόμα να προσθέσουμε και άλλα 15 έργα, που την ύπαρξή τους την πιστοποιούμε είτε από αποσπάσματά τους που σώθηκαν είτε από σχετικές πληροφορίες που μάς έχουν παραδοθεί. Φτάνουμε έτσι σ' ένα συνολικό αριθμό από 260 έργα, που κυκλοφορούσαν με το όνομα του Π. στ' αρχαία χρόνια. Κι αν ακόμα αφαιρέσουμε από τον αριθμό αυτό εκείνα που

1. Τα 18 πρώτα είναι τα ακόλουθα: 1) [Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς] 2) Περὶ πολυφιλίας 3) Περὶ τύχης 4) Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας 5) [Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλωνίων] 6) Περὶ ἀοργησίας 7) Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας 8) Εἰς αὐτάρκειας ἢ κακία πρὸς κακοδοκίμιον 9) Περὶ φθόνου καὶ μίσους 10) Περὶ εἰμαρμένης 11) Συμποσιακά 12) Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι 13) Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαιδευτὸν 14) Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας 15) Περὶ σαρκωφαγίας λόγοι α' - β' 16) [Περὶ μουσικῆς] 17) [Περὶ ποταμῶν καὶ ὁρῶν ἐπωνυμίας καὶ τῶν αὐτοῖς εὕρισκόμενων] 18) [Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Ὁμήρου].

Τὰ ὑπόλοιπα 15 εἶναι: 1 - 2) Βιογραφίαι τοῦ Λεωνίδα καὶ τοῦ Μετέλλου 3) Πότερον, ψυχῆς ἢ σώματος ἐπιθυμία καὶ λύπη; 4) Εἰ μέρος τὸ παθητικὸν τῆς ἀνθρώπου ψυχῆς ἢ δύναιμις 5) Εἰς Ἡσίοδον ὑπομνήματα 6) Εἰ ἡ τῶν μελλόντων πρόγνωσις ὀφέλιμος 7) Περὶ μαντείας β' 8) Περὶ ἡσυχίας 9) Κατὰ ἡδονῆς 10) Κατὰ πλούτου 11) Ὅτι καὶ γυναῖκα πιθευτέον 12) Περὶ διαβολῆς 13) Κατ' ἐσχῶς 14) Περὶ ἔρωτος 15) Ὑπὲρ κάλλους.

Όσα αποσπάσματα σώζονται από αυτά, τα συγκέντρωσε για πρώτη φορά ο Βερναρδάκης στην έφτάτομη έκδοση των «Ηθικῶν» (Teubner), στὸν τελευταῖο τόμο.

θεωρούνται νόθα, κατεβαίνουμε μόνο στα 250. Παραμένει έτσι τὸ ἔργο τοῦ Π. ἓνα ἔργο ἐπιβλητικὸ, ἔστω καὶ ἂν δὲ φτάνη τὸν ὄγκο τῶν διαβόητων πολυγράφων τῆς ἀρχαιότητος, λ.χ. τοῦ Ἐπικούρου ἢ τοῦ Χρύσιππου. Ἀξίζει τέλος νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, ὅσο κι ἂν ὁ Π. δὲν ἐπιδίωκε τὴν ἰσοκράτεια («καλλιγραφίαν»), ἦταν πάντως ἓνας συγγραφέας ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἔγραφε βιαστικά καὶ ἀπόρροια.

Η ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ. Ὁλὴ ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Π. διαιρεῖται σὲ δύο μεγάλες ομάδες, στοὺς «Βίους» καὶ τὰ «Ἠθικά».

Οἱ «Βίοι», βιογραφίαι ἐξαιρετικῶν μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἀποτελοῦν μιὰν ἐνιαίαν ομάδα καὶ ἡ κατάταξή τους, δὲ δημιουργεῖ προβλήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς σειρᾶς ποὺ τὰ ἔγραψε ὁ Π. (γι' αὐτὸ βλ. πῶς κάτω).

Γιὰ τὰ «Ἠθικά» ὅμως τὸ πρᾶγμα εἶναι πῶς δύσκολο. Ὁ τίτλος ὁ ἴδιος δὲν καλύπτει ὅλο τὸ περιεχόμενο καὶ τῶν 83 συγγραμμάτων ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας, γιατί πολλὰ δὲν ἀνήκουν στὸν τομέα τοῦ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ.

Ὡς τὸ 13ον αἰῶνα, τότε ποὺ ἔζησε ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ὁ πρῶτος συστηματικὸς συλλογέας τῶν ἔργων τοῦ Π., αὐτὰ δὲ βρίσκονταν (ἀντίθετα μὲ τοὺς «Βίους») μαζεμένα στοὺς κώδικες, οὔτε εἶχαν σ' ὅλα τὰ χειρόγραφα τὴν ἴδια σειρά. Μόνο ὅσα καὶ σήμερα ἔχουν τὸν αὐτὸν ἀριθμὸ 1 - 21 καὶ ποὺ, ἐξαιτίας τοῦ περιεχομένου τους, ὀνομάζονταν ἀπὸ παλιὰ «ἠθικά» συγγράμματα, ἦταν πάντα ἐνωμένα. Τὰ ἴδια αὐτὰ συγγράμματα ἔβαλε πρῶτα καὶ ὁ Πλανούδης στὴ δική του συλλογὴ, ἡ ὁποία ἀπὸ τότε πῆρε τὸ γενικὸν τίτλο «Ἠθικά» — κι ἂς μὴν ἀνταποκρινόταν ὁ τίτλος αὐτὸς στὸ σύνολο τῶν ἔργων¹.

Οἱ ἐκδότες ἐξάλλου τῶν «Ἠθικῶν» ἀκολουθοῦν τὴν σειρά τῆς editio princeps², ἡ ὁποία ὅμως δὲ στηρίζεται σὲ κανένα ἐιδολογικὸ καὶ βαθύτερα ἐπιστημονικὸ κριτήριον. Στὴ σειρά αὐτὴ τελευταία ὁ Ziegler ἀντιπαράθετε μιὰν ἄλλη, ἐιδολογικὴ κατάταξη, κατατάσσοντας τὰ ἔργα τοῦ Π. στὶς ἀκόλουθες κατηγορίες:

- 1) Ἔργα ἐκλαίκευμένης φιλοσοφίας καὶ ἠθικῆς
- 2) Πολιτικὰ ἔργα
- 3) Ἐπιστημονικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα
- 4) Θεολογικὰ ἔργα

1. Πβ. Ἱ. Δ. Σταματάκου, Πλουτάρχου Ἠθικῶν «Εἰ γέροντι πολιτευτέον», ἡ χειρόγραφος παράδοσις, Ἀθῆναι 1955, σ. 7.

2. Γιὰ λόγους διευκολύνσεως στὶς παραπομπές. Πβ. καὶ σ. 48, σημ. 2.

- 5) Ψυχολογικά έργα
- 6) Έργα ψυχολογίας τῶν ζώων
- 7) Έργα φυσικῆς
- 8) Ἐπιδεικτικοὶ - ρητορικοὶ λόγοι
- 9) Έργα θεωρητικὰ γιὰ τὴ ρητορικὴ¹
- 10) Βιογραφικὰ έργα
- 11) Ἀρχαιολογικὰ έργα
- 12) Ἑρμηνευτικὰ (φιλολογικὰ - ἱστορικὰ) έργα
- 13) Σύμμικτα. Ἐδῶ ὁ Ziegler κατατάσσει καὶ τὰ «Συμποσιακά», γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε κιόλας πολλές φορές².

Μὲ τὴν πρὶς πάνω κατὰταξιν γίνεται φανερὴ ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν συγγραμμάτων τοῦ Π., τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι λοιπὸν μόνο «Ἡθικά». Πάντως ὁ συμβατικὸς αὐτὸς τίτλος εἶναι ἴσως ὁ πρὶς ἐπιτυχημένος πρὸς θὰ μποροῦσε ν' ἀποδοθῇ στὸ σύνολο τῶν ἔργων, γιὰτί, ὅσο κι ἂν ἦταν ποικίλα τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Π., ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ἦταν ἡ διδασκαλία τῆς ἀρετῆς, σκοπὸς δηλαδὴ καθαρὰ ἠθικός.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ. Ἡ χρονολόγησις τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας γραμματείας ἀποτελεῖ πάντα ἓνα ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Στὴν περίπτωσιν τοῦ πολυγράφου Π. αὐτὸ γίνεται ἀκόμη πρὶς δύσκολο.

Ὁ Volkmann πρῶτος φρονοῦσε ὅτι τὰ πρὶς πολλὰ ἀπὸ τὰ έργα τοῦ Π. ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῆς ὀριμότητός του, δηλ. στὰ χρόνια μετὰ τὸ Δομιτιανὸν (81 - 96). Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ παρατήρησιν δὲν ἐξέταζε παρὰ μιὰ πεντάδα μόνο ἀπὸ έργα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔκανε μερικὲς χρονολογικὰς παρατηρήσεις.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πάντως τοῦ Volkmann ὡς τώρα ἡ κατὰστασις βελτιώθηκε ἀρκετὰ. Ἰδιαιτέρα ἐξετάστηκαν πρὶς συστηματικὰ τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Π. Πιστεύουν καὶ σήμερον πὺς οἱ «Βίον» καὶ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ «Ἡθικά» (τὰ παραινετικὰ καὶ

1. Κανένα τέτοιο ἔργο δὲ σώθηκε. Φαίνεται ὅμως πὺς ὁ Π. εἶχε γράψει ξεχωριστὰς μελέτας γιὰ τὴ ρητορικὴ. Αὐτὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους τίτλους τοῦ καταλόγου τοῦ Λαμπρία: «Περὶ ρητορικῆς βιβλία γ'», «Εἰ ἀρετὴ ἡ ῥητορικὴ», «Πρὸς τοὺς διὰ τὸ ῥητορεῖν μὴ φιλοσοφούντας». Γι' αὐτὸ ὁ Ziegler τοὺς ἀφιέρωσε ἰδιαιτέρην κατηγορίαν.

2. Στὰ 95 κεφάλαια τοῦ ἔργου αὐτοῦ συζητιοῦνται ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καθαρὰ συμποσιακὰ καὶ θέματα φιλολογικὰ, ἱστορικὰ, φυσικὰ, ἱατρικὰ, φιλοσοφικὰ, ποιητικὰ, μουσικὰ.

τὰ διδασκτικά) ἀνήκουν πραγματικά στὰ ὥριμα χρόνια τοῦ συγγραφέα. Οἱ εἰδικοί ὅμως κατόρθωσαν νὰ χρονολογήσουν μὲ σχετική ἀκρίβεια κάμποσες μονογραφίες. Ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις π.χ. μαθαίνουμε ὅτι τὸ «Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν» ὁ Π. τὸ ἔγραψε, ὅταν ὁ πιὸ μεγάλος γιὸς του Σώκλαρος ἦταν στὴν ἡλικία ποὺ οὔτε δυνατό οὔτε ὠφέλιμο εἶναι νὰ ἀπαγορεύουμε στοὺς νέους νὰ διαβάζουν ποιήματα. Τὸ μόνο ποὺ πρέπει νὰ γίνεται σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία, λέει ὁ Π., εἶναι νὰ τοὺς προσέχουμε, «ὥς ἐν ταῖς ἀναγνώσεσι μᾶλλον ἢ ταῖς ὁδοῖς παιδαγωγίαις δεομένους» (κεφ. 1). Θὰ ἦταν λοιπὸν ὁ Σώκλαρος τότε κάτω ἀπὸ 15 χρονῶν. Καὶ καθὼς πιστεύουν ὅτι ὁ Π. παντρεύτηκε γύρω στὰ 70, μπορούμε μαζί μὲ τὸν Ziegler νὰ υποθέσουμε πῶς τὸ ἔργο γράφτηκε κατὰ τὸ 80.

Μὲ ἀνάλογες ἐνδείξεις τοποθετοῦν στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ τὰ ἔργα του «Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνυδρά» καὶ «Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης», ἐνῶ στὸ 81 τοποθετοῦν τὰ «Ἵγεινὰ Παραγγέλματα», στὸ 90 τὸν «Παραμυθητικὸν εἰς τὴν γυναῖκα», τὸ «Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς» καὶ τὸ «Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων», στὸ 100 τὸ «Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν», τὸ «Περὶ τῶν ἐκλειπομένων χρηστηρίων», τὸ «Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος» («ὄχι, ἢ τουλάχιστον ὄχι πολὺ, πρὶν ἀπὸ τὸ 100»), καὶ τουλάχιστο στὸ 105 τὸ «Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευέον».

Καὶ γιὰ ἄλλα ἀκόμη ἔργα γίνονται βάσιμες χρονολογικὲς προτάσεις. Τονίζεται ἄλλωστε τώρα πῶς εἶναι λαθεμένη ἡ παλαιότερη γνώμη πῶς ὅλα τὰ «Ἡθικά» εἶχαν γραφτῇ πρὶν ἀπὸ τοὺς «Βίους». Γιὰ ὀρισμένες μονογραφίες εἶναι ὀλοφάνερο πῶς γράφτηκαν στὴ γεροντικὴ ἡλικία τοῦ Π. Στὸ «Εἰ πρεσβυτέρῳ...» τὸ «γῆρας» καὶ ἡ «πρεσβυτικὴ ἡλικία», ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀρχή, δὲν ἀποδίνονται μόνο στὸν παραλήπτη τοῦ ἔργου Εὐφάνη, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα. Ἄρα πρέπει τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ γράφτηκε ἀργά.

Ἀντίθετα πιὸ νεανικὰ ἔργα του θεωροῦνται ἐκεῖνα ποὺ παρoυσιάζουν μιὰ ρητορικὴ ἐκζήτηση τόσο στὴ μορφή (ρητορικὰ σχήματα, ἀντιθέσεις, συμβατικὴ τεχνικὴ στὴ σύνθεσή τους) ὅσο καὶ στὸ περιεχόμενο, ποὺ συνήθως καθορίζεται ἀπὸ τὴν καταπολέμηση μιᾶς «θέσεως», ποὺ ἔχει γίνῃ παραδεχτή¹. Ἔτσι στὸ «Περὶ τῆς Ῥωμαίων Τύχης» ἀπορρίπτονται οἱ γνώμες πῶς μόνο ἡ «Τύχη» ἢ μόνο ἡ «Ἀρετὴ» ἀνάδειξαν

1. Τὰ ἔργα αὐτὰ ὁ Ziegler κατάταξε στὴν 8η ὁμάδα. Εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1) Περὶ τῆς Ῥωμαίων Τύχης 2) Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς λόγοι α', β' 3) Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι 4) Περὶ τοῦ

τὸ περιφέρημα ρωμαϊκὸ κράτος, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας καὶ τῶν δύο αὐτῶν δυνάμεων καὶ γι' αὐτὸ εἶναι «τῶν ἀνθρωπίνων ἔργον τὸ κάλλιστον» (κεφ. 2) 'Επίσης στὸ «Περὶ τῆς Ἀλέξανδρου τύχης ἢ ἀρετῆς» ἀπορρίπτεται ἡ ἰδέα πὼς ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε ἀπὸ εὐνοια τῆς τύχης τὴν «ἡγεμονίαν». Γιατὶ κατὰ τὸ συγγραφέα ὁ Ἀλέξανδρος τὴν κατὰκτησε «ὄνιον πολλοῦ αἵματος καὶ τραυμάτων ἐπαλλήλων... πρὸς ἀμάχους δυνάμεις καὶ ἄπειρα φύλα καὶ ποταμούς ἀπεράτους καὶ πέτρας ἀτοξεύτους, εὐβουλία καὶ καρτερία καὶ ἀνδρεία καὶ σωφροσύνη παραταττόμενος» (Α' 1). Ὁ ρητορικὸς αὐτὸς τόνος ὑποχωρεῖ στὰ ἔργα τῆς ὀριμότητος, ποὺ τὰ διέπει ἓνα πιὸ σοβαρὸ πνεῦμα καὶ μιὰ βαθύτερη ἠθικοδιδασχτική διάθεση.

ΤΑ ΕΙΔΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ. Τὴν ποικιλία τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Π. μᾶς ἔκανε πιὸ χτυπητὴ ὁ Ziegler, χωρίζοντάς την, ὅπως εἶδαμε, σὲ 13 κατηγορίες. Ἡ ποικιλία αὐτὴ τοῦ περιεχομένου ἐπηρεάζει καὶ τὴ μορφή.

Ὁ θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνα ἦταν ἐπόμενο, στὰ φιλοσοφικὰ προπάντων ἔργα του, νὰ καλλιεργήσῃ τὸ διαλογικὸ εἶδος, ποὺ τὸ δόξασε ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος¹.

Εἶδαμε πὼς στοὺς διαλόγους τοῦ Π. κανονικὰ ἐμφανίζονται πραγματικὰ πρόσωπα συγγενῶν καὶ φίλων. Ὁ Π. ξέρεי πὼς αὐτὸ τὸ συνήθιζε ὁ Πλάτωνας: «... ὥσπερ Πλάτων τοὺς ἀδελφούς εἰς τὰ κάλλιστα τῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων θέμενος ὀνομαστοὺς ἐποίησε, Γλαύκωνα μὲν καὶ Ἀδείμαντον εἰς τὴν Πολιτείαν, Ἀντιφῶντα δὲ τὸν νεώτερον εἰς τὸν Παρμενίδην»².

Δὲν ὑπάρχει πάντως καμιὰ δουλικὴ ἀντιγραφή τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου. Ὑπάρχει προπάντων μιὰ βασικὴ διαφορὰ: ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Π. ἀπουσιάζει ἡ διαλεκτικὴ, ἡ ζήτηση δηλ. τῆς ἀλήθειας μὲ τὸ σχῆμα τῆς ἐρωταπόκρισης, τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀντιλόγου. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ βάση τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου. Καὶ στοὺς διαλόγους τοῦ Π. διατυπώνονται συχνὰ ἐρωτήσεις καὶ δίνονται ἀπαντήσεις,

πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον. Μὲ τὴ μελέτη τῶν ἔργων αὐτῶν ἀσχολήθησαν οἱ φιλόλογοι Hirzel καὶ Kraus, οἱ ὁποῖοι προσγράφουν στὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Π. καὶ μερικὰ ἄλλα συγγράμματα του.

1. Ὁ R. Hirzel, *Dialog II*, σ. 124-237 ἐξέτασε τὸ διάλογο τοῦ Π. στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὁ C. Kahle, *De Plutarchi ratione dialogorum componendorum*, Diss. Göttingen 1912, τὴ μορφή καὶ τὴν τεχνική του.

2. Περὶ φιλαδελφίας, 12 (484 E - F).

ἀλλὰ δὲ συγκλίνουν δραματικά στὴ μία καὶ μοναδικὰ ὀρθὴ λύση, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ σωκρατικὴ διαλεκτικὴ μέθοδος. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὁ Π. εἶναι συντηρητικὸς καὶ διστάζει νὰ ἀποδεχτῇ μιὰν ἀπὸ τὶς λύσεις ποὺ προτείνονται. Θεωρεῖ φιλοσοφικότερο νὰ παρουσιάζεται ἐπιφυλακτικὸς, παρὰ νὰ ξεχωρίσῃ μιὰν ἀπὸ τὶς λύσεις καὶ νὰ τὴν προβάλῃ ἀποκλειστικά: «τὸ ἐπέχειν ἐν ταῖς ἀδήλοις τοῦ συγκατατίθεσθαι φιλοσοφώτερον ἡγούμενος»¹. Δὲν ἔχει τὸ πλατωνικὸ θάρρος νὰ ἐπωμισθῇ τὴν εὐθύνη μιᾶς ἀκραΐας φιλοσοφικῆς ἀπάντησης — ἀν ἐξαιρέσουμε μιὰ δυὸ βασικὲς πεποιθήσεις του. Εἶναι μετριοπαθὲς καὶ διαλλακτικὸς. «Ὡστόσο ἡ σύνθεση τῶν διαλόγων του γίνεται (...) ἔτσι ὥστε τὸ βάρος καὶ ὁ πυρήνας τῆς ἀλήθειας τῶν λόγων τοῦ καθενὸς νὰ συγκεντρώνεται στὸ τέλος (κατὰ τὸ κλασικὸ πρότυπο τοῦ πλατωνικοῦ Συμποσίου καὶ τοῦ Φαίδρου), καὶ συχνὰ ὑπάρχει ἓνα πρόσωπο, princeps dialogi, ποὺ εἴτε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ παίρνει τὸ λόγο, ἐκθέτει τὴν ὀρθὴ ἀποψὴ καὶ ἀναιρεῖ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους συζητητές, εἴτε στὴν ἀρχὴ μένει συγκρατημένο, κάνει μόνο παρορμήσεις, ἀσκεῖ κριτικὴ καὶ μόνο κατὰ τὸ τέλος ἐκθέτει σὲ μακρότερο λόγο τὴν ὀρθὴ ἢ τὴν πιὸ πιθανὴ λύση. Στους διαλόγους, ὅπου ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Π., ἰδιαίτερα σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς διαλόγους τῶν «Συμποσιακῶν», τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς δίνει τὸ ρόλο αὐτὸ στὸν ἑαυτὸ του (ὅχι φυσικὰ στὸ «Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς», ὅπου παριστάνει τὸν ἑαυτὸ του σὰ νεαρὸ φιλέρευνο μαθητὴ), σὲ ἄλλους διαλόγους τὸν δίνει στὸν Ἀμμόνιο, τὸν ἀδελφὸ Λαμπρία, τὸ Θεῶνα καὶ ἄλλους. Κάποτε ἀγαπᾷ νὰ περνᾷ στὸ βάθος, ἀλλὰ μὲ κάποια ἀνταρέσκεια ἀφήνει νὰ τὸν ὑποδείχνουν σὰ μιὰ αὐθεντία: ἔτσι στὰ «Υγιεινὰ παραγγέλματα», στὸ «Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα...», καὶ φυσικὰ στὸ τέλος τοῦ «Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν...» (Ziegler).

Ἡ τυπικὴ ἄλλωστε διαλογικὴ μορφή τῶν συζητήσεων αὐτῶν ποιῶν, καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω: εἴτε ὁ διαλογικὸς χαρακτήρας παραμένει σταθερὸς, εἴτε ἡ διαλογικὴ κατασκευὴ τοῦ λόγου (αὐτὴ ποὺ ἐκφράζει κανονικὰ καὶ τὴν ἀντιθετικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν ἰδεῶν) περιορίζεται στὴν ἀρχὴ τῶν ἔργων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοὺς μεταβάλλεται σὲ ἓνα μακρὸ καὶ ἤρεμο μονόλογο χωρὶς τὴν ὀξύτητα τῶν «ἀντιπαβῶν», τόσο, ποὺ ὁ ἀναγνώστης νὰ λησμονῇ πὼς διαβάζει διάλογο. Τὰ πρόσωπα τοῦ Π. ἐκθέτουν τὴ γνώμη τοὺς χωρὶς ἀντιλόγους, χωρὶς τὶς σωκρατικὲς ἐνστάσεις καὶ τὴ γεμάτῃ ἀμφιβολία σωκρατικὴ εἰρωνεία. Ἀπὸ τὰ 27 κεφάλαια τῶν «Υγιεινῶν παραγγέλματων» διαλογικὸ εἶναι μόνο τὸ ἓνα, τὸ πρῶτο, ἀνάμεσα στὸ Μοσχίωνα καὶ τὸ

1. Περὶ τοῦ πρῶτως ψυχροῦ, 23 (955 C).

Ζεύξιππο. Μετά μιλάει συνέχεια ο δεύτερος. Τò ἴδιο συμβαίνει καί στό «Περὶ ἀοργησίας», ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 16 κεφάλαια καί ἔχει κύριο συνομιλητὴ (ἢ πιὸ σωστά ὁμιλητὴ) τὸ Φουνδάνο. Στό μακρὸ ἔργο «Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωικούς» (50 κεφάλαια) ὁ μολόγος τοῦ Διαδομένου διακόπτεται ποὺ καί ποὺ ἀπὸ τὸ συνομιλητὴ Λαμπρία.

Γενικά, σχετικὰ μὲ τοὺς διαλόγους τοῦ Π., ἐπισημαίνουμε τὴν ἀκόλουθη ἀντινομία: ἐνῶ αὐτὸς εἶναι ἓνας δραματικὸς συγγραφέας, ποὺ μᾶς δίνει στοὺς «Βίους» ὁλοκληρωμένα δράματα πολλὰς φορὲς, στοὺς διαλόγους παρουσιάζει μεγάλη ἀδυναμία ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή. Ἡ ἀντινομία γίνεται πιὸ ζωηρή, ἂν ἀναλογιστοῦμε πὼς κάποτε παίρνει μέρος στοὺς διαλόγους καί ὁ ἴδιος. Στό εἶδος λοιπὸν αὐτό, ποὺ μᾶς φέρνει στὰ σύνορα τοῦ ἴδιου τοῦ δραματικοῦ εἶδους, παρατηροῦμε τὴν ἀπουσία τῆς δραματικῆς ἐντασης, ποὺ τὴ δημιουργεῖ ἡ σύγκρουση τῶν προσώπων καί τῶν ἰδεῶν. Τὸ πρᾶγμα ἔχει τὴν ἐξήγησή του: διαλογικὰ εἶναι προπάντων τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Π., αὐτὰ δηλ. ὅπου συζητᾶται τὰ λεπτὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, τὰ ὅποια, ὅπως εἴπαμε, ἀντιμετώπιζε μὲ τὸ «ἐπέχειν», τὴ συντηρητικὴ ἐφεκτικότητα. Οἱ διάλογοί του γι' αὐτὸ κινοῦνται μέσα σ' ἓνα κλίμα μετριοπάθειας καί συνδιαλλαγῆς.

Αὐτὸ πάντως δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ μᾶς δώσῃ ἑξοχες προσωπογραφίες (ὅπως π.χ. εἶναι ἡ Ἰσμηνοδώρα τοῦ «Ἐρωτικοῦ», 2.10) ἢ λαμπρὲς σκηνογραφίες (ὅπως αὐτὲς ποὺ ὑπάρχουν στό «Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν»).

Λαμπρὴ εἶναι καί ἡ «μυθολογία» τῶν πλουτάρχων διαλόγων, ὅσο καί ἂν θυμόμαστε πάλι ἐδῶ ἀμέσως τὸν Πλάτωνα. Ξέρουμε τί σπουδαία θέση κατέχει ὁ φιλοσοφικὸς μῦθος στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα, αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ ποὺ ἔγινε φιλόσοφος!. Ὅπου αἰσθανόταν πὼς ἡ ἀνθρώπινη λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ προσπελάσῃ τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ προβλήματα, καταφεύγε στοὺς παιγνίδια τῆς φαντασίας, ποὺ δὲν ἦταν πάντως ἓνα ἀπλὸ παιγνίδι ἀλλὰ εἶχε κάτι ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωνία ἐνὸς μεγάλου πνεύματος. Ἐτσι τὸν βλέπουμε μετὰ ἀπὸ τίς φιλοσοφικὲς προτάσεις του γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς νὰ κλείνῃ τὸ «Φαίδωνα» μὲ τὸν «ἐσχατολογικὸ» μῦθο του γιὰ τὴν τύχη ποὺ ἔχουν οἱ ψυχὲς στὸν ἄλλο κόσμο.

Καί ὁ Π. χρησιμοποιοῖ ἐσχατολογικοὺς μῦθους σὲ τρία διαλογικὰ ἔργα του: «Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου» (21 - 23), «Περὶ τῶν

1. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἀνέκδοτο πὼς ὁ Πλάτωνας εἶχε ἐτοιμάσει τραγωδίαν, τὴν ὅποια θὰ ἀνέβαζε στό θέατρο, ἀλλὰ τὴν ἔκαψε ἀμέσως, μὲν γινώρισε τὸ Σωκράτη.

ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων» (22), «Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης» (26 κέ.). Ἀρχίζοντας, στὸν πρῶτο διάλογο, τὸ μῦθο ὁ Σιμμίας, φαίνεται δισταχτικός: «ἀ δὲ Τιμάρχου τοῦ Χαιρωνέως ἠκούσαμεν ὑπὲρ τούτου διεξιόντος, οὐκ οἶδα μὴ μύθοις ὁμοιότερ' ἢ λόγοις ὄντα σιωπᾶν ἄμεινον». Ἀλλὰ οἱ ἄλλοι τὸν παρακινοῦν νὰ συνεχίσῃ: «καὶ γὰρ εἰ μὴ λίαν ἀκριβῶς, ἀλλ' ἔστιν ὅπῃ ψαύει τῆς ἀληθείας τὸ μυθῶδες» (24)! Στὸ μῦθο, λοιπόν, αὐτὸ περιγράφεται τὸ ταξίδι τοῦ Τιμάρχου, νεαροῦ φίλου τοῦ Λαμπροκλῆ (τοῦ γιοῦ τοῦ Σωκράτη) στὸ ὑπερπέραν, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Οἱ σελίδες τῆς περιγραφῆς αὐτῆς προκαλοῦν πραγματικὸ μεταφυσικὸ ρίγος.

Ὁ μῦθος τοῦ δεύτερου διαλόγου ἀναφέρεται στὴ «μεταβολὴν βίου» κάποιου ἀκόλαστου, τοῦ Σολέα Θεσπεσίου· ἡ μεταβολὴ ἦρθε ὕστερα ἀπὸ ἓνα θανάσιμο χτύπημα, ποὺ τὸν κράτησε νεκρὸ τρεῖς μέρες. Ὅταν ἀναστήθηκε, ἐμφανίστηκε ἄλλος ἄνθρωπος, θαμπωμένος ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ψυχῶν, ποὺ συναναστράφηκε. Καὶ ὁ μῦθος αὐτός, ποὺ καταυγάζεται ἀπὸ τὸ φῶς καὶ τὰ χρώματα ποὺ ἀχτιδοβολοῦσαν οἱ ψυχές ἀνάλογα μὲ τὰ ἔργα τους στὴ γῆ, μᾶς εἰσάγει στὸ ποιητικὸ κλίμα ἐνὸς δαντικῶ παρὰδίδειστος.

Ὁ τρίτος τέλος μῦθος εἶναι «ἀστρολογικός».

Εἶναι φανερὸ πῶς ὁ Π. μιμεῖται τὸν Πλάτωνα. Ἡ ιδέα μιᾶς μυθικῆς προέκτασης τοῦ λογικοῦ στοχασμοῦ θὰ βρῆκε ζωηρὴ ἀπήχηση καὶ στὴ δική του ψυχῇ, ποὺ δὲν ἀπόστεργε τὰ ποιητικὰ λοξοδρομήματα τῆς φαντασίας. Αὐτὸ ἀποδείχεται καὶ ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ποιότητα τῶν μύθων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι σὲ κανόν νὰ ξεχάσῃς τὴ φιλολογικὴ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὰ μεγάλα πρότυπα¹.

Οἱ διάλογοι ποὺ σώθηκαν εἶναι δεκαῆξι. Σὲ ἑκτασὴ πιάνουν σχεδὸν τὶς μισὲς σελίδες ἀπὸ ὅλα τὰ «Ἡθικά» (ἂν ἀφαιρέσουμε τὰ νόθα ἔργα). Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος (κάπου τὸ ἓνα τρίτο στὸ σύνολο) τὸ ἀποτελοῦν ἐκλαϊκευτικὲς φιλοσοφικὲς διαιτηρές. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ συνολικὴ ἑκτασή τους εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ἑκτασὴ τῶν

1. Τὸν πρῶτο μῦθο τὸν συσχετίζουν μὲ τὸν ἀστρολογικὸ μῦθο τοῦ «Φαίδωνα», τὸ δεύτερο μὲ τὸ μῦθο τῆς «Πολιτείας», τὸν τρίτο μὲ τὸ μῦθο τοῦ «Τιμαίου». Στὸ «Φαίδωνα» (108 C - 115) ὁ Σωκράτης μιλάει γιὰ τὴν «καθαυτὴ γῆ ποὺ κεῖται μέσα στὸν καθαρὸ οὐρανὸ ὅπου εἶναι τ' ἄστρα», μέσα στὸν «αἰθέρα», ἐνῶ ἐμεῖς ζοῦμε σ' ἓνα βαθὺ γῶρο σὰ μέσα στὸ βυθὸ μιᾶς θάλασσας. Στὴν «Πολιτεία» (614A-621D) ὁ Σωκράτης πάλι διηγεῖται τὸ μῦθο τοῦ Ἡρὸς ἀπὸ τὴν Παμφυλία, ποὺ πέθανε στὸν πόλεμο καὶ ἀναστήθηκε ὕστερα ἀπὸ 12 μέρες λέγοντας ὅσα εἶδε στὸν ἄλλο κόσμο. Ὁ «Τιμαίος» εἶναι διάσπαρτος ἀπὸ μυθικὲς κοσμογονικὲς καὶ ἀστρολογικὲς εἰδήσεις. Πβ. Ἱ. Θεωδωρακόπουλου, Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα, ἐκδ. γ', 1958, σ. 247 - 288.

διαλόγων, ἀριθμητικὰ ὑπερέχουν, φτάνουν τὶς 35¹.

Τὴ «διατριβή» τὴν καλλιέργησε προπάντων ἡ κυνική καὶ ἡ στωική φιλοσοφία. Ἦταν ἡ πραγματεία ποὺ ἀπευθυνόταν σ' ἓνα πλατύτερο κοινό, ὅχι στοὺς μελετητὲς τῆς φιλοσοφίας. Γι' αὐτὸ τὴ χαρακτήριζε ἓνας εὐχάριστος λόγος στολισμένος μὲ ἀφθονες εἰκόνες, μὲ ἀνεκδοτολογικὸ ἢ μυθολογικὸ ὕλικό, ἀποφθέγματα, παροιμίες καὶ ἄλλα παρόμοια. Οἱ διατριβές, ποὺ ἔθιγαν ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπινου βίου, εἶχαν σκοπὸ νὰ κερδίσουν τὸ μέσο ἀκροατὴ ἢ ἀναγνώστη. Ἀποτελοῦσαν λοιπὸν ἓνα εἶδος ποὺ ταίριαζε στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Π., ποὺ εἶχε ἔντονη τὴν τάση στὴν ἠθικοδιδασκαλία. Γι' αὐτὸ καλλιέργησε τὴ διατριβὴ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία, ἔτσι ποὺ νὰ θεωρῆται ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἐκπροσώπους τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ εἵδους. Τὸ πλῆθος τῶν παρομοιώσεων καὶ τῶν μεταφορῶν, τῶν μύθων καὶ τῶν παροιμιῶν ποὺ συναντᾶμε στὰ ἔργα του, τὸ μελέτησαν οἱ φιλόλογοι συστηματικᾶς².

Οἱ παρομοιώσεις του εἶναι τόσο πολλές, ποὺ κάποτε ἴσως κουράζουν τὸν ἀναγνώστη. Ὁ Hirzel πάντως παρατήρησε πὼς δὲν τὶς χρησιμοποίησε ἀπὸ ρητορικὴ ὑπερβολὴ ποὺ τὴ διδάχτηκε σὲ κάποια σχολή, ἀλλὰ σὰν ἓνα τρόπο ἔκφρασης ποὺ ἀνταποκρινόταν σὲ μιὰ βαθύτερη τάση τοῦ πνεύματός του. Γι' αὐτὸ κι ὅταν οἱ παρομοιώσεις του ἔχουν κιόλας χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ παλαιότερους συγγραφεῖς, ποὺ ὁ Π. φαίνεται νὰ τοὺς εἶχε ὑπόψῃ του, αὐτὲς συνήθως παρουσιάζονται ἀνανεωμένες, δὲν ἀποτελοῦν ἀπλὴ ἀντιγραφή. Τὶς συγκέντρωσε καὶ τὶς κατάταξε κατὰ κατηγορίες ὁ Dronkers στὴν ὑποσημειωμένη μελέτη του³.

1. Τὰ ἄλλα τέλος εἶναι οἱ «ρητορικοὶ» λόγοι, τὰ ἀρχαιολογικά, φιλολογικά, ἱστορικά, φυσικά καὶ καθαρὰ φιλοσοφικά συγγράμματα· ἔχουν ἓνα ὕφος ρητορικὰ πλαστὸ (μὴν ξεχνᾶμε πὼς τὰ ρητορικὰ ἔργα του θεωροῦνται νεανικά) ἢ οὐδέτερο ἐπιστημονικό.

2. J. Dronkers, *De comparationibus et metaphoris apud Plurarchum*, Diss. Utrecht 1892. J. Seidel, *Vestigia diatribae qualia reperiuntur in aliquot Plutarchi scriptis moralibus*, Diss. Breslau 1906. Dora Bieber, *Studien zur Geschichte der Fabel in den ersten Jahrhunderten der Kaiserzeit*, Diss. München 1906, 27 κέ.

3. Γιὰ δείγμα ἀναφέρουμε τὴν ἀκόλουθη παρομοίωση ἀπὸ τὰ «Γαμικά παραγγέλματα», 4 (138F): «Ὡσπερ τὸ πῦρ ἐξάπτεται μὲν εὐχερῶς ἐν ἀχύροις καὶ θρυαλλίδι καὶ θριζὶ λαχύαις, σβέννυται δὲ τάχιον ἂν μὴ τινος ἐτέρου δυναμένου στέγειν ἄμα καὶ τρέφειν ἐπιλάβηται, οὕτω τὸν ἀπὸ σώματος καὶ ὥρας ὀξύν ἔρωτα τῶν νεογάμων ἀναφλεγόμενον δεῖ μὴ διαρκῆ μηδὲ βέβαιον νομίζειν, ἂν μὴ περὶ τὸ ἦθος ἰδρυθεῖς καὶ τοῦ φρονούντος ἀψάμενος ἐμψυχον λάβῃ διάθεσιν». «Ἄς σημειωθῇ ἄλλωστε ὅτι τὰ «Γαμικά παραγγέλματα» ἔχουν συνταχθῇ «ἐν ὁμοίότησι βραχείαις» (μὲ τὸ σύστημα τῶν παρομοιώσεων), «ὥς εὐμνημόνευτα μᾶλλον εἶναι» (138 C).

Ὁ Π. πάντως δὲ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «διατριβή» μὲ τὴν πιδὶ πᾶν σημασίᾳ. Αὐτὸ σημαίνει, παρατηρεῖ ὁ Ziegler, πὼς θὰ εἶχε τὴ γνώμη ὅτι δὲν ἐπαναλαμβάνει δουρικὰ ἓνα παλαιότερο καὶ πολὺ χρησιμοποιοιμένο εἶδος. Ὅπως καὶ στὸ διάλογο, ἔτσι καὶ στὴ διατριβή, ὁ Π. προσθέτει τὴν ιδιαιτερότητα τῆς συγγραφικῆς τοῦ ἀξίας.

Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ ἔργα του, συγκεκριμένα τοὺς «Βίους» καὶ 23 ἀπὸ τὰ «Ἠθικά», τὸ ἀφιέρωσε ὁ Π. σὲ διάφορα πρόσωπα. Εἶναι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, πού εἶτε τοῦ ζήτησαν νὰ τοὺς τὰ γράψῃ εἶτε τοὺς τὰ ἔστειλε ἀπὸ δική του πρωτοβουλία.

Οἱ Ρωμαῖοι εἶναι σχεδὸν οἱ μισοί. Τὴν πιδὶ τιμητικὴ ἄλλωστε ἀφιέρωση ἔκανε στὸ γνωστὸ φίλο του καὶ ἄνθρωπο τοῦ Τραϊανοῦ Σύσσιο Σενεκίωνα, πού τοῦ χάρισε τὰ μεγαλύτερα ἔργα του: τὰ «Συμποσιακὰ» καὶ τοὺς «Βίους».

Ὁ Π. λοιπὸν ἐξίσωνε τοὺς Ρωμαίους μὲ τοὺς Ἕλληνες στὴ συνείδησή του. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα θὰ βγάλουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν «παλαιολόγων» βίων του: ἤθελε νὰ δεῖξῃ στοὺς Ρωμαίους πὼς οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι μονάχα γραικύλοι, στοὺς Ἕλληνες πὼς οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶναι βάρβαροι· γιὰτὶ ὁ Π. εἶναι φιλορωμαῖος.

ΟΙ ΒΙΟΙ. Καὶ ἡ βιογραφία εἶναι ἓνα εἶδος πού δὲν τὸ χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ Π. Πρὶν ἀπὸ αὐτὸν βίους ἔγραψαν ὁ Ἀριστόξενος ὁ Ταραντίνος¹, οἱ Ρωμαῖοι Πόπλιος Τιρέντιος Οὐάρρων (1ος αἰ. π.Χ.), Κορνήλιος Νέπως κ.ἄ.². Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ Π. καινοτόμησε. Σ' αὐτὸν ἀνήκει ἡ ἰδέα τοῦ παραλληλισμοῦ τῶν προσώπων (ἐνὸς Ἕλληνα καὶ ἐνὸς Ρωμαίου), πού ἦταν μάλιστα κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλὸς παραλληλισμὸς δύο προσώπων· ἦταν ὁ παραλληλισμὸς δύο λαῶν, πού εἶχαν στὸ πρόσφατο παρελθὸν γίνεῖ ἀντίπαλοι καὶ ἐχθροὶ καὶ πού τότε ἀκόμα συνδέονταν μὲ τὴ σκληρὴ σχέση καταχτητῆ καὶ καταχτημένου. Ὅστερα οἱ βιογραφίες τοῦ Π. δὲν περιορίζονται σὲ μιὰ ξερὴ ἔκθεση ἐνὸς ἀποθησαυρισμένου ὕλικου. Τὸ εἶχε δηλώσει ἄλλωστε πὼς δὲν ἀσκοῦσε τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ. Μὲ τοὺς «Βίους» ἤθελε νὰ δώσῃ πάλι διδάγματα ἠθικῆς. Ἡ συγγραφικὴ ἀξία του πάντως ἔκανε ὥστε νὰ δώσῃ ἀκόμη καὶ πλούσια δείγματα μιᾶς δραματικῆς ἰδιοφυΐας. Αὐτὴ ἡ ἰδιοφυΐα ἄλλωστε ἐξουδετέρωσε τὸ μεγάλο κίνδυνο τοῦ παγεροῦ ὕφους, πού ἐλλοχεύει πάντα μέσα στὶς ἠθικοδιδασκαλικὰ προθέσεις. Καὶ ἦταν τόσο

1. Ἕλληνας μουσικὸς καὶ φιλόσοφος, πολυγραφότατος συγγραφέας. Τὸ λεξικὸ Σούδα ἀναφέρει 453 ἔργα του («καὶ ἀριθμοῦ αὐτοῦ τὰ βιβλία εἰς υγγ»).
2. Βλ. καὶ Flacelière, ὁ. π. π., σ. XXVIII.

μεγάλη ή ιδιοφυΐα του και ή επιβολή της στην ήθικη διδασκαλική ξερότητα τόσο σημαντική, που ένας μεγάλος δραματικός συγγραφέας, ο Σαίξπηρ, άντλησε από τους «Βίους» του πλούσιο υλικό.

Ο Π. άρχισε νά γράφη τò σπουδαίο αυτό έργο ύστερα από υπόδειξη άλλων. Και μονάχα όταν προχώρησε στη συγγραφή, τόν πήρε ή δημιουργική χαρά. Παράτησε τότε σχεδόν κάθε άλλη συγγραφική άσχολία και άρχισε νά ζή στο κλίμα τών ήρώων του, τò όποιο τόσο όμορφα ο δάσκαλος αυτός της ήθικης ήξερε, μολοντούτο, νά δημιουργή!

Τους «Βίους» δέν τους αποτελούν μόνο ζευγάρια από «παράλληλες», αλλά και ξεχωριστές μονογραφίες. Από τις τελευταίες σώθηκαν του Άράτου, του Άρταξέρξη, του Γάλβα και του Όθωνα. Και από τους Βίους άρκετοί χάθηκαν στο πέραςμα του καιρού.

Αν δούμε όλα τὰ πρόσωπα που βιογράφησε, θά θυμηθούμε την άγάπη του Βοιωτού Χαιρωνέα στην πατρίδα του: ο Ήρακλῆς, ο Ήσιόδος, ο Πίνδαρος και ο Κράτης είναι Βοιωτοί, ενώ ο Δαίφαντος ήταν ήρωας της Φωκίδας και ή νίκη του κατά τών Θεσσαλών γιορταζόταν ακόμη στα χρόνια του Π. στην Έάμπολη, που δέ βρισκόταν μακριά από τη Χαιρώνεια. Και τò Μεσσήνιο Άριστομένη τόν τιμούσαν ξεχωριστά οι Βοιωτοί, γιατί με την επιφάνειά του είχε βοηθήσει τους Θηβαίους στη μάχη τών Λευκτρων (371 π.Χ.) νά νικήσουν τους Σπαρτιάτες, που ήταν παλιοί έχθροί του¹.

Επειδή στους «Βίους» που σώθηκαν δέν υπάρχει καμιά εισαγωγή που νά όρίξη τη σειρά και τò γενικό σχέδιο της όλης έργασίας, ο Wilamowitz όπόθεσε πώς αυτό γινόταν στο ζευγάρι του Έπαμεινώνδα και του Σκιπίωνα, τò όποιο, λοιπόν, θά ήταν τοποθετημένο από τόν Π. πρώτο στη σειρά τών βίων. Η προτίμηση στόν Έπαμεινώνδα είναι πολύ πιθανή, γιατί αυτός, που ήταν πρότυπο πολεμικής και ήθικης άρετής, κολάκευε τò πατριωτικό συναίσθημα τών Βοιωτών. Πάντως

1. Βίος Τιμολέοντος, προσίμιο: «Έμοι μὲν τῆς τών βίων άψασθαι μὲν γραφῆς συνέβη δι' ετέρους, επιμένειν δὲ καὶ φιλοχωρεῖν ἤδη καὶ δι' ἐμαυτόν, ὥσπερ ἐν ἐσόπτρῳ τῇ ἱστορίᾳ περιώμενον ἀμῶς γέ πως κοσμεῖν καὶ ἀφομοιοῦν πρὸς τὰς ἐκείνων ἀρετὰς τὸν βίον».

2. Χάθηκαν τò ζευγάρι του Έπαμεινώνδα - Σκιπίωνα (του πρεσβυτέρου) και οι μονογραφίες γιά τò Σκιπίωνα τò νεώτερο (Άφρικανό) και τò Μέτελλο (τò Νουμαδικό), γιά τους Ρωμαίους αυτοκράτορες από τόν Αύγουστο ὡς τò Βιτέλλιο, γιά τόν Ήρακλῆ, τò Δαίφαντο, τόν Άριστομένη, τò Λεωνίδα, τους ποιητές Ήσιόδο, Πίνδαρο, Άρατο και τò φιλόσοφο Κράτη. Τις εἰδήσεις αυτές παίρνουμε από τόν κατάλογο του Λαμπρία.

3. Πανσ. 4,16,7. 32,4 - 6. Ο Wilamowitz ύποστήριξε με πειστικό τρόπο πώς την εἰδηση αυτή ή Πανσανίας την πήρε από τò χαμένο βίο του Π. γιά τόν Έπαμεινώνδα.

ή σειρά που έδωσε ο Π. στους «Βίους» δεν είναι γνωστή, και το πρόβλημα αυτό απασχολεί πάντα τους μελετητές¹. Γενικά οι «Βίοι» εκδίδονται με την ακόλουθη τάξη :

Θησεύς – Ρωμύλος
Λυκοῦργος – Νο(υ)μᾶς
Σόλων – Ποπλικόλας
Θεμιστοκλῆς – Κάμιλλος
Περικλῆς – Φάβιος Μάξιμος
Ἀλκιβιάδης – Γάιος Μάρκιος (ὁ Κοριολανός)
Τιμολέων – Αἰμίλιος Παῦλος
Πελοπίδας – Μάρκελλος
Ἀριστείδης – Μάρκος Κάτων (ὁ πρεσβύτερος)
Φιλοποίμην – Τίτος (Φλαμίνιος)
Πύρρος – Γάιος Μάριος
Λύσανδρος – Σύλλας
Κίμων – Λούκουλλος
Νικίας – Κράσσοι
Εὐμένης – Σεπτώριος
Ἀγισίλαος – Πομπήιος
Ἀλέξανδρος – Γάιος Καῖσαρ
Φωκίων – Κάτων (ὁ νεότερος)
Ἅγις καὶ Κλεομένης – Τιβέριος καὶ Γάιος Γράκχος
Δημοσθένης – Κικέρων
Δημήτριος (ὁ πολιορκητής) – Ἀντώνιος
Δίων – Βροῦτος

Ἀκολουθοῦν οἱ βιογραφίες τοῦ Ἀρτα(ο)ξέρξη, τοῦ Ἀράτου, τοῦ Γάλβα καὶ τοῦ Ὄθωνα. Εἶναι ἡ σειρά τῆς aldina².

Μᾶς κάνει ἐντύπωση πὼς ὅλοι οἱ ἄνδρες, πού ὁ Π. βιογράφησε, εἶναι πολιτικά πρόσωπα. Οὔτε ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς δὲν εἶναι ποιητής ἢ φιλόσοφος! Βέβαια οἱ Βίοι πού χάθηκαν ὡς ἓνα σημεῖο ἀνατρέπουν αὐτή

1. Οἱ εἰδήσεις πού μᾶς δίνει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο εἶναι πολὺ ἀνεπαρκεῖς γιὰ μιὰ σίγουρη ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς σειράς.

2. Βλ. σ. 90. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος, ἀλλάζοντας τὴ σειρά πού ἔχουν οἱ βίοι στὴ χειρόγραφη παράδοση, τοὺς κατὰταξε σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν βιογραφουμένων Ρωμαίων. Ἡ καινοτομία τοῦ Ἄ. Μανούτιου δὲν ἦταν τόσο τολμῆς, γιατί εἶναι βέβαιο πὼς στὰ χειρόγραφα δὲ διασώθηκε ἡ σειρά πού εἶχε δώσει ὁ ἴδιος ὁ Π. Ὑπάρχει ἄλλωστε διττὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν βίων: ἡ λεγόμενη *bi-partita*, πού χωρίζει τὸ ἔργο σὲ δύο βιβλία, καὶ ἡ λεγόμενη *tri-partita*, πού τὸ χωρίζει σὲ τρία βιβλία. Στὴν πρώτη ἡ κατὰταξη γίνεται περίπου μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν Ἑλλήνων βιογραφουμένων, στὴν ἄλλη προηγουμένη τὰ δέκα ζευγάρια

τὴν παρατήρησιν. Μολοντοῦτο ἡ προτίμησὴ τοῦ στὴν πολιτικὴ ἱστορία εἶναι ξεκάθαρη. ΓΙΑΤὶ αὐτὴ μπορούσε νὰ τοῦ δώσῃ πλοῦσια παραδείγματα, μὲ τὰ ὅποια θὰ δίδασκε τοὺς ἀναγνώστες του γιὰ τὶς δυσάρεστες μεταβολὰς τῶν πραγμάτων, τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ποὺ ἔρχονται ὅταν παραμελῇται ἡ ἀρετὴ.

Ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς παλαιότερης ἐποχῆς βιογραφοῦνται δέκα Ἀθηναῖοι, τρεῖς Σπαρτιάτες, δύο Θηβαῖοι, οἱ δύο ἐλευθερωτὲς τῶν Συρακουσῶν Δίων καὶ Τιμόλεων. Φυσικὰ δὲν παραλείπεται ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους ὁ Εὐμένης, καθὼς καὶ ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Πύρρος. Ἀπὸ τοὺς πρὶ ὕστερους ἀναφέρεται μονάχα ὁ «ἔσχατος τῶν Ἑλλήνων» Φίλοποίμην καὶ οἱ μεταρρυθμιστὲς βασιλιάδες τῆς Σπάρτης Ἄγις καὶ Κλεομένης, ποὺ ἔπρεπε νὰ συμπληρώσουν τοὺς Γράρχους.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ποῦμε πῶς καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἔστω καὶ ἂν ὁ Π. δὲν τοὺς ἀφιέρωσε ξεχωριστὸ βίον, βιογραφοῦνται διεξοδικά, ὅταν ἡ ζωὴ τους συνδέεται μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράσιν ἐνὸς κεντρικοῦ ἥρωα. Ἔτσι στὸ βίον τοῦ Σύλλα μᾶς δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸν περίφημον Ἀθηναῖον Ἀθηνάϊον ἢ στὸν Αἰμίλιο Παῦλον γιὰ τὸν Περσέα.

Στὴ ρωμαϊκὴ προσωπογραφία συμπεριέλαβε δύο βασιλιάδες (Ρωμύλος, Νουμᾶς), ἀπὸ τὴν πρώτην περίοδον τῆς Δημοκρατίας τὸν Ποπλικόλα, τὸν Κοριολανὸν καὶ τὸν Κάμιλλο, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 2ου Καρχηδονικοῦ πολέμου τὸ Φάβιον Μάξιμο, τὸ Μάρκελλο, τὸν Κάτωνα τὸν τιμητὴ (ποὺ τὸν ἀποκαλεῖ «Μάρκον Κάτωνα»), τὸ Φλαμινίον, τὸν Αἰμίλιο Παῦλο. Πλοῦσια ἀντιπροσωπεύεται ἡ περίοδος τῶν ἐμφυλίων πολέμων: οἱ δύο Γράρχοι, ὁ Μάριος καὶ ὁ Σύλλας, ὁ Σεργόριος καὶ ὁ Λούκουλλος, ἡ τριανδρία Κράσσου, Πομπηίου καὶ Καίσαρα καὶ οἱ ἀντίπαλοι Κικέρων καὶ Κάτων ὁ Ὑτικανὸς («Κάτων») καὶ τέλος ὁ Βροῦτος καὶ ὁ Ἀντώνιος.

Μερικῶν παράλληλων τὸ συνταίριασμα εἶναι ἐπιτυχημένο. Ὁ Ziegler ἀναφέρει τὸ Θησέα καὶ τὸ Ρωμύλο, τὸ Λυκούργο καὶ τὸ Νουμᾶ, τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ τὸν Κοριολανόν, τὸ Δημοσθένην καὶ τὸν Κικέρωνα, τὸ Δημήτριον καὶ τὸν Ἀντώνιον, τοὺς μεταρρυθμιστὰς Σπαρτιάτες βασιλιάδες καὶ τοὺς Γράρχους. Ἀλλὰ οἱ βιογραφίαι εἶναι πολλές, καὶ ἦταν

ὅπου ὑπάρχουν Ἀθηναῖοι (Θησέας - Ρωμύλος, Σόλων - Ποπλικόλας, Θεμιστοκλῆς - Κάμιλλος...) καὶ τὰ ζευγάρια μὲ τοὺς Σπαρτιάτας βρίσκονται στὸ τέλος.

Γιὰ λόγους διευκολύνσεως στίς παραπομπὰς ὅλοι οἱ ἐκδότες ἀκολούθησαν τὴν αὐτὴν ἐκδοσὴν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Lindskog — Ziegler (βλ. σ. 94, σημ. 2) καὶ τὸν B. Perrin (στὴ σειρὰ Loeb). Οἱ πρῶτοι ἀκολούθησαν τὴν σειρὰ tripartita, ὁ δεῦτερος ἀκολούθησε τὴ χρονολογικὴν σειρὰ τῶν Ἑλλήνων. Σχετικὰ βλ. Flacelière, δ. π. π., σ. XX - XXI καὶ M. Juneau, στὸ ἴδιον μέρος, σ. XXXII-XXXVII.

πολύ δύσκολο νά βρεθοῦν γιὰ ὅλες ταιριαστά συμπληρώματα. Πολλὲς φορές οἱ «ὁμοιότητες» εἶναι ἐξωτερικὲς καὶ ρητορικὲς. Ὁ ἴδιος φιλόλογος ἀναρωτιέται τί κοινὸ ἔχουν ὁ Ἀριστείδης μὲ τὸν Κάτωνα, ὁ Περικλῆς μὲ τὸ Φάβιο Μάξιμο, ὁ Τιμολέων μὲ τὸν Αἰμίλιο Παῦλο. Ἐδῶ πιά δὲν ὑπάρχει κανένας βαθύτερος καὶ οὐσιαστικὸς σύνδεσμος.

Ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς τοῦ Π. ἦταν διδαχτικὸς καὶ ἔχι μονάχα ὑμνητικὸς, δὲν παράλειψε νά δώσῃ καὶ παραδείγματα κακῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ αὐτὰ πάλι διαπιστώνεται ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς. Πίστευε ἄλλωστε πὼς ἡ ἀγνοία τοῦ κακοῦ μᾶς ἐμποδίζει νά ἀκολουθήσουμε συνειδητὰ τὸ καλὸ στὴ ζωὴ μας¹. Ἔτσι τὸ δραματολόγιό τοῦ Π. εἶναι ἄξιο τῆς ἐποχῆς του, ὅπου τὰ καλὰ στοιχεῖα βρίσκονται στενὰ συνδεμένα μὲ τὰ κακὰ.

Ὁ Leo μὲ βάση τίς ἴδιες τίς λέξεις τοῦ Π. διαιρεῖ τὸ περιεχόμενον τῶν Βίων σὲ δύο μέρη: σὲ κεῖνο ὅπου παριστάνεται ὁ χαρακτήρας τοῦ ἥρωα καὶ γίνεται ἡ ἠθικὴ παραίνεση («ἥθος»), καὶ σὲ κεῖνο ὅπου ἐξιστοροῦνται οἱ πράξεις μὲ τίς ὁποῖες ἐκδηλώνεται ὁ χαρακτήρας του («πράξεις» ἢ «ἱστορία»). Πάντως καὶ ὁ Leo καὶ ὁ Ziegler παρατηροῦν πὼς τὰ δύο αὐτὰ μέρη δὲν ἀποτελοῦν αὐστηρὰ διαχωρισμένες ἐνότητες. Ἡ ἔλλειψη αὐστηρὰ ὑπολογισμένης ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτελεῖ ἄλλωστε γενικότερο γνώρισμα τοῦ συγγραφέα. Ἀλλὰ καὶ τὰ διάφορα πρόσωπα ἐπηρεάζουν τὴν ἀναλογία καὶ τὴ διάταξιν τοῦ ὑλικοῦ. Ὁ Ἀλεξάνδρος καὶ ὁ Καίσαρας π.χ., ἄνδρες πληθωρικοὶ σὲ «πράξεις», προσφέρουν στὸ βιογράφο τους ὑλικὸ διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ προσφέρει ὁ ἀπόλεμος Φωκίωνας. Γι' αὐτὸ στὸ βίό τοῦ τελευταίου ἐπικρατεῖ τὸ ἡθολογικὸ στοιχεῖο.

Ὑπάρχει ἀκόμα στοὺς «Βίους» ἓνα ξεχωριστὸ τμήμα, στὸ τέλος τῶν ζευγαριῶν, ἡ («σύγκρισις»)². Πρέπει πάντως νά ποῦμε πὼς ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν δύο ἡρώων, ποὺ γίνεται συνοπτικὰ σὰ μιὰ ἀνακεφαλαίωσις ἐδῶ, γίνεται σποραδικὰ καὶ σὲ διάφορα ἄλλα σημεῖα τῶν βίων, προπάντων στὶς εἰσαγωγάς, καὶ πολλὰς φορές μᾶς κάνουν ἐντύπωση οἱ λεπτεῖς παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα — ὅσο κι ἂν κάποτε ἡ τάσις του αὐτὴ τὸν ρίχνῃ στὴν ἐκζήτηση καὶ στὴ σχηματικὴ ἀντί-

1. Βίος Δημητρίου, προοίμιον: «...αἶ τε πασῶν τελειόταται τεχνῶν, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ φρόνησις, οὐ καλῶν μόνον καὶ δικαίων καὶ ὠφελίμων, ἀλλὰ καὶ βλαβερῶν καὶ αἰσχυρῶν καὶ ἀδίκων κρίσεις οὐσαι, τὴν ἀπειρίαν τῶν κακῶν καλλωπιζομένην ἀνακίαν οὐκ ἐπαινοῦσιν, ἀλλ' ἀβελτερίαν ἡγοῦνται καὶ ἀγνοίαν ὧν μάλιστα γινώσκειν προσήκει τοὺς ὀρθῶς βιωσομένους».

2. «Σύγκρισιν» δὲν ἔχουν μόνον τὰ ζευγάρια τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Καμίλλου, τοῦ Φωκίωνα καὶ τοῦ Κάτωνα, τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Καίσαρα, τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Μαρίου.

θεση, πού τῇ διδάχτηκε στίς ρητορικές σχολές.

Γιὰ νά οἰκοδομήσῃ τὸ ἐπιβλητικὸ ἔργο τῶν «Βίων» ὁ Π., στηρίχτηκε καὶ σὲ ἄλλους. Αὐτὸ τοῦ τὸ ὑπαγόρευε ὄχι μόνον ἡ βαθύτερη κλίση του στὸν ἐρασιμὸ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἱστορικὸ περιεχόμενον τῶν βίων. Ἡ βιογράφηση μιᾶς ἱστορικῆς μορφῆς δὲν εἶναι ἐλεύθερο δημιουργημὰ τῆς φαντασίας τῶν συγγραφέων. Ἔτσι ὁ Π. σὲ 500 χωρία ἀναφέρει 111 συγγραφεῖς, Ἑλληνες ἢ Ῥωμαῖους πού ἔγραψαν ἐλληνικά (Φάβιος Πίκτωρ, Ἰόβας) καὶ σὲ 130 ἄλλα χωρία 40 Ῥωμαῖους. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοί, πού τοὺς παίρνουμε (καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα σχετικὰ στοιχεῖα) ἀπὸ τὸν Ziegler, δείχνουν πόσο πλούσιες ἦταν οἱ πηγές τοῦ Π. Πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς θὰ τοὺς γνώρισε ἴσως ἑμμεσε, ἀπὸ ἄλλους (ὅπως γίνεται καὶ σήμερα), ἀλλὰ αὐτὸ δὲ μειώνει τὴν ἀξία τῆς προσπάθειάς του. Μᾶς δίνεται ἄλλωστε ἡ δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε πόσο ἀξιόλογος συγγραφέας ἦταν, ἀφοῦ μὲ τόσες ἀναφορές καὶ τόσα ἄλλότρια στοιχεῖα κατόρθωσε νὰ μὴ διασπάσῃ τὸ προσωπικὸ ὕφος του¹.

Τὸ ἀνεκδοτολογικὸ καὶ τὸ ἄλλο σχετικὸ ὕλικὸ εἶναι πιθανὸ νὰ τὸ βρῆκε, τὸ περισσότερο, μαζεμένο σὲ συλλογές τοῦ εἵδους αὐτοῦ, πού εἶχαν σχηματισθῇ ἀπὸ παλιὰ γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς ρητορικῆς καὶ γιὰ ἡθοπλαστικοὺς σκοποὺς. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ συμβαίῃ καὶ μὲ τὰ χωρία τῶν κωμικῶν ποιητῶν, πού πλεονάζουν στοὺς βίους τῶν Ἀθηναίων (Κίμων, Ἀλκιβιάδης, Περικλῆς, Νικίας) καὶ τοῦ Δημητρίου. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὑπῆρχαν τέτοιες σατιρικὲς συλλογές, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένη ἡ σάτιρα τῶν κωμικῶν ποιητῶν γιὰ τὰ διάφορα πρόσωπα².

Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ ἀποφθέγματα, πού καὶ αὐτὰ τὰ πῆρε ἀπὸ ἀνάλογες συλλογές καὶ τὰ χρησιμοποίησε πολλὰς φορὲς καὶ στὰ «Ἡθικά», τὸ ξαναβρίσκουμε σὲ ἓνα ἰδιαιτέρου ἔργου του, πού ἐκδόθηκε, καθὼς φαίνεται, μετὰ τὸ θάνατό του, ἀπὸ τὰ κατὰλοιπά του. Εἶναι τὸ «Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν». Περιέχει ἑκατοντάδες ἀνέκδοτα,

1. Ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πού τὸ ἔργο τους δὲν ἔφτασε ὡς ἐμᾶς ἀναφέρει πὺς συχνὰ τοὺς ἀκόλουθους: Ἀρατὸ τὸ Σικυῶνιο, Ἀριστοτέλης, Δεινῶνα, Δημήτριος τὸ Φαληρέα, Δίδυμος, Δοῦρι, Ἐρατοσθένης, Ἑρμῖππος τὸν Καλλιμαχέα, Ἐφορος, Θεόπομπος, Θεόφραστος, Ἰδομενέα, Ἰερώνυμος τῆς Καρδίας, Ἰόβας, Καλλισθένης, Κτησίπας, Ποσειδώνιος, Στήσιμβροτος, Σύλλας, Τίμαιος, Φανίας, Φιλόχορος, Φύλαρχος, Χάρητας. Εἶναι λοιπὸν ὁ Π. ἓνα πολὺτιμο ταμεῖο τῆς φιλογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἀποθησαυρίζονται πολλὰ ἀποσπάσματα πού δὲ θὰ τὰ γνωρίζαμε δίχως αὐτόν.

2. Ὑπάρχει εἰδικὴ μονογραφία· J. Steinhausen, *Kommodien, Diss.* Bonn 1910.

τὰ ὅποια κανονικὰ καταλήγουν σὲ ἓνα ἀπόφθεγμα. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν αὐτοκράτορα Τραϊανό, σημειώνει ὅτι, ἐπειδὴ ὁ αὐτοκράτορας δὲ θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαβάσῃ ὅλους τοὺς βίους, τοῦ ἔκανε ὁ ἴδιος μιὰν ἐπιλογὴ ἀπὸ τὰ πρὸ ἀξιόλογα ἀνέκδοτα ποὺ ὑπάρχουν ἐκεῖ μέσα. Ὅρισμένοι ἀμφισβήτησαν τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου. Ὁ Ziegler ὅμως πιστεύει πῶς αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἓνα πρῶτο ὕλικό τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος, πραγματικὰ, συνήθιζε νὰ τὸ συγκεντρώνει: «διὸ καὶ συνάγειν αἰεὶ πειρώμαι καὶ ἀναγινώσκειν οὐ ταῦτα δὴ μόνα τὰ τῶν φιλοσόφων, οὐς φασὶ χολὴν οὐκ ἔχειν οἱ νοῦν (οὐκ) ἔχοντες, ἀλλὰ μᾶλλον τὰ τῶν βασιλέων καὶ τυράννων»¹.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ. Ἡ μεγάλη χρῆσις τῶν πηγῶν δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἀποτελῇ φαινόμενο τῶν «Βίων» μοναχά. Ἡ τάσις τοῦ συγγραφέα νὰ καταφεύγῃ σὲ ἄλλους, γιὰ νὰ στηρίξῃ τὶς ἰδέες του, φυσικὸ ἦταν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ στὰ «Ἡθικά». Πραγματικὰ στὰ «Ἡθικά» τὸ πλῆθος τῶν ξένων χωρίων (ἂν ἐξαίρεσουμε τὰ χωρία τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων, στὰ ὅποια ὑπερτεροῦν οἱ «Βίοι») προκαλεῖ κατάπληξη. Ἐτσι ὁ Π. ἀναδείχεται ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους κληροδότες τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Ὅτι παρατηρήσαμε παραπάνω γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἰσχύει λίγο πολὺ γιὰ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ ἀρχαίου (πεζοῦ καὶ ποιητικοῦ) λόγου. Ὁ Ziegler μᾶς δίνει πάλι ἐντυπωσιακοὺς ἀριθμούς. Τὸν Ὅμηρο π.χ. τὸν ἀναφέρει 603 φορές στὸ ἔργο του (400 φορές τὴν Ἰλιάδα). Δὲ μνημονεύει πάντως τοὺς Ὀμηρικοὺς λεγόμενους ὕμνους καὶ μόνο δύο φορές παραθέτει στίχους ἀπὸ τὰ Κύπρια ἔπη, ποὺ τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Πολὺ καλὰ εἶχε μελετήσῃ καὶ τὸ Βοιωτὸ Ἡσίοδο, ποὺ τοῦ εἶχε ἀφιερώσει, ἐκτὸς ἀπὸ «βίον», καὶ εἰδικὴ μελέτη («Εἰς Ἡσίοδον ὑπομνήματα»²) μὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὸ ἔργο του. Τὸν ἀναφέρει κάπου 100 φορές. Ἀναφορὰ κάνει καὶ σὲ νεώτερους ἐπικοὺς, μὲ δύο ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀσχολήθηκε ἐπίσης ξεχωριστά³.

Ὅσο γιὰ τὴ λυρική ποίηση, φτάνει νὰ ποῦμε ὅτι στὸν Π. ἀποκλειστικὰ χρωστᾶμε 12 ἀμάρτυρα ἀπὸ ἄλλοι ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρχιλόχου, 22 τοῦ Σιμωνίδη καὶ ἄλλα, λιγότερα, ἀπὸ τὸν Τέρπανδρο, τὴ Σαπφώ, τὸν Ἀλκαῖο, τὸν Ἀλκμάν, τὸν Ἀνακρέοντα, τὸ Σπησίχορο, τὸν Ἴβυκο. Ξεχωριστὰ τιμοῦσε τὸν Πίνδαρο, ποὺ τὸν ἀναφέρει πάνω ἀπὸ 100 φορές.

1. Περὶ ἀοργησίας, 9 (457 D).

2. Βλ. ἔκδ. Βερναρδάκη, τ. 7, 51 - 98.

3. «Αἰτίαι Ἀράτου Διοσημιῶν» (βλ. Βερν. 102 - 109), «Εἰς τὰ Νικάνδρου Θηριακὰ» (Βερν. 110).

Τὸ περίεργο εἶναι πὼς μόνο 19 φορές ἀναφέρεται στοὺς ἐπινίκους του καὶ ὅλες τὶς ἄλλες σὲ ἄλλα ἔργα του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς διασώζει 28 ἀποσπάσματα ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλου. Ὁ Πίνακας τῶν λυρικῶν ποιητῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ εἶναι πολὺ πλουσιότερος, ἀλλὰ ἐμεῖς ἀναφέραμε χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα.

Ἀπὸ τὴ θέσῃ ποὺ ἔχουν οἱ διάφοροι τραγικοὶ ποιητὲς στὸ ἔργο τοῦ Π. συμπεραίνουμε πὼς καὶ στὰ δικά του χρόνια ἡ διάσημη τριάδα διαβαζόταν περισσότερο ἀπὸ ἄλλους — φυσικὰ μὲ πολὺ περισσότερα ἔργα τους ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς. Ἔτσι ὁ Π. βοηθεῖ γιὰ μιὰ οὐσιαστικότερη γνώση τῶν χαμένων δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου («Ἐλευσίνιου» καὶ «Ψυχοστασίας», καὶ μᾶς διασώζει, αὐτὸς μόνος, 49 ἀποσπάσματα ἀπὸ χαμένα δράματα τοῦ Σοφοκλῆ («Ἀχαιῶν σύλλογος», «Εὐρύπυλος», «Λαοκόων», «Νιόβη», «Τυμπανισταί», «Θάμυρις» κ.ἄ.).

Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο καὶ τὸ Σοφοκλῆ μνημονεῖ τὸν Εὐριπίδη, κι ἂς τὸν κρίνῃ πολλὰς φορές αὐστηρά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἔγραψε γι' αὐτὸν ἰδιαιτέρη μελέτη (ὁ κατάλογος τοῦ Λαμπρία μᾶς δίνει τὸν τίτλο («Περὶ Εὐριπίδου»), ἀναφέρει στίχους του διπλάσιες φορές ἀπὸ ὅσες ἀναφέρει τοὺς ἄλλους δύο μαζί: 94 φορές μνημονεῖ στίχους ἀπὸ χαμένα του ἔργα («Αἴολος», «Ἀνδρομέδα», «Ἀντιγόνη», «Ἀρχέλαος», «Αὐτόλυκος», «Βελλερεφόντης», «Δανάη», «Ερεχθεύς», «Θυέστης», «Ἰνώ», «Κρήσις», «Τήλεφος», «Υψιπύλη», «Φαέθων», «Φιλοκτήτης» κ.ἄ.). 47 ἀποσπάσματα τὰ ξέρουμε μόνο ἀπὸ αὐτόν.

Ἡ Ἄρχαια¹ ἀττικὴ κωμωδία μὲ τὴν ὑπερβολικὴ ἐλευθεροστομία της δὲν ἄρесе στὸν Π. Στὴ «Συγκρίσεως Ἀριστοφάνους καὶ Μένανδρου ἐπιτομὴν»² κατηγορεῖ τὸ ὕφος τοῦ Ἀριστοφάνη καθὼς καὶ τὴν ἀνηθικότητα τῶν ἥρώων του, ἐνῶ τὸ Μένανδρο θεωρεῖ ἀγαπημένο τῶν Ἑλλήνων³. Δίνει πάντως 34 φορές στίχους τοῦ Ἀριστοφάνη. Τὸ Μένανδρο στοὺς «Βίους» τὸν μνημονεῖ μόνο τρεῖς φορές, στὰ «Ἠθικά» ὅμως ἀναφέρει 39 ἀποσπάσματα (τὰ 19 εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλου).

Ἰσως ἐπειδὴ δὲν ἦταν ἀληθινὸς φιλόσοφος ὁ Π., γι' αὐτὸ ἀγκάλιασε στὸ ἔργο του ὅλη σχεδὸν τὴν περασμένη φιλοσοφία. Γιατὶ ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος ἡ δημιουργεῖ τὸ δικό του σύστημα ποὺ τὸ ἀκολουθεῖ μὲ ἀποκλειστικὴ ἀγάπη, ἢ, τὸ πολὺ, ἀκολουθεῖ μὲ ἀφοσίωση τὶς ἰδέες ἐκεῖνες ποὺ ἐκφράζουν καὶ τὶς δικές του πεποιθήσεις. Ὁ Π. δὲν ἦταν κάτι τέτοιο,

1. Ἡ δόξα τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας (5ος αἰ.) εἶναι ὁ Ἀριστοφάνης. Ὁ Μένανδρος ἀνῆκε στὴ Νέα Κωμωδία (3ος αἰ.). Ἐκπρόσωποι τῆς Μέσης (4ος αἰ.) εἶναι ὁ Ἀντιφάνης καὶ ὁ Ἀλεξίς.

2. Ἡ «Ἐπιτομή» εἶναι ἔργο κάποιου μεταγενέστερου, ποὺ ἔδωσε σύντομη περίληψη τοῦ (χαμένου) ἔργου τοῦ Π.

3. «Ὡς μὲν κοινῶς καὶ καθόλου εἰπεῖν πολλῶ προκρίνει τὸν Μένανδρον,

τὸ εἶδαμε καὶ πῶς πάνω. Ἦταν ἓνας συντηρητικὸς («ἐγκυκλοπαιδιστὴς») πού, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις (προπάντων μία: τὴν περίπτωση τῆς ἀντίθεσής του μὲ τὴν ἐπικούρεια ἡθική), προσπαθοῦσε πάντα νὰ συμβιβάσῃ τὶς ἀντίθετες ἰδέες.

Ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους τὸν γοήτευε προπάντων ἡ διδασκαλία τῶν ἀριθμῶν· ἡ ἀριθμητικὴ ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια εἶχε ἐλκύσει τὸ πνεῦμα του. Στοὺς Πυθαγορείους κοντὰ ἴσως ἀκόμη νὰ τὸν ἔφερε ἡ ἀγάπη του στὴ μουσική, γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε καὶ ἰδιαίτερη μελέτη. Συχνὰ χρησιμοποιοῦ τοὺς μουσικοὺς ὅρους τῶν Πυθαγορείων («παραγ- γέλματα», «σύμβολα», «αἰνίγματα», «φωναί»).

Πολὺ φαίνεται νὰ πρόσεξε καὶ τὸν προσωκρατικὸ Παρμενίδη — μᾶς ἔσωσε μάλιστα δύο ἀποσπάσματα. Στὸ σκοτεινὸ Ἡράκλειτο καὶ στὸν Ἑμπεδοκλῆ εἶχε ἀφιερῶσαι ἐρμηνευτικὰ ἔργα. Θὰ ἦταν πολὺ σημαντικά, ἔτσι τουλάχιστο μᾶς κάνουν νὰ πιστεύουμε οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ εἰδή- σεις πού δίνει γι' αὐτοὺς στὸ λοιπὸ ἔργο του. Ἄς σημειωθῇ πῶς ἀπὸ τὸν Π. ξέρουμε 17 ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ 40 τοῦ Ἑμπεδοκλῆ.

Στὸν Πρωταγόρα, πού γιὰ ἓνα ἔργο του, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ κατάλογος τοῦ Λαμπρία, ὁ Π. εἶχε γράψῃ εἰδικὴ μελέτη («Πρωτα- γόρου, Περὶ τῶν πρώτων»), δὲ βρίσκουμε οὔτε μία παραπομπή. Οἱ ἀναφορὲς πού κάνει λοιπὸν ἔχουν σχετικὴ μονάχα ἀξία, προκειμένου νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὸ ἔργο του τί εἶχε διαβάσει.

Ὁ Πλάτωνας στάθηκε γιὰ τὸν Π. ὁ πνευματικὸς ὁδηγός. Τὸν θαύ- μαζε καὶ τὸν ἐνόμαζε «θεῖον»¹, «φιλόσοφον δόξῃ τε καὶ δυνάμει πρῶ- τον»². Στὴ σχολή του, στὴ Χαιρώνεια, διάβαζαν ἐντατικὰ καὶ ἐρμή- νευαν τὸν Πλάτωνα, πού μὲ τὰ προβλήματα πού ἔθετε ἀναβε τὸ φιλο- σοφικὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν του, «ζήτησιν αἰεὶ παρεῖχε»³. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐρευνες προερχόταν καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ πλατωνικὲς μονογραφίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δυστυχῶς σώθηκαν μονάχα δύο⁴. Ἀλλωστε, ὁλόκληρο τὸ ἔργο του εἶναι γεμάτο ἀπὸ ἀναφορὲς στὸν Πλάτωνα. Ἀλλοτε παραθέτει χωρία του ὀνομάζοντάς τον κι ἄλλοτε ἀνώνυμα, γιατί, καθὼς φαίνεται, ἡ μεγάλη τριβὴ μὲ τὰ κείμενα τοῦ δασκάλου ἔκανε νὰ φτάνουν στὴν ἄκρῃ τῆς πένας ἀσυναίσθητα πολλὲς φορὲς μνῆμες ἀπὸ τὸ ἔργο ἐκείνου. Ὅλα αὐτὰ τὰ χωρία, ἐπώνυμα καὶ ὄχι, συγκέντρωσε ὁ Jones

ὡς δ' ἐπὶ μέρους καὶ ταῦτα προστίθῃσι τὸ φορτικόν, φησιν, ἐν λόγοις καὶ θυμολικόν καὶ βάνανυσον ὥς ἐστιν Ἀριστοφάνει, Μενάνδρῳ δ' οὐδαμῶς» κ.τ.λ. 1 (853 A - B).

1. Πῶς ἂν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο, 8 (90 C).

2. Συμπος. 7,1,3, (700 B).

3. Πβ. Συμπος. 7,2,1 (700 C).

4. «Πλατωνικὰ ζήτηματα», «Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας». Τοῦ δεύ- τερου ὑπάρχει καὶ ἐπιτομή.

μέ μεγάλη σχολαστικότητα¹. Ὁ Ziegler ἔδειξε περισσότερη αὐστηρότητα σὲ μιὰ νέα συγκέντρωσή τους. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς ὀρισμένα χωρία, ἀπὸ τὰ ἀνώνυμα βέβαια, ποὺ παρουσιάζουν ὄχι ὁλοκάθαρ ὁμοιότητα μετὰ τὰ πλατωνικὰ παράλληλά τους, μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν ἀπλὲς συμπτώσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ συγκέντρωσε 650 πλατωνικὲς ἀναφορές!

Σὲ ξεχωριστὴ θέση βρίσκεται ὁ «Τίμαιος» (πάνω ἀπὸ 80 χωρία). Ἀκολουθοῦν ὁ «Φαῖδρος», ὁ «Φαίδων», ἡ «Πολιτεία» (προπάντων τὰ βιβλία 3^ο καὶ 5^ο), οἱ «Νόμοι», τὸ «Συμπόσιον». Οἱ ἐπιστολὲς χρησιμοποιήθηκαν πολὺ στὸ βίο τοῦ Δίωνα, τοῦ περιφημοῦ φίλου τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες.

Ὁ Π. γνώρισε πολὺ καλὰ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀναφέρουμε χαρακτηριστικὰ πὼς μᾶς παράδωσε 70 ἀποσπάσματα ἀπὸ χαμένα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη· πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ὁ μόνος ποὺ τὰ διάσωσε. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ 50 χωρία τοῦ Θεοφράστου.

Ἰδιαίτερες ἦταν οἱ σχέσεις του με τοὺς Στωικούς. Ἐγράψε διάφορα συγγράμματα γιὰ νὰ τοὺς ἀντικρούση, καὶ σ' ὅλο τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο του εἶναι διάχυτὴ ἡ ἀντίθεσή του με αὐτούς. Μνημονεύει περισσότερους ἀπὸ δέκα Στωικούς, με πρῶτο στὶς παραπομπὲς τὸ Χρύσιππο.

Σὲ μεγάλη ἀντίθεση βρισκόταν καὶ με τοὺς Ἐπικουρείους (τὸν ἴδιο τὸν Ἐπίκουρο καὶ τοὺς διαδόχους του), ἀντίθεση ποὺ τὴν παράλαβε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία. Πάντως δύο πολεμικὰ ἔργα τοῦ Π.² εἶναι βασικὰ γιὰ τὴ γνωριμία μας με τὸν Ἐπίκουρο. Μόνο ἀπὸ αὐτὰ ἀντλοῦμε καὶ 75 ἀποσπάσματα, ἀμάρτυρα ἀπὸ ἄλλου.

Με τοὺς Ἀττικούς ρήτορες ὁ Π. δὲν πρέπει νὰ ἀσχολήθηκε ιδιαίτερα. Τὴ ρητορικὴ γενικὰ δὲν τὴν συμπαθοῦσε καὶ ἡσχέση του με τὸν ἀττικισμό ἦταν χλιαρή. Μόνο ἴσως τὸ Δημοσθένη εἶχε διαβάσει συστηματικότερα — πράγμα ποὺ τοῦ χρειαζόταν καὶ γιὰ τὸ σχετικὸ «Βίο». Πάντως φαίνεται πὼς τὸν γνῶριζε καὶ ἀπὸ νωρίτερα, γιατί, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ziegler, συχνὲς παραπομπὲς στὸ Δημοσθένη ὑπάρχουν καὶ στὰ «Ἡθικά». Τὸν Ἰσοκράτη, τὸν ὁποῖο πολὺ λίγο συμπαθοῦσε, τὸν εἶχε διαβάσει, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἴδιου μελετητῆ, πολὺ λίγο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ με τοὺς ἄλλους Ἀττικούς ρήτορες. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ πὼς οἱ βίοι τῶν δέκα ρητόρων³, ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Π. παλαιότερα, ἀποδείχτηκαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα νόθοι.

Τέλος ἀναφέρουμε τὶς ἄφθονες παραπομπὲς σὲ ἱατρικὰ συγγράμματα (Ἱπποκράτης, Ἀπολλώνιος ὁ Ἡροφίλειος κ.ἄ.).

1. R. M. Jones, *The Platonism of Plutarch*, Diss. Chicago 1916.

2. «Πρὸς Κωλώτην», «Οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον».

3. Ἀντιφῶν, Ἀνδοκίδης, Λυσίας, Ἰσοκράτης, Ἰσαῖος, Αἰσχίνης, Λυκούργος, Δημοσθένης, Ὑπερίδης, Δείναρχος.

Σε ζητήματα γλώσσας (ἐτυμολογία, συγκριτική γλωσσολογία κ.ά.) ἀναφέρει πολλές φορές μὲ ἀρκετὰ ἀπλοϊκὴ εὐπιστία τὸν πλατωνικὸ «Κρατύλον», καθὼς καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. "Ὅσα λέει γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ ὀνόματα, τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο τὸν Οὐάρωνα κ.ά.—τὸν Οὐάρωνα μᾶλλον ἔμμεσα, ἀπὸ τὸν Ἰόβα².

Ἄλλὰ ἤξερε καλὰ λατινικὰ ὁ Π.; Ὁχι, τὸ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος στὸ βίο τοῦ Δημοσθένη, ὅπου γράφει: «Ἡμεῖς δὲ μικρὰν οἰκοῦντες πόλιν καὶ ἵνα μὴ μικροτέρα γένηται φιλοχωροῦντες ἐν δὲ Ῥώμῃ καὶ ταῖς περὶ τὴν Ἰταλίαν διατριβαῖς οὐ σχολῆς οὔσης γυμνάζεσθαι περὶ τὴν ρωμαϊκὴν διάλεκτον ὑπὸ χειρῶν πολιτικῶν καὶ τῶν διὰ φιλοσοφίαν πλησιαζόντων, ὁψέ ποτε καὶ πόρρω τῆς ἡλικίας ἡρξάμεθα ρωμαϊκοῖς γράμμασιν ἐντυγχάνειν (...). Κάλους δὲ ρωμαϊκῆς ἀπαγγελίας καὶ τάχους αἰσθάνεσθαι καὶ μεταφορὰς ὀνομάτων καὶ ἀρμονίας καὶ τῶν ἄλλων, οἷς ὁ λόγος ἀγάλλεται, χάριεν μὲν ἡγούμεθα καὶ οὐκ ἀτερπές, ἡ δὲ πρὸς τοῦτο μελέτη καὶ ἄσκησις οὐκ εὐχερής, ἀλλ' οἷσινσι πλείων τε σχολὴ καὶ τὰ τῆς ὥρας ἔτι πρὸς τοιαύτας ἐπιχωρεῖ φιλοτιμίας» (κεφ. 2).

Ο ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΚΑΙ Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ. Παρατηρήσαμε καὶ ἀλλοῦ πὼς οἱ σχέσεις τοῦ Π. μὲ τὴ ρητορικὴ δὲν ἦταν ἀρμονικές, παρὰ τίς εἰδικές σπουδές ποὺ εἶναι βέβαιο πὼς εἶχε κάνει νέος.

Ἡ ρητορικὴ εἶναι μιὰ ἐντεχνη μετάπλαση τοῦ προφορικοῦ λόγου. Δὲν εἶναι ὁ αὐθόρμητος καὶ ἀνεπεξέργαστος, ὁ ἄμορφος προφορικός λόγος. Διαβάζουμε τοὺς «Ὀλυνθιακοὺς» ἢ τοὺς «Φιλιππικοὺς» ποὺ εἶπε ὁ Δημοσθένης στὸ λαὸ τῆς Ἀθήνας, καὶ συλλαμβάνουμε ἀμέσως τίς διαφορὲς ποὺ χωρίζουν τὰ δύο αὐτὰ εἴδη τοῦ λόγου. Ἡ ἐνσυνείδητη καλλιέργεια τῆς σαφήνειας καὶ τῆς ἀκρίβειας τῶν νοημάτων, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ὀραίου ὅφους, κάνει τὴ ρητορικὴ μιὰ *scientia bene dicendi*, μιὰ πραγματικὴ ἐπιστήμη τοῦ προφορικοῦ λόγου, κατὰ τὸν Κοινιτιλιανό³.

1. Ἀντικείμενο τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου, ποὺ ἔχει τὸν ὑπότιτλο «περὶ ὀρθότητος ὀνομάτων», ἀποτελεῖ ἡ γλώσσα καὶ τὸ ποσοστὸ ἀκρίβειας καὶ ἀλήθειας ποὺ ἐκφράζουν οἱ λέξεις σχετικὰ μὲ τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Κατὰ τὴ διαπραγματεύσῃ του αὕτῃ ὁ Πλάτωνας κάνει πολλές ἐτυμολογικὰ παρατηρήσεις, πολλές ὅμως ἀπὸ αὐτές εἶναι τολμηρές καὶ αὐτοσχέδιες.

2. Βασιλιάς τῆς Μαυριτανίας ποὺ ἐξελληνίστηκε καὶ παντρεύτηκε τὴν κόρη τῆς Κλεοπάτρας καὶ τοῦ Ἀντωνίου Κλεοπάτρα Σελήνη. Ἐγραψε Ρωμαϊκὴ Ἱστορία κ.ά. ἔργα στὰ ἑλληνικά.

3. Μὲ τὸ *bene* πάντως δὲν ἔννοεῖ μόνο «ρητορικῶς» ὥραϊα ἀλλὰ καὶ «τιμίως», ὅπως καὶ ὁ Πλάτων: «Καὶ τὸν μέλλοντα ὀρθῶς ρητορικὸν ἔσεσθαι δίκαιον ἄρα δεῖν εἶναι καὶ ἐπιστήμονα τῶν δικαίων» (Γοργ. 508 C). Βλ. σχετικὰ Ν. Βάμβα, Ρητο-

Ὁ σοφιστής Γοργίας ἀπὸ τοὺς Λεοντίνους τῆς Σικελίας εἶναι ὁ πρῶτος πού ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μετὰ τῆ ρητορικῆς σὰ μιὰ «τέχνη» τοῦ λόγου μετὰ ἰδιαίτερους κανόνες, δίδοντάς της ἓνα φιλολογικὸ χαρακτηριστῆρα¹. Ἀρκετὰ μεγάλους στὰ χρόνια ἤρθε στὴν Ἀθήνα (427), ὅπου «τῷ ξενίζοντι τῆς λέξεως ἐξέπληξε τοὺς Ἀθηναίους ὄντας εὐφρεῖς καὶ φιλολόγους»², ἀφήνοντας τὰ σπέρματα γιὰ μιὰ ντόπια ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τὸν Ἀντιφώντα, τὸ Θρασύμαχο, τὸν Κριτία, τὸν Ἀνδοκίδη κ.ἄ.

Πρὶν ὅμως καὶ ἀπὸ τὸ Γοργία, οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες στὶς πόλεις εἶχαν συνειδητοποιήσει τὴν ἀνάγκη ἐνὸς φροντισμένου προφορικοῦ λόγου³.

Καὶ στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη πάντως περίπτωση ἡ ρητορικὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι *vis persuadendi*, «πειθοῦς δημιουργός»⁴. Ἀπὸ δῶ ξεκινάει καὶ μιὰ βασικὴ τῆς ἀδυναμίας: γιὰ νὰ πείσῃ, κατὰφευγε σὲ κάθε μέσο, ἀκόμα καὶ στὸ ψέμα. Ἡ ρητορικὴ δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ ἀληθινὸ ἀλλὰ γιὰ τὸ ἀληθοφανές, τὸ «εἰκόες», ὅπως ἔλεγαν. Τοῦτο τὴν ἔφερε πολὺ κοντὰ στὴ σοφιστικὴ, γι' αὐτὸ περίφημοι σοφιστὲς ἦταν καὶ σπουδαῖοι ρήτορες, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Γοργίας, στὸν ὁποῖο ὁ Πλάτων ἀφιέρωσε τὸν ὁμώνυμο διάλογό του, πού εἶναι, κατὰ τὸν Κοραή, ὁ «περίγελως τῆς ρητορικῆς» (σ. κβ').

Ὅταν ὁ Γοργίας ἤρθε στὴν Ἀθήνα, ὁ φοβερός Πελοποννησιακὸς πόλεμος εἶχε ἀρχίσει, ὁ Περικλῆς εἶχε πεθάνει. Ὁ Δημοσθένης ὅμως, ὁ ἐνδοξότερος ἀρχαῖος ρήτορας, οὔτε εἶχε ἀκόμα γεννηθῆ (γενν. 383). Αὐτὸ μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐννοήσουμε πὺὼ καθαρὰ τὴν παραπάνω ἀδυναμία τῆς ρητορικῆς, πὺὼ μπόρεσε καὶ ἀνέβηκε σὲ ψηλότερα ἐπίπεδα, ὅταν ἡ δημοκρατία εἶχε κιόλας πάρει τὸ δρόμο τῆς παρακμῆς. Ὅταν μάλιστα ἡ ὄξυνση τῶν παθῶν καὶ τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς πολίτες θὰ τοὺς ἀναπτύξῃ τὴν τάση τῆς φιλοδικίας, ὁ «δικανικός» κλάδος τῆς ρητορικῆς, πὺὼ θὰ τὸν καλλιεργήσουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δημοσθένη, καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι

ρικὴ... (ἐκδ. γ'), Ἀθήνησι 1856, σ. 228. Ἡ Ρητορικὴ τοῦ Βάμβα εἶναι ἓνα βιβλίον παλιὸ, πὺὼ ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ ἔχῃ σημαντικὴ θέση στὴ φτωχὴ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία στὸ θέμα αὐτό. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Σωκράτη μετὰ τὴ ρητορικὴ βλ. Ἀδ. Κοραή, Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 15, 1825, Ξενοφ. Ἀπομνημ. καὶ Πλάτ. Γοργ., σ. κκ' - λ'.

1. «Ὅστος πρῶτος τῷ ρητορικῷ εἶδει τῆς παιδείας δύναμιν τε φραστικὴν καὶ τέχνην ἔδωκε, τροπαῖς τε καὶ μεταφοραῖς καὶ ἀλληγοραῖς καὶ ὑπαλλαγαῖς καὶ καταχρήσεσι καὶ υπερβάσεσι καὶ ἀναδιπλώσεσι καὶ ἐπαναλήψεσι καὶ ἀποστροφαῖς καὶ παρισώσεσιν ἐχρήσατο. Ἐπράττε δὲ τῶν μαθητῶν ἑκαστον μνάς ρ'». (λεξ. Σούδα). Βλ. καὶ Διόδωρος, 12, 53.

2. Διόδωρος, 12, 53.

3. Ἐμπεδοκλῆς, Θεμιστοκλῆς, Περικλῆς.

4. Πλάτ. Γοργ. 453 Α.

κορυφαῖοι ἀττικοὶ ῥήτορες, θὰ γίνη ὅχι μόνο μιὰ μεγάλη τέχνη, ἀλλὰ καὶ ἓνα προσοδοφόρο ἐπάγγελμα! "Ὅταν ὁ Δημοσθένης ἀκμάζει, παρακμάζει ἡ δημοκρατία. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ πὼς περιβάλλεται ἀπὸ πλῆθος «καταράτων καὶ θεοῖς ἐχθρῶν ῥητόρων»³, οἱ ὁποῖοι προπηλακίζουν καὶ ἐκφαυλίζουν τὶς ἀρετὲς τῆς πόλης γιὰ λόγους χυδαίας προσωπικῆς «αἰσχροκερδίας». Ἡ συνύπαρξη λοιπὸν τοῦ αἰσχροῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ, τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ψεύδους, ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς ρητορικῆς, ποὺ τὸν ἴδιο καιρὸ ἀναδείχνει τὸ Δημοσθένη καὶ τὸν Ὑπέρβολο⁴.

Οἱ ὑπερβολὲς αὐτὲς τῆς ρητορικῆς, τίς ὁποῖες ἀπὸ τὴ φύση της ἡ ἴδια ἀδυνατεῖ νὰ ἀποτρέψῃ, εἶναι ποὺ ἐμπνεύσανε στὸ συντηρητικὸ καὶ μετριοπαθεῖ Π. τὴ γνωστὴ του ἀποστροφή γι' αὐτήν. Τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀμετρίαν ρητόρων ὅπως ὁ Κλέων, ποὺ μᾶς τὸν παριστάνει ὁ ἴδιος μὲ μελανὰ χρώματα: «τὸν ἐπὶ τοῦ βήματος κόσμον (κοσμιότητα) ἀνελών, καὶ πρῶτος ἐν τῷ δημηγορεῖν ἀνακραγῶν καὶ περισπᾶσας τὸ ἱμάτιον καὶ τὸν μηρὸν πατάζας καὶ δρόμῳ μετὰ τοῦ λέγειν ἄμα χρησάμενος»⁵! Τὸ πάθος ποὺ, καθὼς θὰ δοῦμε, ὁ Π. ἤθελε νὰ τὸ ὀδηγήσῃ σ' ἓνα χρυσὸ μέτρο, ἐδῶ ξεχειλίζει ἀσυγκράτητο καὶ πλημμυρίζει τὶς ψυχὰς καὶ τὰ κορμιά τῶν ξέφρενων ρητόρων, ποὺ ἔχουν μεταβληθῇ σὲ ὑποκριτὲς τραγωδίας: ὁ λόγος τοὺς ἔχει γίνει θέαμα, οἱ ἀκροατὲς θεατὲς τῶν λόγων⁶!

Εἶδαμε πὼς ὁ Π. εἶχε γράψῃ καὶ ξεχωριστὰ ἔργα γιὰ τὴ ρητορική. Οἱ τίτλοι τοὺς μᾶς βεβαιώνουν πὼς πρέπει νὰ ἦταν γνήσια δικά του, γιατί αὐτὸς ἀμφισβητοῦσε ἀπὸ τὴ ρητορική καὶ τὴν ιδιότητα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὸ γνῶρισμα τῆς ἀρετῆς.

Τὰ ἔργα αὐτὰ χάθηκαν, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα διατυπώνει σχετικῶς

1. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸ χλευάζει: Ἀχαρνῆς, 705 Ἰππῆς, 1358 - 61. Βλ. καὶ τὸ ἀπ. 198 Κock ἀπὸ τὴν κωμωδία «Δαιταλῆς».

2. Ἐδῶ ὁ Δημοσθένης ἐννοεῖ τοὺς πολιτικοὺς ῥήτορες (Κατὰ Ἀριστοκράτους, 201). Οἱ δικαστικοὶ ῥήτορες λέγονταν «συνήγοροι».

3. Πβ. Ἀριστοφ. Εἰρήνη, 681 Σχολ.: «Ὅτι μετὰ τὸν Κλέωνα Ὑπέρβολος ἐπολιτεύεσθαι. Χρέμης δὲ υἱὸς ἦν Ὑπέρβολος, ἀδελφὸς δὲ Χάρωνος, λυχνοπώλης, φαῦλος τοὺς τρόπους. Οὗτος μετὰ τὴν τοῦ Κλέωνος δυναστείαν διεδέξατο τὴν δημαγωγίαν, πρότερον δημαγωγούντων πᾶν λαμπρῶν πολιτῶν. Προεβίετο δὲ τοὺς διουσίτους ὁ δῆμος, ἀπιστῶν διὰ πόλεμον τὸν πρὸς Λακεδαιμονίους τοῖς ἐνδόξοις τῶν πολιτῶν, μὴ τὴν δημοκρατίαν καταλύσαιεν...».

4. Βίος Νικίου, 8.

5. Ὁ Fr. Blass, ποὺ ἔγραψε τὸ πολύτιμο τρίτομο ἔργο Die Attische Beredsamkeit, δίνει μιὰ τέτοια ἐρμηνεία στοὺς λόγους τοῦ ἴδιου τοῦ Κλέωνα ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (3, 38): «εἰώθατε θεαταὶ μὲν τῶν λόγων γίνεσθαι, ἀκροαταὶ δὲ τῶν ἔργων»! (Βλ. Blass, 1, σ. 42).

ἀπόψεις — προπάντων στὰ ἀκόλουθα: «Περὶ τοῦ ἀκούειν» (κεφ. 7-9), «Πῶς ἂν τις αἰσθοίτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ» (7), «Πολιτικά παραγγέλματα» (5-9), «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι» (8).

Στὸ τελευταῖο, κι ἂς εἶναι ἀπὸ τὰ νεανικά του, κάνει μιὰ βίαιη ἐπίθεση στὸν Ἰσοκράτη κατηγορεῖ τὴ λεπτεπίλεπτη τέχνη του, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ σὰν ἐπιχείρημα στὸν ἰσχυρισμὸ του πῶς οἱ Ἀθηναῖοι πολεμικοὶ ἥρωες στάθηκαν ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους ρήτορες: «Ἰσοκράτης δὲ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας ὥσπερ ἄλλοτρίαις ψυχαῖς φήσας ἐναγωνίσασθαι καὶ καθυμνήσας τὴν τόλμαν αὐτῶν καὶ τὴν ὑπεροφίαν τοῦ ζῆν, αὐτός, ὡς φασιν, ἤδη γέρων γεγωνὸς πρὸς τὸν πυθόμενον πῶς διάγει, (οὕτως, εἶπεν, ὡς ἄνθρωπος ὑπὲρ ἐνενήκοντα ἔτη γεγωνὸς καὶ μέγιστον ἡγούμενος τῶν κακῶν τὸν θάνατον). Οὐ γὰρ ἀκονῶν ξίφος οὐδὲ λόγχην χαράττων οὐδὲ λαμπρύνων κράνος οὐδὲ στρατευόμενος οὐδ' ἐρέσσω, ἀλλ' ἀντίθετα καὶ πάρισα καὶ ὁμοίω-πτωτα κολλῶν καὶ συντιθείς, μονονοῦ κολαπτήρσι καὶ ξυστήρσι τὰς περιόδους ἀπολεαίνων καὶ ῥυθμίζων ἐγήρασε».

Ἡ νεανικὴ αὐτὴ πολεμικὴ τοῦ Π. στὸν Ἰσοκράτη δεῖχνει ὡς ἓνα σημεῖο καὶ τὴν αἰσθητικὴν θέσιν του ἀπέναντι στῇ μορφῇ τῶν ἔργων.

Δὲ νοιαζόταν τόσο γιὰ τὴν ἐντεχνην φραστικὴν διατύπωση, ἀλλὰ γιὰ τὸν «τρόπον» ἢ τὸ «ἥθος» τῶν ἔργων. Ἡ ἐπιμέλεια τῆς μορφῆς δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ ποτὲ αὐτοσκοπὸς ἢ νὰ καταχωινιάζῃ σ' ἓνα ἀξεδιὰκριτο βάθος τὴν ἀληθινὴν οὐσίαν τοῦ ἔργου¹. Γι' αὐτὸ νόμιζε ἀκόμη ὁ Π. πῶς ἡ ρητορικὴ παίζει τὸ ρόλο «συνεργοῦ πειθοῦς» καὶ πῶς ἡ πραγματικὴ *vis persuadendi* βρίσκεται στὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, δηλ. στὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων.

Συστηματικὲς κρίσεις ἢ ὑποδείξεις γιὰ ἓνα σωστὸ ὕφος βρίσκουμε στὰ συγγράμματα τοῦ Π. πολὺ λίγες. Τὰ *res* γι' αὐτὸν εἶναι πάντα τόσο πρὶν σημαντικὰ ἀπὸ τὰ *verba*, πού οὔτε γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Πλάτωνα, πού τόσο τὸν ἀγάπησε καὶ τὸν μελέτησε, δὲν εἶπε τίποτα, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ziegler. Κι ἂν μιλάῃ κάπως γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Μενάνδρου, τοῦτο ἴσως γίνεται γιὰτὶ αὐτὸς εἶναι ἓνας ποιητὴς καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται πολὺ γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἢ ὁποία εἶναι μοναδικὸ μέλημα τοῦ φιλοσόφου.

Τοῦ Ἡροδότου τὴν ὥραϊα μορφὴν κατηγορεῖ ὅτι παραπλανᾷ τὸν ἀναγνώστη καὶ τὸν κάνει νὰ ξεχνᾷ πῶς ἔχει μπροστά του ἓνα ἔργο μὲ ἡθικὴ ἀνεπάρκεια καὶ συχνὰ κακόβουλο². Γιὰ τὸ Δημοσθένη διατυπώνει

1. Πβ. Περὶ τοῦ ἀκούειν, 8 (41 E κέ.).

2. Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας, 1 (854 E). Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Π. τὸ ἔγραψε, γιὰ νὰ ἀνασκенάζῃ τὴν κατηγορίαν γιὰ μηδισμόν πού βάραινε ὁρισμένους

μερικές μόνο κρίσεις, ενώ επαινεί την «ενάργειαν» του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα.

ΤΟ ΥΦΟΣ. Ἀλλὰ ποιό εἶναι τὸ ὕφος τοῦ ἴδιου τοῦ Π.; Καὶ μπό-
ρεσε νὰ διατηρήσῃ ἓνα προσωπικὸ ὕφος μὲ ἓνα τέτοιο ἄπλωμα τῆς συγ-
γραφικῆς του δραστηριότητος σὲ τόσο ποικίλα εἶδη καὶ θέματα;

Ὁ Π. πέτυχε ἓνα προσωπικὸ ὕφος, ἐκφρασμένο ὡστόσο μέσα ἀπὸ
ὁρισμένες ἀντινομίες.

Γενικότερα οἱ ἀντινομίες αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ
τὴν ἀκόλουθη δυαδική του οὐσία: στὸ βάθος ἦταν ἓνας ἀπλὸς ἄνθρωπος
μὲ «λαϊκήν» (αὐτὸ πού ἀκόμη λέμε «δημώδη») συνείδηση, ἀλλὰ πάνω
ἀπὸ τὴ βάση τῆς λαϊκότητάς του εἶχε ὑψωθῇ τὸ ἐποικοδόμημα μιᾶς λόγιας
παιδείας. Ἡ ἐμφυτὴ ψυχικὴ του ἀφέλεια καὶ ἡ ἐπίκτητη λογιότητά του
ἐξηγοῦν μιὰ σειρά ἀπὸ φαινόμενα τοῦ λόγου του, ὅπως τὰ ἀκόλουθα:
ἀγαποῦσε τὸν ἀπλὸ καὶ σύντομο λόγο, ἀλλὰ συνήθως ἀδυνατοῦσε νὰ τὸν
πραγματοποιήσῃ, καθὼς τὸν ἐνέπλεκε σ' ἓνα πυκνὸ δίκτυο ἀπὸ δευτε-
ρεύουσες καὶ μετοχικὲς προτάσεις¹. Τὸ «λιτόν» καὶ τὸ «ἰσχνόν» (ἡ
λιτότητα καὶ ἡ βραχυλογία) τῆς ἀττικῆς τέχνης, πού τὰ ἀγαποῦσε,
δύσκολα ἀναγνωρίζονται σὲ φράσεις ὅπως ἡ ἐπομένη: «Τῷ μέντοι σύντα-
ξιν ὑποβεβλημένῳ καὶ ἱστορίᾳ ἐξ οὐ προχείρων οὐδ' οἰκείων ἀλλὰ ξένων
τε τῶν πολλῶν καὶ διεσπαρμένων ἐν ἐτέροις συνιοῦσαν ἀναγνωσμάτων,
τῷ ὄντι χρή πρῶτον ὑπάρχειν καὶ μάλιστα τὴν πόλιν εὐδόκιμον καὶ φιλό-
καλον καὶ πολυάνθρωπον, ὥς βιβλίῳν τε παντοδαπῶν ἀφθονίαν ἔχων
καὶ ὅσα τοὺς γράφοντας διαφεύγοντα σωτηρίᾳ ἐπιφανεστέραν
εἴληφε πίστιν ὑπολαμβάνων ἀκοῇ καὶ διαπυνθανόμενος μὴ πολλῶν μὴδ'
ἀναγκαίων ἐνδεὲς ἀποδιδόει ἔργον»². Ὁ μακροπερίοδος αὐτὸς λόγος
δὲν ἀποτελεῖται παρὰ ἀπὸ τρεῖς προτάσεις. Τὴν κύρια, τὴ δευτερεύουσα
(τελική) καὶ μιὰν ἀναφορική. Καὶ τὸ νόημά του εἶναι ἀπλό: ὅποιος
γράφει ἱστορία πού βασίζεται σὲ πολλὰς πηγές, πρέπει νὰ βρισκεται σὲ
μεγάλῃ πόλῃ μὲ πλούσια βιβλιοθήκη, γιὰ νὰ μὴν παρουσιάξῃ ἐλλείψεις

ἐλληνικὲς πόλεις (ἀπὸ αὐτὲς μιὰ ἦταν καὶ ἡ Χαϊρώνεια)· τὴν ἐνέργεια αὐτῇ τῶν
ἐλληνικῶν πόλεων εἶχε ἐπικρίνει καὶ ὁ Ἡρόδοτος. Βλ. καὶ Δ.Ν. Μαρωνίτη, Ἱερο-
δότου Ἱστορία, Εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια, Ἀθήνα 1964, σ. 118.

1. Πβ. Κοραῆ, 6. π. π., σ. οβ': «Ὁ χαρακτήρ τοῦ λόγου τοῦ Πλούταρχου,
ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ ἐμοῦ τὸ ἔκριναν, εἶναι ἀνώμαλος, καὶ καμμίαν φοράν ἀσυνάρτη-
τος, διὰ τὸ μᾶκρος τῶν περιόδων, καὶ ἀσύντακτος». Αἷτια αὐτοῦ τοῦ ὕφους ὁ Κ.
θεωρεῖ τὴν παρακμὴ τῆς γλώσσας ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καὶ τὴν «πολυμάθειαν, διὰ τὴν
ὅποιαν συχνὰ ὁ καλὸς Πλούταρχος συγκλώθει χαρακτῆρας λόγου διαφόρους».

2. Βίος Δημοσθ., 1.

τὸ ἔργο του! Ἡ ἀπλή ὅμως αὐτὴ συντακτικὴ καὶ νοηματικὴ βάση διευρύνεται μὲ ἓνα πλῆθος προσδιορισμῶν καὶ μιὰ δεκάδα μετοχῶν, ποὺ καταστρέφουν καὶ τὴ λιτότητα τῆς συντακτικῆς δομῆς καὶ τὴν ἀπλότητα τῆς σκέψης. Τελικὰ ἡ πιὸ πάνω φράση γίνεται δυσκίνητη καὶ δυσνόητη. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε πῶς ὁ τελικὸς σύνδεσμος «ὥς» ἀποκόπτεται μὲ τὴ μεσολάβηση δεκαεννιά λέξεων ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ μόριο «μὴ», τὸ ὁποῖο σὲ ἓναν ὁμαλὸ καὶ ἤρεμο λόγο ἔπρεπε νὰ βρίσκεται δίπλα του, γιὰ νὰ εἰσαγάγουν μαζὶ τὴν τελικὴ ἀρνητικὴ πρόταση.

Ἐξαιτίας τῆς λογιότητάς του ἄλλωστε δὲν μπόρεσε ὁ Π. νὰ ἀντιδράσῃ στὴν εἰσβολὴ ἐνὸς πλῆθους ἀπὸ ἀφηρημένους ἔνοιους, ποὺ χαραχτήριζαν ἤδη τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια κι ὕστερα, ἀλλὰ εἶναι ἀντίθετες στὴ συγκεκριμένη καὶ ἀπτὴ γλώσσα τῶν λαϊκῶν διηγήσεων καὶ συνηθειῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι γεμάτο τὸ ἔργο τοῦ Π. Στὸ παρακάτω χωρίο ἀρκετὰ οὐδέτερα ἐπιθέτων, μιὰ μετοχὴ καὶ ἓνα ἀπαρέμφατο ἔχουν μεταβληθῇ σὲ ἀφηρημένα οὐσιαστικά, δίνοντας ἔτσι μιὰν ἐλλογίμη ἀσάφεια στὸ νόημα, ποὺ καὶ ἐδῶ δὲν εἶναι ὑπερβολικὰ σύνθετο· κάποιοι ξένοι πλούσιοι στὴ Ρώμῃ ἔτρεφαν στὴν ἀγκαλιά τους σκυλάκια καὶ πιθηκάκια, ἀντὶ νὰ ἐκδηλώνουν τὴ φιλοστοργία τους στοὺς ἀνθρώπους, καὶ ὁ Καῖσαρς τοὺς εἰρωνεύεταν γι' αὐτό· ὅμοια κακὸ εἶναι νὰ θαυμάζῃ ἡ ψυχὴ μας ὅλα τὰ πράγματα στὰ ὁποῖα τὴν ὀδηγοῦν οἱ αἰσθήσεις, καὶ νὰ μὴν ἔχῃ ὀδηγὸ τῆς μόνο τοῦ νοῦ, ποὺ τῆς ἀποκομίζει ὅχι μονάχα τέρψη ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ τροφὴ καὶ ὠφέλεια: «Ἐένους τινὰς ἐν Ῥώμῃ πλουσίους κυνῶν τέκνα καὶ πιθήκων ἐν κόλποις περιφέροντας καὶ ἀγαπῶντας ἰδὼν Καῖσαρ, ὡς ἔοικεν, ἠρώτησεν, εἰ παιδία παρ' αὐτοῖς οὐ τίχτουσιν αἱ γυναῖκες, ἡγεμονικῶς σφόδρα νοουθετήσας τοὺς τὸ φύσει φιλητικὸν ἐν ἡμῖν καὶ φιλόστοργον εἰς θηρία καταναλίσκοντας ἀνθρώπους ὀφειλόμενον. Ἐὰρ οὖν ἐπεὶ φιλομαθὲς τι κέκτῃται καὶ φιλοθέαμον ἡμῶν ἡ ψυχὴ φύσει, λόγον ἔχει ψέγειν τοὺς καταχρωμένους τούτῳ πρὸς τὰ μηδεμιᾶς ἄξια σπουδῆς ἀκούσματα καὶ θεάματα, τῶν δὲ καλῶν καὶ ὠφελίμων παραμελοῦντας; Τῇ μὲν γὰρ αἰσθήσει κατὰ πάθος τῆς πληγῆς ἀντιλαμβανομένη τῶν προστυγχανόντων ἴσως ἀνάγκη πᾶν τὸ φαινόμενον, ἂν τε χρήσιμον ἂν τ' ἀχρηστον ᾖ, θεωρεῖν, τῷ νῷ δ' ἕκαστος εἰ βούλοιο χρῆσθαι, καὶ τρέπειν ἑαυτὸν αἰεὶ καὶ μεταβάλλειν ῥᾶστα πρὸς τὸ δοκοῦν πέφυκεν, ὥστε χρὴ διώκειν τὸ βέλτιστον, ἵνα μὴ θεωρῇ μόνον, ἀλλὰ καὶ τρέφῃται τῷ θεωρεῖν»¹.

Στοιχεῖο ἀφηρημένης σκέψης εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ σημασιολογικὴ διαπλάτυνση τῶν λέξεων, ποὺ δημιουργοῦν ἔτσι νέες συζεύξεις μεταξὺ τους, ἀπροσδόκητες καὶ σκοτεινές: «ἡγεμονικῶς σφόδρα νοουθετήσας»

1. Βίος Περικλέους, 1.

(ἔδωκε νοουθεσία ὀλότελα ἄζια σ' ἓνα ἡγεμόνα), «κατὰ τὸ πάθος τῆς πληγῆς» (σύμφωνα ἢ ἐξαιτίας τοῦ πάθους καὶ τῆς ταραχῆς ποῦ δημιουργοῦν οἱ ὀρμητικὲς ἐντυπώσεις, τὰ αἰσθήματα).

Ὁ ἀναγνώστης θὰ διαπίστωσε στὰ μικρὰ αὐτὰ παραδείγματα καὶ μιὰ μεγάλη διατάραξη τῆς φυσικῆς σειρᾶς τῶν λέξεων. Αὐτὸ σίγουρα ὀφείλεται σὲ μιὰ συνειδητὴ τάση τοῦ συγγραφέα νὰ ἐπιτύχῃ κάποιον ἐσωτερικὸ ρυθμὸ καὶ κυματισμὸ στὶς προτάσεις του. Ὁφείλεται ὅμως καὶ σὲ κάτι ἄλλο: στὴν τάση τοῦ Π. νὰ ἀποφεύγῃ τὴ χασμωδία.

Τὸ θέμα τῆς χασμωδίας στὸν Π. δίχασε τοὺς μελετητὲς καὶ τοὺς ἐκδότες του. Ὅταν ὁ Benseler¹ ἀνακάλυπτε πὼς ἡ ἑλληνικὴ πεζογραφία συνήθιζε νὰ ἀποφεύγῃ τὴ χασμωδία, διαπίστωνε πὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποῦ τὴν ἀπόφευγαν μὲ τὴ μεγαλύτερη προσοχὴ ἦταν ὁ Π. Ἔτσι, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ziegler, δὲν ὑπάρχει σχεδὸν οὔτε μία σελίδα, ὅπου νὰ μὴ συναντᾶμε κάποια χτυπητὴ καὶ δυσάρεστη μετατόπιση λέξεων, ποῦ βρίσκει τὴν ἐξήγησή της ὅταν τοποθετήσουμε τίς λέξεις στὴν κανονικὴ τους σειρὰ: ἀμέσως τότε ἐμφανίζεται ἡ ἀνεπίτρεπτη χασμωδία, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀπόφυγε ἀλλάζοντας τὴν κανονικὴ σειρὰ στὶς λέξεις. Περιοριζόμεστε σ' ἓνα μικρὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Δημοσθένη: «Ὅθεν οὐδ' ἡμεῖς, εἴ τι τοῦ φρονεῖν ὥς δεῖ καὶ βιοῦν ἐλλείπομεν, τοῦτο τῇ σμικρότητι τῆς πατρίδος ἄλλ' αὐτοῖς δικαίως ἀναθήσομεν» (1). Ἐδῶ ἡ ἀνωμαλία στὴ σειρὰ τῶν λέξεων ὑπάρχει στὴν ὑποθετικὴ πρόταση: τὸ «ὡς δεῖ» προσδιορίζει ὅχι μόνον τὸ «φρονεῖν», ἀλλὰ ἐξίσου καὶ τὸ «βιοῦν». Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ ὑπάρχῃ μετὰ ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἀπαρέμφατο: «εἴ τι τοῦ φρονεῖν καὶ βιοῦν ὥς δεῖ ἐλλείπομεν». Ἀλλὰ τώρα ὑπάρχει χασμωδία!

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποτέλεσε ὠφέλιμο κριτήριον γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν νόθων ἔργων τοῦ Π. Πραγματικά: σὲ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ «Ἡθικά» (αὐτὰ ἐξέτασε ὁ Benseler), ποῦ θεωρήθηκαν γιὰ διάφορους λόγους νόθα, βρέθηκε νὰ ὑπάρχῃ ὀλοφάνερη καὶ ἡ ἀμέλεια στὴν ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὰ γνήσια ἔργα του.

Δὲν ἔπρεπε ὅμως ἡ χασμωδία νὰ ἀποτελέσῃ καὶ τὸ μοναδικὸ κριτήριον γιὰ τὴ γνησιότητα ἢ ὄχι τῶν ἔργων (ὅπως νόμισαν μερικοί), γιὰτὶ τὴ χασμωδία ἀπόφευγαν, ὅπως εἴπαμε, καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς. Ἀπόδειξη πὼς εἶναι λάθος μιὰ τέτοια κριτικὴ ἀντίληψη, ἀποτελοῦν καὶ τὰ ἔργα «Περὶ παιδίων ἀγωγῆς» καὶ «Παρηγορητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον», ποῦ εἶναι σίγουρα νόθα, καὶ ὅμως ἡ χασμωδία ἀποφεύγεται σ' αὐτά.

Ἀλλωστε ἡ τάση αὐτὴ τοῦ Π. εἶχε μεταπτώσεις. Ὁ Kolfhaus ἔδειξε ὅτι στὰ νεανικὰ ἔργα του, καὶ ἄς ἐργάζεται σύμφωνα μὲ τοὺς κα-

1. G. E. Benseler, *De Hiatu in Scriptoribus Graecis*, Freiburg 1841.

νόνες τῆς ρητορικῆς τέχνης, ἀφήνει περισσότερες χασμωδίες ἀπὸ ὅτι, στὰ ἔργα τῆς ὀριμότητάς του. Ἡ παρακάτω ἐπίκριση ποὺ κάνει τοῦ Ἰσοκράτη βρίσκεται στὸ νεανικὸ ἔργο του «Πότερον Ἀθηναῖοι...», ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε καὶ πιὸ πάνω: «πὼς οὖν οὐκ ἐμελλεν ἄνθρωπος ψόφον ἔπλων φοβεῖσθαι καὶ σύρρηγμα φάλαγγος, ὁ φοβούμενος φωνῆεν φωνήεντι συγγραῶσαι καὶ συλλαβῇ τὸ ἰσόκωλον ἐνδεὲς ἐξευγενεῖν;» (350 E). Τὸ παραδόξο εἶναι πὼς, ὅσο μὲ τὰ χρόνια ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τοὺς κανόνες μιᾶς τέτοιας σχολαστικῆς ρητορικῆς, τόσο ἀπόφευγε τὴ χασμωδία! Πάντως πρέπει νὰ συμφωνήσουμε πὼς εἶναι ἀπαράδεχτο νὰ ἐπεμβαίνουμε στὸ κείμενο τοῦ Π. ὅταν παρατηροῦμε μιὰ χασμωδία, μὲ τὴ δικαιολογία πὼς τὸ σχετικὸ χωρίο εἶναι ταραγμένο. Ἀπὸ ἓνα τεράστιο ἔργο θὰ ἦταν ἀδιανόητο νὰ ἀπουσιάζει ὁλότελα ἡ χασμωδία¹.

Ἀναφέραμε πιὸ πάνω μερικὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ πλουτάρχειου λόγου. Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα ἓνα, ποὺ κάποτε συντελεῖ καὶ αὐτὸ μαζὶ μὲ τ' ἄλλα στὸ νὰ γίνη ὁ λόγος τοῦ Π. δύσκολος, ἀλλὰ συνήθως τοῦ δίνει καὶ μιὰ ξέχωρη ὁμορφιά: ὁ Π. εἶχε αὐτὸ ποὺ λέμε ποιητικὸ χάρισμα. Δὲν ἐννοοῦμε τὴν ποιητικὴ καλλιέργεια, ποὺ καὶ αὐτὴ τὴν εἶχε καί, δυστυχῶς², συχνὰ ἤθελε νὰ τὴν ἐπιδεικνύη, ἀλλὰ μιὰ γνήσια ποιητικὴ αἰσθηση, ποὺ πῆγαζε ἀπὸ μιὰ καρδιὰ πρόθυμη νὰ δεχτῇ καθεστὶ μαγικὸ καὶ θαυμαστό, δηλαδὴ τὴν ἴδια τὴν ποίηση. Παραθέτουμε ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα, κι ἂς ἀνήκη στὰ ἐπιστημονικότερα ἔργα τοῦ Π.³, γιὰ νὰ δῇ ὁ ἀναγνώστης πόσο ὁμορφα ἐναπόθετε παντοῦ τὰ στοιχεῖα μιᾶς ποιητικῆς ἰδιοσυγκρασίας. Ἀλλωστε ἡ ἐπιστήμη τοῦ Π. (ἢ καὶ ὅλων τῶν ἀρχαίων γενικότερα) εἶναι πάντα συγκερασμένη μὲ μιὰ γόνιμη καὶ πολὺχρωμη ποιητικὴ φαντασία.

«... τοσαύτας οὖν χρόας ἐν τῇ σκιᾷ τὴν σελήνην λαμβάνουσιν ὀρῶντες, οὐκ ὁρθῶς ἐπὶ μόνον καταφέρονται τὸ ἀνθρακῶδες, ὃ μάλιστα

1. Ἀπὸ τοὺς ἐκδότες ποὺ προκάλεσαν τέτοιες μεταβολές στὸ κείμενο ἦταν καὶ ὁ Γρηγόριος Βερναρδάκης. Ἡ ἔκδοση τῶν «Ἡθικῶν» του, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν οἶκο Teubner, ἐπικρίθηκε αὐστηρὰ γι' αὐτό, ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους. Ὁ Γεώργιος Χατζιδάκης ἔγραψε σχετικὰ: «... Εἶναι δ' ὀφθαλμοφανές, ὅτι, ἀφοῦ τοσαῦτα καὶ ταῦτα ἀναντιλέκτα χωρία μετὰ χασμωδίας κεῖνται παρὰ Πλουτάρχῳ, οὐδεὶς δύναται νὰ ὑπολαμβάνῃ πανταχοῦ τὴν ὑπαρξίν ταύτης ἀπόδειξιν φθορᾶς τοῦ κειμένου καὶ δὴ ν' ἀφανίζῃ αὐτὴν ἐκ τοῦ χωρίου τούτου φθείρων τὴν ἔνοιαν». Βλ. περ. «Ἀθηνᾶ», 13 (1901), 422 ἀλλὰ καὶ 503 - 519, ὅπου ἐκθέτει συστηματικὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Κωνσταντίνου Κόντου, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω βάση τοῦ Χατζιδάκη.

2. Δυστυχῶς λέμε, γιὰτὶ ἐδῶ ὁ Π. κρίνεται σὰν προσωπικὸς συγγραφέας καὶ δημιουργὸς ὅπως. Διαφορετικὰ εἶδαμε τὴ μεγάλη σημασία τῶν συχνῶν ἀναφορῶν του στὴν ἀρχαία γραμματεία.

3. Περὶ τοῦ ἐμφαινόμενου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης, 21 (934 κέ.),

φήσαι τις ἂν ἀλλότριον αὐτῆς εἶναι, καὶ μάλλον ὑπόμιγμα καὶ λεῖμμα φωτός, διὰ τῆς σκιᾶς περιλάμποντος· ἴδιον δὲ τὸ μέλαν καὶ γεῶδες. "Οπου δὲ πορφυρίσιν ἐνταῦθα καὶ φοινικίσιν λίμναις τε καὶ ποταμοῖς δεχομένοις ἥλιον ἐπίσκια χωρία γειτνιῶντα συγχρόζεται καὶ περιλάμπεται, διὰ τὰς ἀνακλάσεις ἀποδιδόντα πολλοὺς καὶ διαφόρους ἀπαυγασμούς, τί θαυμαστόν, εἰ ρεῦμα πολὺ σκιᾶς ἐμβάλλον ὥσπερ εἰς πέλαγος οὐράνιον οὐ σταθεροῦ φωτός οὐδ' ἡρεμοῦντος, ἀλλὰ μυρίοις ἄστροις ἐλαυνόμενον μίξεις τε παντοδαπὰς καὶ μεταβολὰς λαμβάνοντος, ἄλλην ἄλλοτε χροῶν ἐκματτόμενον ἀπὸ τῆς σελήνης ἐνταῦθα ἀποδίδωσιν; "Ἄστρον μὲν γὰρ ἢ πῦρ οὐκ ἂν ἐν σκιᾷ διαφανεῖν μέλαν ἢ γλαυκὸν ἢ κυανοειδές· ὅρεσι δὲ καὶ πεδίοις καὶ θαλάσσαις πολλὰ μὲν ἀφ' ἡλίου μορφὰι χρωμάτων ἐπιτρέχουσι, καὶ σκιαῖς καὶ ὁμίχλαις, οἷας φαρμάκοις γραφικοῖς μιγνύμενον ἐπάγει βαφὰς τὸ λαμπρόν· ὦν τὰ μὲν τῆς θαλάττης ἐπικεχείρηκεν ἀμωσγέπως ἐξονομάζειν "Ομηρος, («ἰοειδέα» καλῶν καὶ «οἶοντα πόντον»), αὖθις δὲ («πορφύρεον κύμα», «γλαυκὴν» τ' ἄλλως «θάλασσαν», καὶ «λευκὴν γαλήνην») τὰς δὲ περὶ τὴν γῆν διαφορὰς τῶν ἄλλοτε ἄλλως ἐπιφανομένων χρωμάτων παρῆκεν, ὡς ἀπείρους τὸ πλῆθος οὐσας. Τὴν δὲ σελήνην οὐκ εἰκός, ὥσπερ τὴν θάλασσαν, μίαν ἔχειν ἐπιφάνειαν, ἀλλ' εὐοικεῖναι μάλιστα τῇ γῇ τὴν φύσιν, ἣν ἐμυθολόγει Σωκράτης ὁ παλαιός, εἴτε δὴ ταύτην αἰνιττόμενος εἴτε δὴ ἄλλην τινὰ διηγοῦμενος· οὐ γὰρ ἄπιστον, οὐδὲ θαυμαστόν, εἰ μηδὲν ἔχουσα διεσφορὸς ἑαυτῇ μὴδ' ἰλυῶδες, ἀλλὰ φῶς τε καρπομένη καθαρὸν ἐξ οὐρανοῦ, καὶ θερμότητος οὐ διακαοῦς οὐδὲ μανικοῦ πυρός, ἀλλὰ νοτεροῦ καὶ ἀβλαβοῦς καὶ κατὰ φύσιν ἔχοντος οὔσα πλήρης, ἄλλη τε θαυμαστά κέκτηται τόπων, ὅρη τε φλογοειδῆ καὶ ζώνας ἀλουργὰς ἔχει, χρυσόν τε καὶ ἄργυρον, οὐκ ἐν βάθει διεσπαρμένον ἀλλὰ πρὸς τοῖς πεδίοις ἐξανθοῦντα πολὺν ἢ πρὸς ὕψει λείους περιφερόμενον· εἰ δὲ τούτων ὅψις ἀφικνεῖται διὰ τῆς σκιᾶς ἄλλοτε ἄλλη πρὸς ἡμᾶς, ἐξαλλαγῇ καὶ διαφορᾷ τινι τοῦ περιέχοντος, τό γε μὴν τίμιον οὐκ ἀπόλυσι τῆς δόξης οὐδὲ τὸ θεῖον ἢ σελήνην, ἥτις...¹ ἱερὰ πρὸς ἀνθρώπων νομιζομένη, μάλλον ἢ πῦρ θολερὸν, ὥσπερ οἱ Στωικοὶ λέγουσι, καὶ τρυγῶδες. Πῦρ μὲν γε παρὰ Μήδοις καὶ Ἀσσυρίοις βαρβαρικὰς ἔχει τιμὰς, οἱ φόβῳ τὰ βλάπτοντα θεραπεύουσι πρὸς τῶν σεμνῶν ἀφοσιούμενοι· τὸ δὲ γῆς ὄνομα παντὶ που φίλον "Ελληνι καὶ τίμιον, καὶ πατρῶον ἡμῖν ὥσπερ ἄλλον τινὰ θεὸν σέβεσθαι. Πολλοὺ δὲ δέομεν ἄνθρωποι τὴν σελήνην, γῆν οὔσαν ὀλυμπίαν, ἄψυχον ἡγεῖσθαι σῶμα καὶ ἄνουν καὶ ἁμειρον ὦν θεοῖς ἀπάρχεσθαι προσήκει, νόμῳ τε τῶν ἀγαθῶν ἁμοιβὰς τίνοντας καὶ κατὰ φύσιν σεβόμενους τὸ κρεῖττον ἀρετῇ καὶ δυνάμει καὶ τιμῷ-

1. Ὑπάρχει κενὸ στὸ χειρόγραφο. Ὁ Emperius συμπλήρωσε: (γῆ τις), ὁ Βερναρδάκης: (γῆ τις ὀλυμπία καί).

τερον. "Ωστε μηδὲν οἰώμεθα πλημμελεῖν γῆν αὐτὴν θέμενοι, τὸ δὲ φαινόμενον τουτὶ πρόσωπον αὐτῆς, ὥσπερ ἡ παρ' ἡμῖν γῆ ἔχει κόλπους τινὰς μεγάλους, οὕτως ἐκείνην ἀνεπτύχθαι βάθους μεγάλους καὶ ρήξεσιν ὕδωρ ἢ ζοφερὸν ἀέρα περιέχουσιν, ὧν ἐντὸς οὐ καθίστησιν, οὐδ' ἐπιψαύει τὸ τοῦ ἡλίου φῶς, ἀλλ' ἐκλείπει, καὶ διεσπασμένην ἐνταῦθα τὴν ἀνάκλασιν ἀποδίδωσιν».

Ἡ ἔμφυτη αὐτῇ ποιητικὴ τοῦ κλίση συνταιριάζεται μετὰ τὴν τάση τοῦ στη λαϊκὴ παράδοση, ἡ ὁποία πάρα πολλές φορές στολίζει τὸ λόγο του. Τῇ λαϊκῇ παράδοση γενικὰ ἤξερε, ὅπως θὰ δοῦμε, πολὺ καλὰ, ἀφοῦ ἄλλωστε ἀνταποκρινόταν στη βαθύτερη ἀπλοϊκότητα τῆς ψυχῆς του, τὴν ὁποία πάντα μπορούμε νὰ ἀνακαλύψουμε κάτω καὶ ἀπὸ τὸ πιὸ πυκνὸ στρώμα τῆς λογιότητάς του.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ λαϊκότητά τοῦ τὸν ὠθοῦσε καὶ στὴν ἀγάπη τῶν ὑλικῶν θεμάτων, ἀφοῦ δὲ ξέρουμε καλὰ πόσο ἀντιμεταφυσικὴ εἶναι στὸ βάθος ἡ λαϊκὴ ψυχὴ. "Εἴτις ὁ λόγος τοῦ Π. κάποτε ἀστράφτει ἀπὸ τὶς ἀντανάκλασεις τῶν στυλινῶν καὶ στέρεων πραγμάτων, ποὺ κατορθώνουν νὰ ἐπιβληθοῦν πάνω στὶς ἀφηρημένες ἔννοιες τῆς ἰδεολογίας του: «Ὅπου γὰρ ὕλη μὲν ἦν λίθος, χαλκός, ἐλέφας, χρυσός, ἔβενος, κυπάρισσος, αἱ δὲ ταύτην ἐκπονοῦσαι καὶ κατεργαζόμεναι τέχναι τέκτονες, πλάσται, χαλκοτύποι, λιθουργοί, βαφεῖς, χρυσοῦ μαλακτῆρες (καὶ) ἐλέφαντες, ζωγράφοι, ποικιλταί, τορευταί, πομποὶ δὲ τούτων καὶ κομιστῆρες ἔμποροι καὶ ναῦται καὶ κυβερνῆται κατὰ θάλατταν, οἱ δὲ κατὰ γῆν ἀμαξοπηγοὶ καὶ ζευγοτρόφοι καὶ ἡνίοχοι καὶ καλωστροφοὶ καὶ λινουργοὶ καὶ σκυτοτόμοι καὶ ὁδοποιοὶ καὶ μεταλλεῖς, ἐκάστη δὲ τέχνη, καθάπερ στρατηγὸς ἴδιον στράτευμα, τὸν θητικὸν ὄχλον καὶ ἰδιώτην συντεταγμένον εἶχεν, ὄργανον καὶ σῶμα τῆς ὑπηρεσίας γινόμενον, εἰς πᾶσαν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἡλικίαν καὶ φύσιν αἱ χρεῖαι διένεμον καὶ διέσπειρον τὴν εὐπορίαν». Στὴν πλατύν αὐτῇ τοιχογραφία, ποὺ μᾶς ἱστορεῖ τὸ δημιουργικὸν ὄργασμὸς τῆς Ἀθήνας στὰ χρόνια τοῦ Περικλῆ¹, οἱ λέξεις ἔχουν πιά γίνει λαμπερόχρωμες ψηφίδες ποὺ δίνουν στὸν ἀφηρημένο λόγο τὴν αἰσθητικὴ μαγεῖα ἐνὸς μωσαϊκοῦ.

Τὸ λαϊκὸ πνεῦμα ἦταν γι' αὐτὸν ἰσότιμο μετὰ τὴ λόγια σοφία. Γι' αὐτὸ πλούτισε τὸ λόγο του με παροιμίες, αἰνίγματα, ἀνέκδοτα.

Τὸ ἀνέκδοτο, ἡ ἐξιστόρηση δηλ. ἐπεισοδίων ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ στοιχεῖο λαϊκοῦ ὕφους. Αὐτὸ τὸ διαπιστώνουμε στὸν Ἡρόδοτο², τοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους, τοὺς λαϊκοὺς ἀπομνημονευματογράφους τοῦ '21.

1. Βίος Περικλέους, 12.

2. Βλ. Μαρωνίτη, ὁ. π. π., σ. 80 - 88.

Τὰ ἀνέκδοτα τοῦ Π. πολλές φορές διατηροῦν τὰ γνωρίσματα τῆς λαϊκῆς προέλευσής τους. Εἶναι σύντομα, ἀπλά, χωρίς παρεκβάσεις, περιορίζονται σὲ ἓνα ἐπεισόδιο, ἔχουν τὴν αἰσθησι τοῦ «χιοῦμορ»: «Ἦν δὲ καὶ φιλότεχνος ὁ Ἀγησίλαος διαφερόντως· καὶ περὶ ἐκείνου τὸ τῆς παιδιᾶς λέγουσιν, ὅτι μικροῖς τοῖς παιδίοις οὖσιν, κάλαμον περιβεβηκῶς ὥσπερ ἵππον οἴκοι συνέπαιζεν, ὁφθεις δὲ ὑπὸ τινος τῶν φίλων παρεκάλει μηδενὶ φράσαι, πρὶν ἂν καὶ αὐτὸς πατὴρ παίδων γέννηται»¹.

Ἔχουν ἀκόμη δραματικὸ καὶ παραστατικὸ χαραχτήρα. Μιὰ χαριτωμένη σκηνὴ στήνεται μπροστὰ μας π.χ. ὅταν ὁ συγγραφέας μᾶς περιγράφη τὴν ἀπλότητα τοῦ Φιλοποίμενος: «τὴν δὲ τῆς ξένης τῆς Μεγαρίνης ἄγνοιαν συμβῆναι λέγουσι δι' εὐκολίαν τινὰ καὶ ἀφέλειαν αὐτοῦ. Πυνθανομένη γὰρ ἔρχεσθαι πρὸς αὐτοὺς τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀχαιῶν ἐθορυβεῖτο παρασκευάζουσα δεῖπνον οὐ παρόντος κατὰ τύχην τοῦ ἀνδρός. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Φιλοποίμενος εἰσελθόντος χλαμύδιον εὐτελὲς ἔχοντος, οἰομένη τινὰ τῶν ὑπηρετῶν εἶναι καὶ πρόδρομον, παρεκάλει τῆς διακονίας συνεφάψασθαι. Καὶ ὁ μὲν εὐθὺς ἀπορρίψας τὴν χλαμύδα τῶν ξύλων ἔσχιζεν· ὁ δὲ ξένος ἐπεισελθὼν καὶ θεασάμενος Τί τοῦτο, ἔφη, ὦ Φιλοποίμην; Τί γὰρ ἄλλο, ἔφη δωρίζων ἐκεῖνος, ἢ κακᾶς ὕψεως δίκας δίδωμι;»².

Πραγματικὰ ὁ λόγος τοῦ Π. ἔχει θεατρικὴ οὐσία καὶ δὲν εἶναι ὑπερβολὴ αὐτὸ ποὺ ἔλεγε ὁ Ἀμερικανὸς ποιητὴς καὶ φιλόσοφος Ἐμερσον, πὼς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δημιουργῇ ἓνα δράμα τὴν ἡμέρα ἀπὸ καθεμιὰ σελίδα τοῦ Π. Αὐτὸς ὁ λόγος ταιριάζει ιδιαίτερα στοὺς Βίους, ὅπου συνειδητὰ «εἰδοποιεῖται» τὸ πνευματικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο καὶ προβάλλουν πλαστικὲς καὶ ὀλοζώντανες στὴν ἐπιφάνεια οἱ μορφὲς τῶν ἡρώων. Ἔτσι οἱ πλουτάρχειοι ἥρωες γίνονται πρόσωπα γεμάτα δραματικὴ δύναμη, πράγμα ποὺ ὁ Σαίξπηρ, ἓνας τόσο μεγάλος θεατρικὸς συγγραφέας, τὸ πρόσεξε ιδιαίτερα³.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ Π. Ὁ Π. δὲν ἦταν πρωτότυπος στοχαστής. Αὐτὸ οφείλεται καὶ στὴν ἐποχὴ του, ἐποχὴ ὅπου ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος ἔχει ὑποστῇ καθίζηση, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο. Μετριοπαθὲς καθὼς ἦταν, ἔγερνε εὐλαβικὰ τὸ κεφάλι στίς δόξες τοῦ παρελθόντος, χωρὶς νὰ ἔχη φωλιασμένη στὴν ψυχὴ του τὴν ἀγωνία τοῦ καινοτόμου (ἂν καὶ ἡ ἐποχὴ του εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ καινούριες ιδέες). Τοῦ ἔφτανε γιὰ κάθε φιλοσοφικὸ πρόβλημα νὰ προσκομίζῃ τίς διαφορὲς ἐκφρασμένες ἀπό-

1. Βίος Ἀγησ., 25

2. Βίος Φιλοπ., 2.

3. Βλ. σ. 92

ψεις και να μιλάει γι' αὐτὸ μὲ τὴ σκέψη τῶν ἄλλων, νὰ μὴ μιλάει ὁ ἴδιος.
'Οπωσδήποτε εἶδαμε πὼς ξεχώριζε ἀπὸ ὅλους τοὺς φιλοσόφους τὸν Πλάτωνα, ἂν καὶ μὲ τὴν πλατωνικὴ μεταφυσικὴ δὲ φαίνεται νὰ ἀσχολήθηκε ιδιαίτερα: Πρακτικὸς στοχαστὴς καθὼς ἦταν προπάντων, ἔριξε τὸ κύριο βάρος του στὴ μελέτῃ τῆς πλατωνικῆς ἠθικῆς.

Φυσικὰ εἶχαν περάσει ἀπὸ τότε πέντε αἰῶνες, καὶ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Π. αὐστηρά, ἀπόλυτα πλατωνικός, ἀφοῦ καὶ ἡ ἴδια ἡ 'Ακαδημία εἶχε στὸ μεταξύ περάσει ἀπὸ διάφορους δρόμους, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀπαισιοδοξία τῆς «σκέψεως», ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ἐπηρεασμένος καὶ ὁ Π.

Παρ' ὅλη τὴ γενικότερη ἀντίθεσή του μὲ τὴ στωικὴ φιλοσοφία, παράλαβε καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀκόμη ὀρισμένες ιδέες, ιδιαίτερα τὸ κήρυγμά της γιὰ τὴν ἐκούσια ἐξοδὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴν αὐτοκτονία: ἔχει μόνον δὲν ἐπικρίνει τοὺς αὐτόχειρες ἥρωες ποὺ βιογραφεῖ, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀναφέρει, θὰ λέγαμε, τιμητικὰ τὴν πράξη τους αὐτῇ: πέθαναν γιὰ νὰ περιφρουρήσουν τὴν τιμὴ τους. Καὶ εἶναι πολλοί: Θεμιστοκλῆς, Δημοσθένης, Κλεομένης, Κάτων ὁ νεώτερος, Βροῦτος καὶ Κάσιος, 'Αντώνιος, 'Οθων.

Μόνον στὸν ἐπικουρεῖο ὕλισμὸ στάθηκε πάντα ἀντίθετος, ὅσο καὶ ἂν εἶχε προσωπικὲς ἐπαφές μὲ ὁπαδοὺς τῆς σχολῆς τοῦ 'Επικούρου¹.

Οἱ ἐπικουρεῖοι δίδασκαν τὴν ἀθεΐα. 'Ο Π. δὲν εἶχε καμιὰν ἀμφιβολία πὼς ὑπάρχει ὁ αἰώνιος θεός, ποὺ εἶναι καὶ ἡ πρώτη αἰτία κάθε πλάσματος καὶ κάθε ἀγαθοῦ. Μὲ ἀκρίβεια δὲ μίλησε πούθενά γιὰ τὴν οὐσία τοῦ θεοῦ ὅπως αὐτὸς τὸν ἐννοεῖ, εἶναι πάντως ἓνας θεὸς πλατωνικός, καὶ ὅσα εἶπε γι' αὐτὸν στὸ ἔργο του «Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας» εἶναι σίγουρα καὶ πεποιθήσεις δικές του.

Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπανέρχεται στὰ «Συμποσιακά»²: ὁ κόσμος ἔγινε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιον»³, ἀπὸ τὴ σύνθεση τριῶν στοιχείων, «ὧν τὸ μὲν θεόν, τῷ δικαιοτάτῳ τῶν ὀνομάτων, τὸ δ' ὕλην, τὸ

1. «Σκέψεις» εἶναι ὁ σκεπτικισμός, ἡ ἀμφιβολία γιὰ ὅ,τιδήποτε ὑπάρχει. Τὴ διδάξε ὁ φιλόσοφος Πύρρων (360 - 270) ποὺ ἀκολούθησε, κατὰ τὴν παράδοση, τὸν 'Αλέξανδρο στὴν 'Ασία: βλέποντας καὶ ζώντας ἐκεῖ τὰ πῶ ἀπίθανα πράγματα, πίστεψε πὼς τίποτα σταθερὸ δὲν ὑπάρχει καὶ γι' αὐτὸ ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος πρέπει νὰ «ἐπέχη», νὰ ἀποφεύγει δηλαδὴ νὰ κρίνει τὰ πράγματα. Στὴ «σκέψη» ἔκλινε καὶ ἡ νεώτερη 'Ακαδημία ('Αρκεσίλαος, περ. 300 π.Χ.).

2. 'Ο 'Επικούρος γεννήθηκε στὴν 'Αθήνα (341 π.Χ.). 'Η σχολὴ του, ὁ «Κήπος», λειτουργοῦσε ἀκόμα στὰ χρόνια τοῦ Π. 'Ο 'Επικούρος ἦταν ὁ μόνος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς ποὺ στάθηκε ἀνοιχτὰ ἀντιμέτωπος μὲ τὰ ἰδεαλιστικὰ συστήματα τῆς 'Ακαδημίας, τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στωῆς. Βλ. Χ. Θεοδωρίδῃ, 'Επικούρος, 'Αθήνα 1954, 194 σ. κ.ά.

3. 8, 2, 4 (720 Α - Β).

4. 48 Ε κ.έ.

δ' ιδέαν (δηλ. μορφήν) καλοῦμεν». Ὑλὴ εἶναι τὸ ἀμορφο στοιχεῖο, μορφή τὸ ὠραιότατο ὑπόδειγμα, θεὸς ἡ καλύτερη ἀπὸ τῆς αἰτίας. Ὁ θεός, μὴ θέλοντας ν' ἀφήσῃ τίποτα ἀκαθόριστο, ἐπιθυμώντας ἀντίθετα νὰ ὀργανώσῃ τὴ φύσιν μὲ τὴν τάξιν τοῦ μέτρου καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, δημιουργήσῃ μιὰν ἐνότητα μὲ τὸ συνδυασμὸ τῆς ὕλης, τὸν κόσμον, ποὺ εἶναι ἴσος μὲ τὴν ὕλιν στὴν ποσότητα καὶ ὅμοιος μὲ τὴ μορφή («ιδέαν») στὴν ποιότητά¹.

Πῶς συνδυάζεται ὁ φιλοσοφικὸς μονοθεϊσμὸς μὲ τὴν πολυθεία τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας, τὴν ὁποία ὁ Π. δὲν ἀπορρίπτει, ὁ συγγραφέας δὲ μᾶς τὸ λέει. Δέχτηκε τὴ θρησκεία τῶν πατέρων σὰν ἀρχαία, ἱερὴ παρακαταθήκη. Πίστευε πῶς ὅποιαδήποτε ἀμφιβολία στὸ κύρος τῆς ἦταν ἀσέβεια. Τὴ δεισιδαιμονία δὲν τὴν ἤθελε, ἀλλὰ φοβόταν μήπως ἀποβάλλοντάς τὴν κάποιοι ἀποβάλῃ μαζὶ καὶ τὴν πίστιν τοῦ ὁλόκληρου! «Δεῖ μὲν γὰρ ἀμέλει τῆς περὶ θεῶν δόξης, ὥσπερ ὅψεως λήμνην, ἀφαιρεῖν τὴν δεισιδαιμονίαν· εἰ δὲ τοῦτ' ἀδύνατον, μὴ συνεκκόπτειν μηδὲ τυφλοῦν τὴν πίστιν, ἣν οἱ πλεῖστοι περὶ θεῶν ἔχουσιν»².

Σχετικὰ μὲ τοὺς ξένους θεοὺς δέχτηκε τὸ συγκρητισμὸ τῶν θρησκειῶν, γιατί διαφώτιζε, κατὰ τὴ γνώμη του, καλύτερα τὴν οὐσία τοῦ θεοῦ. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε προπάντων στὸ μεγάλο θρησκευτικὸ σύγγραμμά του «Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος,» ὅπου μαζὶ μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ ἐξετάζονται καὶ ὁρισμένα σημεῖα τῆς ἐλληνικῆς θεολογίας. Δὲν παραδέχτηκε ὅμως τὶς ξένες ὀργιαστικὰς λατρεῖες, γιατί ἦταν ἀντίθετες μὲ τὴν ἠθικὴ του.

Δυσκολίες ἀντιμετώπισε καὶ στὴν παραδοχὴ ὁρισμένων ἐλληνικῶν μύθων, ποὺ παρίσταναν τοὺς θεοὺς νὰ συγκροοῦνται μὲ τοὺς νόμους τῆς ἠθικῆς τάξεως, ὅπως π.χ. οἱ ἐρωτικοὶ μῦθοι τοῦ Δία. Προσπάθησε νὰ ξεπεράσῃ τὶς δυσκολίες αὐτὲς εἴτε ἀπογυμνώνοντας τοὺς μύθους ἀπὸ τὰ «ἀνῆθικα» στοιχεῖα τους, εἴτε δίνοντάς τους κάποια βαθύτερη ἀλληγορικὴ σημασία καὶ ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τοὺς Στωϊκοὺς.

Τὸν Π. ἀπασχόλησε πολὺ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ στὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὸ ἐβλέπε νὰ θριαμβεύῃ πολλὰς φορὲς πάνω στὸ καλὸ : «λέγωμεν οὖν ἐν ἡμῖν ὅτι πολλὰ μὲν, ὦ ἄνθρωπε, σοὶ καὶ τὸ σῶμα νοσήματα καὶ πάθη φύσει τ' ἀνίσχιν ἐξ ἑαυτοῦ καὶ προσπίπτοντα δέχεται θύραθεν· ἂν δὲ σαυτὸν ἐνδοθεν ἀνοίξῃς, ποικίλον τι καὶ πολυπαθὲς κακῶν ταμιεῖον εὐρήσεις καὶ θησαύρισμα, ὥς φησι Δημόκριτος, οὐκ ἔξωθεν ἐπιρρεόντων, ἀλλ' ὥσπερ ἐγγεῖους καὶ αὐτόχθονας πηγὰς ἐχόντων, ἃς ἀνίσχιν

1. Βλ. Σταματάκο, Πλούταρχος, ὁ Χαιρωνεύς, ὁ. π. π., σ. 56 - 57.

2. «Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον, 21

ἡ κακία πολύχυτος καὶ δαψιλὴς οὕσα τοῖς πάθεσιν¹.

Ἄλλὰ οἱ πολύχυτες πηγές τοῦ κακοῦ δὲ ρέουν χωρὶς τὴν ἐποπτεία τῆς θείας πρόνοιας. Αὐτὸ ζητάει νὰ ἀποδείξῃ ὁ Π. στὸ διαλογικὸ ἔργο του «Περὶ τῶν βραδέως ὑπὸ τοῦ θείου τιμωρουμένων», ποῦ εἶναι καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα ἔργα του. Σ' αὐτὸ γίνονται πολλὲς ἀπόπειρες νὰ ἀντιμετωπισθῇ λογικὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας, στὸ τέλος ὅμως ὁ συγγραφέας καταφεύγει στὴ φιλοσοφικὴ μυθολογία, γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴ μεταθανάτια ἀνταπόδοση στὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων².

Γιατὶ ὁ Π. πίστευε βέβαια στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ἦταν μάλιστα καὶ μυημένος στὰ μυστήρια τοῦ Διόνυσου, ὅπου βασικὴ διδασκαλία ἦταν, καθὼς μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἡ πίστη στὴ μεταθανάτια ζωὴ : «Καὶ μὴν ἂ τῶν ἄλλων ἀκούεις, οἱ πείθουσι πολλοὺς λέγοντες ὡς οὐδὲν οὐδαμῇ τῷ διαλυθέντι κακὸν οὐδὲ λυπηρόν ἐστιν, οἷδ' ὅτι κωλύει σε πιστεῦναι ὁ πάτριος λόγος καὶ τὰ μυστικὰ σύμβολα τῶν περὶ τὸν Δίονυσον ὀργιασμῶν, ἃ σύνισμεν ἀλλήλοις οἱ κοινωνοῦντες»³. Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε διατυπωμένη διεξοδικὰ τὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, γιὰ τὴν ὁποία εἶχε γράψῃ εἰδικὸ σύγγραμμα. Ἀπὸ αὐτὸ σῶθηκε ἓνα κομμάτι, ποῦ δὲν εἶναι πάντως ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς διαφωτίσῃ σχετικὰ⁴.

Ὁ Π. πίστευε στὴ μετεμψύχωση, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Πλάτων⁵. Ἡ μετεμψύχωση, ἡ διαδοχικὴ σειρὰ γεννήσεων ποῦ γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος ὥσπου νὰ φτάσῃ στὸ τελευταῖο σημεῖο τῆς τελείωσής του, τὸν φέρνει καὶ κοντὰ στὰ ζῶα, ποῦ ἀποτελοῦν συχνὰ ἓνα στάδιο στὶς μεταπλάσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Π. ἐκδήλωνε μιὰ τρυφερὴ ἀγάπη στὰ ζῶα. Εἶδαμε πὼς ἀφιέρωσε καὶ στὴ μελέτῃ τῆς ψυχολογίας τῶν ζώων, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἰδιαίτερα ἔργα. Μὲ τὸν καιρὸ πάντως ξεπέρασε τὴν αὐστηρότητα τῆς πυθαγόρειας ἀκρεωφαγίας καὶ φυτοφαγίας. Μᾶς ἔφησε δύο «λόγους» «Περὶ σαρκοφαγίας». Στὸν πρῶτο παίρνει θέση ἐναντίά της, στὸ δεύτερο γίνεται πιὸ μετριοπαθής : μπορούμε νὰ τρῶμε τὸ κρέας ποῦ μᾶς εἶναι βιολογικὰ ἀπαραίτητο, ἀποφεύγοντας τὶς ὑπερβολὰς τῆς κατάχρησής.

1. Περὶ τοῦ πότερον, τὰ ψυχῆς ἢ τὰ σώματος πάθη χεῖρονα, 2 (500 D).

2. Βασικὸ εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ G. Méautis, Plutarque, des délais de la justice divine, traduction nouvelle, précédée d'une introduction et accompagnée de notes explicatives, Lausanne 1935 (Visages de la Grèce, 2).

3. Παραμυθητικὸς πρὸς τὴν γυναῖκα, 10 (611 D).

4. Ὁ Στοβαῖος (Ἀνθολ. 120, 28) διάσωσε μὲ τὸν τίτλον «Θεμιστίου ἐκ τῶν περὶ ψυχῆς» ἓνα ἀπόσπασμα διαλόγου, ὅπου συζητοῦν ὁ ἀδελφὸς τοῦ Π. Τίμωνας καὶ ὁ «γαμβρὸς» του Πατροκλῆς. Στὸν Π. πρῶτος τὸ ἀπόδωσε ὁ Wyttenbach. Βλ. Βερναρδάκη, VII 18-36.

5. Βλ. Πλάτ. Τίμαιον, 41 C-42 D κ.ά.

Κατὰ τὸν Π. οἱ ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων μόνο σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις «ἐν χρόνῳ πολλῷ δι' ἀρετῆς καθαρθεῖσαι παντάπασι θειότητος μετέσχον»¹. Γενικὰ ὅμως οἱ ἄνθρωποι δὲ βρίσκονται σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸ θεῖο. Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν οἱ «δαίμονες», ἐνδιάμεσα ὄντα ἀνάμεσα στὸ θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Τῇ δαιμονολογίᾳ δὲν τὴν ἐπινόησε ὁ Π., ἀλλὰ τὴν πῆρε ἀπὸ παλαιότερες διδασκαλίες. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει πῶς πρὶν ἀπὸ αὐτὸν τὴν παραδέχτηκαν ὁ Πλάτων, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ξενοκράτης² καὶ ὁ Χρύσιππος³, «ἐπόμεινοι», καὶ αὐτοί, «τοῖς πάλαι θεολόγοις»⁴. Οἱ δαίμονες εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Δυστυχῶς ὅμως γι' αὐτόν, δὲν εἶναι πάντα ἀγαθοί. Ὑπάρχουν καὶ κακοὶ δαίμονες, ποὺ πρέπει νὰ τοὺς ἐξιλεώσῃ ὁ ἄνθρωπος, γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴ βλαβερὴ ἐνέργειά τους.

Ὁ Π. ἀναγνώριζε πῶς τέτοιες ἰδέες μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ πρωτόγονη μορφή πίστεως. Ἀναγνώριζε πῶς ἡ δεισιδαιμονία εἶναι χειρότερη καὶ ἀπὸ τὴν «ἀθεότητα»—τουλάχιστον ὅταν ἦταν νέος⁵. Ἀλλὰ ἡ ἀντίφασχ ἐπὶ τῇ νύκτι. Τὴν ἔλυσε, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ziegler, κλίνοντας μὲ τὸν καιρὸ σὲ μιὰν ὁλοένα πρὸς μυστικὴ διάθεσιν καὶ καταδικάζοντας κάθε μεταφυσικὴ ἀμφιβολία σὰν ἀσέβεια. Ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, ἐκφραζόταν λιγότερο αὐστηρὰ γιὰ τὴ δεισιδαιμονία. Τοῦ ἄρесе νὰ ἀναφέρῃ ὑπέρογκες καὶ θαυμάσιες διηγήσεις χωρὶς μεγάλες ἐπιφυλάξεις.

Ο Π. ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ. Τὸ σημαντικότερο πάντως μέρος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Π. εἶναι ἡ Ἠθικὴ του. Τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου γι' αὐτόν εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς «ἀρετῆς», καὶ ὕστερα, μὲ τὴ βοήθειά της, τῆς «εὐδαιμονίας».

Ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος ζητάει νὰ μοιάσῃ τοῦ θεοῦ, γιὰτὶ «σεμνότερον ἢ ἀρετὴ καὶ θειοτάτον ἐστίν»⁶. Καὶ ὁ θεός, ποὺ εἶναι τὸ παράδειγμα κάθε καλοῦ, χαρίζει τὴν ἀρετὴ ὡς δῶρο σὲ κείνους ποὺ μποροῦν νὰ

1. Περὶ τῶν ἐκλειπτότων χρηστηρίων, 10 (415 B).

2. Μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος, διαδέχθηκε τὸ Σπεύσιππο στὴ διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας.

3. Ὁ δεῦτερος, μετὰ τὸν ἰδρυτὴ Ζήνωνα τὸν Κιτιέα, σπουδαῖος ἐκπρόσωπος τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Ἐζήσε στὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα. Κατὰ τὸ Διογένη Λαέρτιο τὴ δαιμονολογία τὴν διδάξαν συστηματικὰ οἱ Στωικοί. Ἄλλοι τὴν ἀποδίδουν στοὺς Βαβυλωνίους. Βλ. Σταματάκο, ὁ.π.π., σ. 69.

4. Περὶ Ἰσίδου καὶ Ὀσίριδος, 25. Γιὰ τοὺς δαίμονες μιλάει καὶ στὸ ἔργο του «Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου».

5. Τότε ἔγραψε τὸ ἔργο του «Περὶ δεισιδαιμονίας».

6. Βίος Ἀριστείδου, 6.

τὸν ἀκολουθοῦν: «τὴν ἀνθρωπίνην ἀρετὴν, ἐξομοίωσιν οὖσαν ἁμωσ-
γέπως πρὸς αὐτόν, ἐνδίδωσι τοῖς ἐπεσθαί θεῶ δυναμένοις»¹.

Τὴν οὐσία τῆς πλουτάρχειας ἀρετῆς ἀποτελεῖ ἡ ἄσκησις τοῦ ὀρθοῦ
λόγου καὶ ἡ κυριαρχία του στὰ ἄλογα στοιχεῖα τῆς ψυχῆς, τὶς ὁρμὲς καὶ
τὰ πάθη. Τὰ τελευταῖα δὲ ζητοῦσε νὰ τὰ καταπνίξῃ, δὲν ὑποστήριζε τὴ
στωικὴ «ἀπάθεια», ἀλλὰ τὴ «μετριοπάθεια» τῶν περιπατητικῶν, ἔστω
κι ἂν δὲ χρησιμοποίησε, καθὼς μᾶς βεβαιώνει ὁ Ziegler, ποτὲ τὴ λέξῃ
μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια. Τὰ πάθη θερμαίνουν μὲ τὴν παρουσία τους καὶ τὴν
ἴδια τὴν ἀρετὴ. Ὁ θυμὸς, ὅταν εἶναι μέτριος, δυναμώνει τὴν ἀνδρεία,
ὅπως τὸ μῖσος τῆς κακίας δυναμώνει τὴ δικαιοσύνη: «ὣν πολὺ χρησι-
μώτερα τὰ τῶν παθῶν θρέμματα τῷ λογισμῷ συμπρόντα καὶ συνεπι-
τείνοντα ταῖς ἀρεταῖς· ὁ θυμὸς τῇ ἀνδρείᾳ μέτριος ὢν, ἡ μισοπονηρία
τῇ δικαιοσύνῃ καὶ ἡ νέμεσις ἐπὶ τοὺς παρ' ἀξίαν εὐτυχοῦντας, ὅταν
ἅμ' ἀνοίᾳ καὶ ὕβρει φλεγόμενοι τὴν ψυχὴν ἐπισχέσειας δέωνται (...)
εἰ δ' οἱ τὸν ἔρωτα τῇ ἐρωτομανίᾳ συνεκβάλλοντες ἁμαρτάνουσιν, οὐδ' οἱ
τὴν ἐπιθυμίαν διὰ τὴν φιλαργυρίαν ψέγοντες κατορθοῦσιν· ἀλλ' ὅμοιόν
τι πράττουσι τοῖς τὸ τρέχειν διὰ τὸ προσπταίνειν καὶ τὸ βάλλειν διὰ
τὸ ὑπερβάλλειν ἀναγροῦσι, καὶ πρὸς τὸ ἄδειν τὸ παράπαν διὰ τὸ ἀπάδειν
ἀπερχθῶς ἔχουσιν»².

Βέβαια αὐτὰ ἔλα δὲν εἶναι πρωτότυπα. Ἀλλὰ ὁ Π. ξεχωρίζει
γιὰ τὸ προσωπικὸ ὕφος του, ποὺ τὸν ἀνυψώνει πολὺ πρὸ πάντων ἀπὸ τὸ
ἐπίπεδο ἐνὸς συνηθισμένου ἡθικολόγου στοχαστῆ.

Τὸ ὕφος αὐτὸ θερμαίνεται πολλές φορές καὶ ἀπὸ μιὰ βαθύτερη
ἀγάπη τοῦ συγγραφέα στὸν ἄνθρωπο, ὅσο κι ἂν ἡ ἀγάπη του αὐτὴ δὲν
ἐκδηλώθηκε πολὺ συγκεκριμένα καὶ θετικά, δὲ συνδέθηκε δηλ. πολὺ
μὲ τὸν πόνο καὶ τὸ δράμα τοῦ τόπου του στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ εὐνοϊκὴ
ἐξέλιξις ποὺ εἶχαν πάρει οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς Ρωμαίους κατακτητὲς
ἀπόσπασαν τὴ ματιά του ἀπὸ τὸ στενὸ ἐλλαδικὸ χῶρο, τὸν ἔκαναν νὰ
ἀτενίξῃ ἕνα πλατύτερο σχῆμα πολιτικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖο μοιραῖα τὸν
ὑποχρέωνε νὰ προβάλῃ σὲ ἀπλουστεύσεις καὶ σὲ ἀποσιωπήσεις.

Μιὰ ἄλλη, μεγάλη ἀποσιώπησις, ποὺ ἐπισημαίνουν οἱ μελετητὲς
στὸν Π., εἶναι τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ συγγραφέας τῆς Χαϊρώνειας δὲν
κάνει οὔτε μίαν νύξιν γιὰ τὸ χριστιανισμὸ στὸ ἔργο του, κι ἂς ἔφτασε
μὲ τὶς φιλόανθρωπες ἰδέες του τόσο κοντὰ σ' αὐτόν, ποὺ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ
χριστιανοί, στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες, νὰ τὸν παραδέχονται σὰν
ἕνα πρόδρομο.

Ὁ Ziegler προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παράξενη αὐτὴ σιωπὴ

1. Περὶ τῶν βραδέως ὑπὸ τοῦ θεοῦ τιμωρουμένων, 5 (550 D).

2. Περὶ τῆς ἡθικῆς ἀρετῆς, 12 (451 E-F).

μέ την υπόθεση πώς ο Π. δὲν εἶχε μάθει τίποτα γιὰ τὸ χριστιανισμό, ἢ τέλος πάντων δὲν τὸν εἶχε προσέξει. Ἀλλὰ πὼς εἶναι δυνατό νὰ μὴν εἶχε προσέξει ἕνα τέτοιο θρησκευτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ κίνημα, ποὺ εἶχε ἐξαπλωθῇ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ὡς αὐτὴ τῇ βασιλεύουσα Ρώμῃ, ἔχοντας ἡδὴ προσφέρει στὸ βωμὸ τῆς θυσίας ποταμοὺς αἱμάτων; Πὼς εἶναι δυνατό νὰ μὴν ὑπῆρχε ζωντανὴ στὴν ψυχὴ τοῦ Π. ἡ ἀνάμνηση τῶν φοβερῶν διωγμῶν ποὺ ἐσχάκωσε ὁ Νέρων ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τὸ 64; Ἀποδίνοντας σ' αὐτοὺς τὴν ἐνοχλὴ μιᾶς τεράστιας πυρκαγιᾶς, ποὺ κατὰστρεψε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς Ρώμης, ὁ Νέρων διάταξε τρομερὲς διώξεις. Ντυμένους μὲ δέρματα ἄγριων ζώων τοὺς ἔδιναν στὰ σκυλιὰ νὰ τοὺς σπαράξουν, ἄλλους τοὺς σταύρωναν ἢ τοὺς ἔλειφαν μὲ εὐφλεκτες ὕλες καὶ τοὺς ἔκαιγαν τὴ νύχτα σὰν πυροτεχνήματα, *in usum nocturni luminis*!... Ὁ Π. ἦταν τότε ἕνας δεκαπεντάχρονος ἔφηβος. Κι ὅταν ἀργότερα πῆγε στὴ Ρώμῃ, θὰ συνάντησε σίγουρα κάποιους χριστιανούς, ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ θὰ εἶχαν ζήσει τὶς φρικωδίες τοῦ Νέρωνα².

Ὁ Π. λοιπὸν ξέρει γιὰ τὸ χριστιανισμὸ καὶ σωπαίνει, καθὼς νομίζουμε, σκόπιμα. Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη ποὺ ἀνέχονταν τὸ χριστιανισμὸ καὶ δὲ βασάνιζαν τοὺς ὁπαδοὺς του, ἦταν ἐχθροὶ τῆς νέας αὐτῆς ἰδεολογίας, ὁλότελα ἀντίθετοι μὲ τὴ δική τους.

Γράφοντας γιὰ τοὺς χριστιανούς θὰ δυσχεραστοῦσε τοὺς ἰσχυροὺς κυρίους, ποὺ ἦταν καὶ φίλοι του. Νὰ κατηγορήσῃ τοὺς χριστιανούς δὲ θέλησε, γιὰτὶ ἀναγνώριζε τὸ βαθύτερα ἀνθρωπιστικὸ μῆνυμά τους. Οἱ ἀμέτρητες θυσίες τους γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς πανανθρώπινης ἀγάπης εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν εἶχαν συγκινήσει βαθιὰ τὸ φιλόθρωπο Π. Γι' αὐτὸ δὲ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἀναφέρει, χωρὶς νὰ τοὺς τιμήσῃ. Ἐτσι προτίμησε νὰ σωπάσῃ. Ἀπὸ τὰ δύο κακὰ διάλεξε ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἦταν τὸ χειρότερο. Ἀποτελεῖ αὐτὸ μιὰ πράξη ποὺ θὰ τὴν καταλάβουμε, ἂν τὴ δοῦμε μὲ τὰ μέτρα τῆς ἀνθρώπινης συγκατάβασης.

Ἀς δοῦμε ὅμως τὸ πρᾶγμα καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά: σώπασε ὄχι μόνο σὰ φιλωμαῖος, ἀλλὰ καὶ σὰ φιλέλληνας. Ἴσως νὰ φοβόταν πὼς, ὑποστηρίζοντας ἕνα ἰδεολογικὸ ρεῦμα ἐξωελληνικὸ, θὰ συντελοῦσε στὸ νὰ χάσῃ τὸν ἡγετικὸ ρόλο τοῦ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, κάτι ποὺ δὲν τὸ ᾔθελε καθόλου ὁ λάτρης αὐτὸς τοῦ ἐλληνικοῦ παρελθόντος. Πιστεύοντας ὅτι μπορούσε νὰ διαμορφώσῃ ἕνα καινούριο πρότυπο ἡθικῆς συμπεριφορᾶς μέσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση, προσπάθησε νὰ ἐπιτύχῃ μιὰ σύνθεση, ἀνθολογώντας ἐκλεκτικὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ

1. C. Tacitus, *Annalium* XV, 44.

2. Ὁ Τάκιτος, ὅ.π.π., γράφει πὼς οἱ χριστιανοὶ εἶχαν τότε πλημμυρίσει τὴ Ρώμῃ.

Πλάτωνα και τῆς ὑστερώτερης Ἀκαδημίας, τοῦ Ἀριστοτέλη και τοῦ ὑστερώτερου Περιπάτου, τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Π., πού δὲν ἦταν προικισμένος μετὰ τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ ἱστορικοῦ, νόμισε πῶς μπορούσε νὰ προχωρήσῃ στὸ παρὸν και τὸ μέλλον, καταφεύγοντας ἀποκλειστικά στὸ παρελθόν !

Ὅπως γὰρ αἰῶνες θεωρήθηκε (και ἀπὸ πολλοὺς θεωρεῖται ἀκόμα) μεγάλος δάσκαλος τῆς ἠθικῆς και σπουδαῖος παιδαγωγός· τὸ παρελθὸν ἄλλωστε, στὸ ὁποῖο κατέφυγε, ἦταν στ' ἀλήθεια ἓνα μεγάλο παρελθόν, μὲ πολλὲς σταθερὲς ἀξίες.

Ὁ Κορνήλιος ἔλεγε πῶς ὁ Π. ἔπρεπε νὰ διαβαστῇ πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες πού ἀναγεννιόντουσαν. Τὸ ἔργο τοῦ Π. ἡ κυρία Ρολλάνδ τὸ ὀνόμαζε *la pâture des grandes âmes*¹.

Ὅπως σημειώσαμε και ἄλλοι, ὅχι μόνο στὰ «Ἡθικά» ἀλλὰ και στοὺς «Βίους» ἡ κύρια προσπάθειά του ἦταν ἠθικὴ και παιδαγωγικὴ. Ὅτι ἐκθέτει θεωρητικὰ στὰ πρῶτα, τὸ ἐνσαρκώνει δραματικὰ στοὺς δεύτερους. Καθένας ἀπὸ τοὺς «Βίους» εἶναι και «δρᾶμα πού διδάσκει και παρορμᾷ πρὸς τὸ εὐγενὲς ἦθος και τὸ γενναῖον φρόνημα»².

Στὰ «Ἡθικά» βρίσκουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀμέτρητες ἐγκατασπαρμένες παντοῦ συμβουλὲς και παραινέσεις, και εἰδικὲς μονογραφίες μετὰ παιδαγωγικὸ περιεχόμενο («Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν», «Περὶ τοῦ ἀκούειν», «Περὶ ἀρετῆς και κακίας», «Ὑγιεινὰ παραγγέλματα», «Γαμικὰ παραγγέλματα» κ. ἄ. π.).

Τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν τῇ θεωροῦσε ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῶν ἐλευθέρων, ὅχι και τῶν δούλων. Τὴν ἀνάθετε στοὺς γονεῖς, ὅχι στὴν πολιτεία, διαφωνώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ μετὰ τὸν Πλάτωνα. Τοῦτο πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Π., ὅπου ἡ ἔννοια τῆς ἔννομης πολιτείας μετὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία ἔχει ὁλότελα ἀτονήσει. Τὴν ἀγωγή, πού σκοπὸ ἔχει τὴ σωματικὴ, πνευματικὴ και ψυχικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, τὴν ἐπηρεάζουν τρεῖς παράγοντες : ἡ φύσις, ὁ λόγος και τὸ «ἔθος», δηλ. ἡ κληρονομικότητα, ἡ μάθησις και ἡ ἀσκησις³. Πιστεύει βασικά ὅτι ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ διδαχτῇ, ὑπολογίζει ὅμως πολὺ και στὴν κληρονομικότητα, γι' αὐτὸ ἔδωσε πολὺ μεγάλη σημασία στὸ πρόβλημα τοῦ

1. Γυναίκα τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ 1792. Ὑποστήριξε τοὺς Γιρονδίνους, κατατομήθηκε ἀπὸ τοὺς Ὁρεινοὺς. Αὐτὴ εἶπε τὴν περίφημη φράση: *O Liberté! Que de crimes on commet en ton nom*. Βλ. και Θερεζιάνό, ὁ.π.π., σ. 104.

2. Βλ. Χρ. Θεοδωράτου, Ὁ Πλούταρχος ὡς παιδαγωγός, Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδευσεως, Γ' (1962), 201, σ. 3.

3. Περὶ παιδίων ἀγωγῆς, 4 (2Α κ.ε.). Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι νόθο, ἀπηχεῖ ὅμως τίς ιδέες τοῦ Π.

γάμου, για τὸν ὁποῖο, καθὼς εἶδαμε, ἔγραψε καὶ ξεχωριστὴ πραγματεία¹.

Ἐπικρίνει τὸ γάμο φτωχῶν κοριτσιῶν μὲ πλούσιους γέροντες, ἐπικρίνει τὴν ἀτεκνία, ζητάει ἀπὸ τὶς μητέρες νὰ θηλάζουν οἱ ἴδιες τὰ βρέφη τους, καθορίζει συντηρητικὰ τὴν κοινωνικὴ σχέση τῶν μελλονύμφων: «τὸ γὰρ τὴν κατὰ σαυτὸν ἔλα' σοφόν»².

Ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς γονεῖς νὰ προσέχουν ἰδιαίτερα στοὺς παιδαγωγούς καὶ τὰ σχολεῖα: «διδασκάλους ζητητέον τοῖς τέκνοις, οἱ καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι»³.

Οἱ σκέψεις του γενικὰ δὲν εἶναι πρωτότυπες. Βρῆκαν ὅμως τὴν παραδοχὴ τῆς κοινῆς γνώμης, γιατί ἦταν λογικὲς καὶ μετρημένες, καὶ βασίζονταν σὲ ὀρισμένους κυρωμένους ἀπὸ τὴ ζωὴ σχέσεις καὶ ἀρχές⁴.

Ο Π. ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ. Ἡ ποίηση ἀπασχόλησε τὸν Π. περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφὴ τέχνης γενικὰ. Τὴ γνώμη του γι' αὐτὴν ἐκθέτει διεξοδικὰ στὸ ἔργο του «Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν». Ξέρουμε ἄλλωστε πόσο καλὰ γινώριζε τὴν κλασικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ μεταγενέστερη ἐλληνικὴ ποίηση.

Ὡστόσο στὴ θεωρητικὴ τοποθέτησή του ἀπέναντι στὴν τέχνη καὶ τὴν ποίηση εἰδικότερα, στὴν αἰσθητικὴ του, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἀκολουθεῖ τὸν Πλάτωνα, πού εἶναι ἱστορικὰ ὁ πρῶτος πού θέλησε νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἐλευθερία τῆς τέχνης σ' ἓνα αὐστηρὸ ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα⁵. Ὁ Π. ὑποτάσσει τὴν ποίηση στὴ φιλοσοφία, δηλ. τὴν ἠθική. Ἡ ποίηση σὰ μιὰ ancilla philosophiae ὀφείλει νὰ βοηθῇ τοὺς νέους πού ἀκόμη δὲν εἶναι ὥριμοι γιὰ νὰ γνωρίσουν τὴν καθαρὴ φιλοσοφία, γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ πρόγευση καὶ προπαίδεια.

Ὁ Πλάτων, νομοθετώντας κατὰ κάποιον τρόπο, δήλωνε πῶς τὸ μόνον παραδεχτὸ σὲ μιὰ «πόλη» εἶδος ποίησης εἶναι οἱ «ὕμνοι θεοῖς» καὶ τὰ «ἐγκώμια ἀγαθοῦς», οἱ ὕμνοι δηλ. στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες⁶. Ὁ

1. Τὰ «Γαμικὰ παραγγέλματα» εἶναι μιὰ ἐπιστολιμαία διατριβή, πού τὴν ἔστειλε ὁ Π. στοὺς νιόπαντρους Πολλιανὸ καὶ Εὐρυδίκη, σὰν ἓνα γαμήλιο δῶρο (138 B-C).

2. Περὶ παιδων ἀγωγῆς, 5 (3C), 19 (13F) κ.ά.

3. Περὶ παιδων ἀγωγῆς, 7 (4B).

4. Γιὰ τὸν Π. ὡς παιδαγωγὸ βλ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρὶ πάντων ἄρθρο τοῦ Θεοδωράτου (τεύχη 200-202), καὶ Σταματάκου, Πλούταρχος ὁ Χαίρωνεύς, σ. 72-79.

5. Βλ. τὴν «Πολιτείαν» καὶ ἰδιαίτερα τὸ δέκατο κεφάλαιο τοῦ ἔργου.

6. Πολιτ., 607A

Π. και ἐδῶ πάντως δὲν εἶναι τόσο ἀπόλυτος. Γενικά ἄλλωστε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ νὰ συγκριθῇ μὲ τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο στὸ φιλοσοφικὸ πάθος καὶ θάρρος. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση δὲ νομοθετεῖ καὶ δὲν ὀρίζει πῶς πρέπει νὰ εἶναι ἡ ποίηση, παραδέχεται πῶς ἡ ποίηση ἔχει πολλὰ ἀρνητικὰ σημεῖα καὶ παίρνει ἀπὸ αὐτὴν ὅ,τι τὸν βοηθεῖ στὴν ἡθικὴ προσπάθειά του. Ὁ «μετακλασικὸς» Π. ἔχει ἐγκαταλείψει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν τελειότητα τοῦ κλασικοῦ ὁρισμοῦ τῆς ποίησης¹, ὀρίζει τὴν ποίηση πέρα ἀπὸ κάθε δεοντολογικὴ μονομέρεια. Τὴ θεωρεῖ τέτοια ποὺ πραγματικὰ εἶναι, τὸ καλὸ καὶ τὸ τέλειο ἀναμιγμένο μὲ τὸ κακὸ καὶ τὸ ἀτελές: «μίμησιν εἶναι τὴν ποίησιν ἡθῶν καὶ βίων καὶ ἀνθρώπων οὐ τελείων, οὐδὲ καθαρῶν, οὐδ' ἀνεπιλήπτων παντάπασι, ἀλλὰ μεμιγμένων πάθεσι καὶ δόξαισι ψευδέσι καὶ ἀγνοίαις»².

Μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς ὁ Π., ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων³, τοποθετεῖ τὴν ποίηση στὸ ἐπίπεδο μιᾶς «μιμήσεως», ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸ βασικὰ πραγματιστικὸ καὶ θετικὸ χαραχτήρα τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Αὐτὸς ὁ θετικὸς χαραχτήρας ποὺ ἔχει ὁ λόγος, κάποτε μπορεῖ νὰ ἀλλοιωθῇ, νὰ γίνῃ πιὸ ἐλεύθερος (σχήματα λόγου κ.λ.). Ἀλλὰ στίς εἰκαστικὰς τέχνες εἶναι πολὺ περισσότερο κανονικὸς. Αὐτὸ φαίνεται πῶς ἰσχύει καὶ στίς αἰσθητικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Π. γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, ποὺ δὲν ἐκδηλώνονται ἄλλωστε παρὰ μὲ πολὺ λίγες καὶ συμβατικὰς παρατηρήσεις. Θαυμάζει καὶ ἐπαινεῖ ὅ,τι καὶ οἱ ἀρχαῖοι, καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἀνέκδοτά τους⁴. Τοποθετεῖ τὶς εἰκαστικὰς τέχνες στὸ στάδιο μιᾶς ἀπλῆς ἀντιγραφῆς τῆς φύσης, ἔτσι ποὺ γι' αὐτὸν ἡ πιστὴ ἀπόδοση τοῦ προτύπου ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ καλλιτέχνη.

Κάποια παρέκκλιση ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐκφραστικὸ περιορισμένο αἰσθητικὸ ἀξίωμα, ποὺ κρατᾷ τὸ καλλιτέχνημα στὰ ὅρια τῆς «φυσικῆς» ὁμορφιάς καὶ δὲν τὸ ἀφήνει νὰ ἀνυψωθῇ σὲ μιὰν αἰσθητικὴ καὶ οὐσια-

1. Ἀναφερόμαστε στὸν ἀριστοτελικὸ ὁρισμὸ τῆς τραγωδίας, ἡ ὁποία θεωρεῖται καὶ τὸ ὑψηλότερο ποιητικὸ εἶδος.

2. Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν, 8.

3. Στὸν Πλάτωνα βάση τῆς θεωρητικῆς ἐπὶκρίσεως τῆς τέχνης εἶναι πῶς αὐτὴ εἶναι μίμηση τῶν πραγμάτων ποὺ καὶ αὐτὰ εἶναι μίμηση τῶν ἰδεῶν. Εἶναι δηλ. ἡ τέχνη σκιὰ σκιᾶς, κάτι πολὺ ἀπομακρυσμένο ἀπ' τὴν ἀλήθεια.

4. Ὁ ζωγράφος Ἀπελλῆς (4ος αἰ. π.Χ.) ἦταν κρυμμένος πίσω ἀπὸ μιὰ ζωγραφιά του, γιὰ ν' ἀκούῃ τὰ σχόλια τῶν θεατῶν. Ἐνῶς τσαγκάρης παρατήρησε πῶς ἔλειπε ἀπὸ τὸ παπούτσι μιὰ τρύπα. Ὁ Ἀπελλῆς τὴ διόρθωσε. Ὅταν ὁμοῦς μιὰν ἄλλην φορὰ ὁ τσαγκάρης παρατήρησε καὶ μιὰν ἑλλειψὶν τοῦ ποδιοῦ, ὁ ζωγράφος τοῦ φώναξε: «Ὅχι πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ παπούτσι, τσαγκάρη!» (β. Δημητρίου 22).

στική αὐτοδυναμία, σημειώνει στὸ εἶδος τῆς προσωπογραφίας: οἱ ζωγράφοι, λέει, ποὺ ζωγραφίζουν τὶς ὥραιες καὶ πολὺ χαριτωμένες μορφές, ἂν ὑπάρχει σ' αὐτὲς κάτι δυσαρμονικό, ἀπαιτοῦμε νὰ μὴν τὸ παραλείπουν ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν τὸ παρασταίνουν μὲ μεγάλῃ ἀκρίβειᾳ· γιατί στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ζωγραφιὰ θὰ γινόταν ἀνόμοια μὲ τὸ πρότυπο, στὴ δεύτερη θὰ γινόταν ἄσχημη. Καὶ δηλώνει πὼς ἀκολουθεῖ τὴν ἴδιαν ἀρχὴν στὸ πλάσιμο τῆς πνευματικῆς εἰκόνας τοῦ ἡρώα τοῦ Κίμωνα¹.

Δυστυχῶς χάθηκε μιὰ εἰδικὴ πραγματεία τοῦ γιὰ τὴν ὁμορφιὰ («Ἵπερ κάλλους»), ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Στοβαῖος διάσωσε τρία μικρὰ ἀποσπάσματα². Σ' αὐτὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀμοιβαία σχέση ποὺ συνδέει τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀξία τῆς σωματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς ὁμορφιάς. Τὸ ἔργο αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν ἀξιόλογο. Φαίνεται πὼς ὁ Π., ξεπερνώντας τὸν Πλάτωνα, ποὺ ἀσχολήθηκε μόνο μὲ τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς, συζητοῦσε τὶς νεοπλατωνικὲς θεωρίες καὶ γιὰ τὸ σωματικὸ κάλλος: «καὶ πὼς οὐ θαυμαστὸν λέγειν τὰ τῆς ψυχῆς καλὰ τὰ τοῦ σώματος ὑπεροκῶντα»³; Τὸ ὁμορφο σῶμα δὲν πρέπει νὰ τὸ περιφρονοῦμε, γιατί ἡ ὁμορφιὰ τοῦ αὐτῆ εἶναι ἔργο τῆς ψυχῆς, ποὺ τοῦ χαρίζει τὴν ἀντανάκλαση τῆς δικῆς τῆς ὁμορφιάς: «ὕβριζοντες» τὸ σῶμα, βρίζουμε μαζὶ καὶ τὴν ψυχὴ: «Ἡ γοῦν τοῦ σώματος εὐμορφία ψυχῆς ἐστὶν ἔργον σώματι χαριζομένης δόξαν εὐμορφίας (...)· ὥστε καὶ τὴν ψυχὴν συνυβρίζεις λανθάνων, ἥς ἐστὶν ἀνθρώπου κάλλος»⁴.

Ἡ γνώμη τοῦ τέλους γιὰ τὴ μουσικὴ εἶναι ὁλότελα πλατωνικὴ. Εἶναι θαυμαστὴς τῆς ἀρχαίας μουσικῆς, ἐχθρὸς τῆς νεώτερης⁵. Τὸ σύγγραμμα «Περὶ μουσικῆς» εἶναι νόθο. Ὡστόσο οἱ ιδέες ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτὸ συμφωνοῦν μὲ τὶς δικές του, καθὼς συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς σκόρπιες κρίσεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὅλο τὸ ἔργο του. Συχνὰ τονίζει τὴν ἠθικὴ ἐπίδραση τῆς καλῆς μουσικῆς, καθὼς ἐπίσης συχνὰ ἀντλεῖ καὶ τὶς παρ-
μοιώσεις τοῦ ἀπὸ αὐτὴν.

Ο Π. ΚΑΙ Η ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ. Ἡ λαογραφία εἶναι μιὰ νεώτερη ἐπιστήμη. Δημιουργήθηκε μόλις τὸν περασμένο αἰῶνα σὰ μιὰ ἐκδήλωση τοῦ

1. Κίμ. 2

2. Τὰ ἀποσπάσματα βλ. Βερναρδάκη, VII, 136 - 137.

3. ἀπ. I

4. ἀπ. 2

5. Γιὰ τὴν κατάσταση τῆς μουσικῆς στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (καθὼς καὶ γιὰ τὶς γνώμες τοῦ Π. γι' αὐτὴν) βλ. καὶ Στίλπ. Π. Κυριακίδου. Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημόδους νεοελληνικῆς ποιήσεως, λόγος πρυτανικός ..., Θεσσαλονίκη 1954, σ. 9 ἐκ.

ρομαντικού κινήματος και από την τάση των νεώτερων λαών, που άγωνίζονταν για την ελευθερία και την αυτονομία τους, να κερδίσουν την έθνική τους αυτογνωσία. Αντικείμενό της είναι ή λαϊκή ψυχή, όπως αυτή εκδηλώνεται όχι μόνο στα ήθη και έθιμα του λαού, αλλά και στις ανώτερες εκφάνσεις της τέχνης του. Ο υλικός και ο πνευματικός λαϊκός βίος αποτελούν, δηλαδή, το αντικείμενο της λαογραφίας.

Είπαμε πώς στο βάθος του ψυχισμού του Π. βρισκόταν ένας λαϊκός άνθρωπος, που δεν εξαφανίστηκε κάτω από τον όγκο της επίκτητης σοφίας του. Πραγματικά το έργο του είναι έντυπωσιακά πλούσιο σε λαογραφικές ειδήσεις.

Δυστυχώς, το λαογραφικό αυτό υλικό δε μελετήθηκε ακόμη συστηματικά, κάθε άλλο μάλιστα. Απόδειξη αποτελεί και το ότι στο έργο του Ziegler, που είναι το τελειότερο και χρονολογικά τελευταίο συνθετικό έργο για τον Π., δεν ξεετάζεται καθόλου ο συγγραφέας από λαογραφική άποψη και δε γίνεται καμιά σχετική βιβλιογραφική παραπομπή.

Ωστόσο ένα πλήθος από λαογράφους, θρησκευολόγους, εθνολόγους άντλησαν πλούσιο υλικό από το συγγραφέα της Χαιρώνειας. Αυτό ακριβώς κάνει παράδοση την άπουσία μιζς συστηματικής συγκέντρωσης και μελέτης του υλικού που προσφέρει ο Π., όπως έχει γίνει για άλλους¹. Ίσως αυτό να όφείλεται στη μεγάλη έκταση του πλουτάρχειου έργου, που ή συστηματική έπεξεργασία του προκαλεί πραγματικό δέος. Η έργασία πάντως αυτή αποτελεί ένα desideratum της Λαογραφίας.

Οί παλαιότεροι έρευνήτες περιορίζονταν στην καθαρά φιλολογική και ιστορική έρευνα. Το λαογραφικό θησαύρισμα των συγγραμμάτων του Π. τους άφηνε αδιάφορους, αν δεν τους εξόργιζε κιόλας. Γιατί δεν μπορούσαν να συγχωρήσουν στον Π. την τάση του να άσχολήται, όταν έγραφε για ένδοξους άντρες, με τις ιδιωτικές υποθέσεις τους και συνήθειες περισσότερο παρά με τις εξαιρετικές πράξεις τους. Άξίζει να αναφέρουμε εδώ την κρίση ενός από τους παλαιότερους μελετητές του Π., κρίση που τη διατυπώνει, θά λέγαμε, για λογαριασμό και των άλλων: «ένα άλλο έλάττωμα των Βίων του Π. είναι πώς ο συγγραφέας τους θέλησε να εξαντλήση όχι τόσο τα δημόσια, όσο τα ιδιωτικά έργα των μεγάλων άνδρων και να πλάση τις εικόνες τους όχι με όσα λαμπρά έκ-

1. Πβ. Δ. Α. Πετροπούλου, Θεοκρίτου Ειδήλλια υπό λαογραφικήν έποψιν έρμηνευόμενα, Λαογραφία ΙΗ' (1959), Δ. Β. Οικονομίδου, «Χρονογράφου» του Δωροθέου τὰ Λαογραφικά, δ.π.π., ΙΗ' (1959) και ΙΘ' (1960). Ο Φ. Κουκουλές άσχολήθηκε με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο Γ. Α. Μέγας με τον Ψελλό, ο Δ. Λουκάτος με το Χρυσόστομο κ.ά. με άλλους.

ναν, ἀλλὰ μὲ ὅσα εἶπαν ἀκολουθώντας τὴν ἰδιωτικὴ συνήθειαν»¹. Ἄλλ' ὁ *usus domesticus*, ὅπου θεμελίωσε τὸ ἔργο του (ὄχι μὲν ἄρα τοὺς Βίους) ὁ Π., τὸν ἀναδείχνει ἕνα ἀπὸ τοὺς πρὶ γραφικοὺς ἀλλὰ καὶ σημαντικοὺς μάρτυρες τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων χρόνων. Ἔτσι ὁ Π. δὲ διάσωσε μόνον πλῆθος χωρία, καθὼς εἶδαμε, ἀμάρτυρα, ἀλλὰ καὶ πλῆθος λαογραφικὰς εἰδήσεις, ποὺ καὶ αὐτὲς πολλὰς φορὰς μᾶς εἶναι ἄγνωστες ἀπὸ ἄλλοῦ.

Γιὰ νὰ πάρῃ ὁ ἀναγνώστης μιὰν ἰδέαν, παραθέτουμε τὶς σχετικὰς εἰδήσεις ποὺ μᾶς δίνει ὁ βίος τοῦ Θησέα, ποὺ εἶναι ὁ πρῶτος στὴν καθιερωμένη σειρά.

Στὸ 2ο κεφάλαιο γίνεται μνεία «ἀρπαγῆς γυναικῶν», παλαιότατου ἐθίμου ποὺ ἐφάρμοσαν οἱ οἰκιστὲς τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀθήνας Ρωμύλος καὶ Θησέας. Κατὰ τὸ Nilsson ἡ ἀρπαγὴ γυναικῶν ἢ κοπαδιῶν, ποὺ τόσο συχνὰ ἀναφέρεται στοὺς Ἰνδικοὺς καὶ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς μύθους, ἀποτελοῦσε κάτι συνηθισμένο στὰ νεανικὰ χρόνια τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς ὁμοφυλίας. Τὸ «μοτίβο» τῆς ἀρπαγῆς τὸ συναντᾶμε στὰ τραγούδια τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου καθὼς καὶ στὰ σημερινὰ ἔθιμα γάμου, ὅπου ὁ γαμπρὸς παίρνει στὴν ἀγκαλιά του τὴ νύφη καὶ ἔτσι σηκωτῇ τὴν μπάζει στὸ σπίτι του.

Στὸ 5ο κεφάλαιο ἀποθησαυρίζουμε τὸ ἐθνολογικὸν² ἔθιμον τῶν Ἀβάντων (κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη Θρακῶν, ποὺ κατοίκησαν στὴν Εὐβοίαν)³, ποὺ κούρευαν τὸ κεφάλι τους μόνον ἀπὸ μπροστὰ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παράδοση γιὰ τὴ «Θησηίδα κουρά»: ὅταν ὁ Θησέας ἔγινε ἐφηβος καὶ πῆγε στοὺς Δελφοὺς νὰ προσφέρῃ πρώτη θυσία στὸ θεὸ τὰ μαλλιά του, τὰ ἔκοψε μὲ τὸν τρόπο τῶν Ἀβάντων. Ὁ Π. δὲ δέχεται πὼς οἱ Ἀβαντες πῆραν τὸ ἔθιμον ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ἢ τοὺς Μυσοὺς, καὶ τὸ ἐξηγεῖ σὰν ἕνα πολεμικὸν ἔθιμον ποὺ τὸ ἐπινόησαν οἱ «ἀγχέμαχοι» Ἀβαντες, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν οἱ ἀντίπαλοί τους νὰ τοὺς πιάνουν ἀπ' τὰ μαλλιά. Σχετικὰ ἀναφέρει πὼς καὶ ὁ μέγας Ἀλέξανδρος πρόσταξε τοὺς στρατηγούς του «ξυρεῖν τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων, ὡς λαβὴν ταύτην ἐν ταῖς μάχασι οὔσαν προχειροτάτην»⁴.

Πρὶν κάτω (κεφ. 18) συναντᾶμε ἕνα λατρευτικὸν ἐπίθετον τῆς Ἀφρο-

1. Ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ A. Westermann στὴν ἐκδοσὴ τῶν Βίων ἀπὸ τὸν Im. Bekker, τ. 1, 1855 σ. XIII.

2. Ἡ ἐθνολογία εἶναι ἐπιστήμη συγγενὴς μὲ τὴ λαογραφία. Δὲν ἐντοπίζεται σὲ μιὰ χώρα, ἀλλὰ ἐξετάζει τὰ ἦθῃ καὶ ἔθιμα τῶν πρωτογόνων γενικὰ.

3. Στράβ. 10, 1, 3

4. Τοὺς ἀναφέρει καὶ ὁ Ὅμηρος ὡς «θεοὺς, ὕπισθεν κομάνοντας» (B 542). Ὁ Π. τὸ ξέρει καὶ μνημονεύει τὸν ποιητὴν.

5. Πβ. καὶ «Βασιλέων καὶ στρατηγῶν παραγγέλματα» Ἀλέξανδρος, 10.

δίτης («ἐπιτραγία»)· καθὼς καὶ τὴν περιγραφή τῆς «ἰκετηρίας», ποὺ ἦταν «κλάδος ἀπὸ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας (τῆς Ἀθηνᾶς) ἐρίῳ λευκῷ κατεστεμμένος». Τὴν κρατοῦσαν ὅσοι πῆγαιναν νὰ ζητήσουν προστασία ἀπὸ κάποιον ἰσχυρὸ ἢ ἀπὸ ἓνα θεό. Φαίνεται πὼς τὸ κλαδὶ ἀποτελοῦσε σημάδι, πὼς δὲν μπορούσε κανένας νὰ βλάψῃ ὅποιον τὸ κρατοῦσε¹.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο πληροφοροῦμαστε γιὰ τὸ καλλι «ἔθος» ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Κρήτη νὰ παρακολουθοῦν τὰ θεάματα καὶ οἱ γυναῖκες («θεῶσθαι καὶ τὰς γυναῖκας») — ἔτσι μπόρεσε ἡ Ἀριάδνη (ἡ θυγατέρα τοῦ βασιλεῦς Μίνως) νὰ ἰδῇ τὴν πάλῃ τοῦ Θησέα μὲ τὸ στρατηγὸ τοῦ βασιλεῦς Ταῦρος, καὶ νὰ θαυμάσῃ τὸν Ἀθηναῖο ἥρωα γιὰ τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν παλικάριά του. Ἡ εἶδησις αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν κατάστασις ποὺ ἐπικρατοῦσε σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ γυναικείου φύλου στὴ μινωικὴ Κρήτη, ὅπου πιστεύεται πὼς ἐπικράτησαν μητριαρχικοὶ θεσμοί².

Ἐνα πολὺ σημαντικὸ ἐπίσης ἔθιμο διάσωσε ὁ Π. στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅπου ἀναφέρει μιμικὴ παράστασις γέννας ἀπὸ νέους στὴν Κύπρο: «κατακλινόμενόν τινα νεανίσκων φθέγγεσθαι καὶ ποιεῖν ἅπερ ὀδδίνουσαι γυναῖκες». Ἡ μιμικὴ αὐτὴ παράστασις γινόταν, ὅπως μᾶς λέει ὁ Π., στὴν τέλεσις θυσίας γιὰ τὴν Ἀριάδνη, ἡ ὁποία, κατὰ μία παράδοσις, πῆγε ἐγκυὸς στὸ νησί ὅπου πέθανε χωρὶς νὰ προφτάσῃ νὰ γεννήσῃ. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ γιὰ μίμησις τοκετοῦ ἀπὸ ἄντρες μᾶς συνδέει, νομίζουμε, μὲ τὶς πρωτόγονες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἀρρετιολοχεῖα ἢ «υἱοθεσία», ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει τοὺς ἐθνολόγους· ἔχνη τους διασώθηκαν καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία (Ζεὺς — Ἀθηνᾶ, Ζεὺς — Διόνυσος) καὶ στὰ νεώτερα ἑλληνικὰ παραμῦθια γιὰ θαυμάσια γέννησις παιδιῶν ἀπὸ ἄντρα³.

Στὸ κεφάλαιο 21 ἀναφέρεται ὁ δηλιακὸς χορὸς («γέρανος»)⁴, ποὺ γινόταν γύρω ἀπὸ τὸν «κερατῶνα βωμόν», φτιαγμένον ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ κέρατα δορυκᾶδων ποὺ εἶχε σκοτώσει ἡ Ἀρτεμις⁵, ἐνῶ τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο εἶναι πιὸ πλουσίον σὲ λαογραφικὰ εἰδήσεις.

Πρῶτα σημειώνεται τὸ ἔθιμο τῆς «ἐψήσεως τῶν ὀσπρίων», ποὺ γινόταν τὴν ἑβδόμῃ μέρᾳ τοῦ μήνα Πυανεψιώνα, στὴ γιορτὴ τῶν Πυανε-

1. Ὁ τράγος ἦταν ἱερὸ ζῷο τῆς Ἀφροδίτης. Στὴν Ἥλιδα ὑπῆρχε ἓνα περίφημο ἄγαλμα τοῦ Σκόπκα, ποὺ παρίστανε τὴ θεὰ καθισμένη πάνω σὲ τράγο.

2. Βλ. Martin P. Nilsson, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ θρησκεία, μετάφρασις Γ. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1953, σ. 37 - 38.

3. Βλ. G. Thomson, Αἰσχύλος καὶ Ἀθῆναι, μετ. Γ. Ν. Βιστάκη - Φ. Ἀποστολοπούλου, Ἀθήνα 1954, σ. 34 - 35 καὶ σημ. 11 (ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

4. Γιὰ τὸ ἔθιμο βλ. J.G. Frazer, The golden bough 1, London 1936, σ. 74 κ.ε. Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βλ. Δ. Σ. Λουκάτου, Πατὴρ τίκτων, σχετικὰ περιπτώσεις εἰς δύο τύπους παραμυθιῶν, Ἑπετ. Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 41 - 42 (1958 - 1959).

5. «Ἀγέρανος» λεγόταν πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἓνας χορὸς στὴν Πάρο!

6. Βλ. καὶ «Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνυδρά», 35.

ψίων'. 'Ο Π. δίνει την ακόλουθη γενετική έρμηνεία στο έθιμο: γινόταν για ανάμνηση τής επιστροφής του νικητή Θησέα και των συντρόφων του από την Κρήτη, όπου είχαν πάει να εξοντώσουν το Μινώταυρο· μετά την αίσια έκβαση τής επιχείρησης μάζεψαν τις τροφές που τους είχαν περισσέψει, τις έψησαν σε μιὰ κοινή χύτρα και τις έφαγαν όλοι μαζί σε ένα επινίκιο συμπόσιο. 'Ο Π. συνηθίζει να εξηγεί την καταγωγή των εθίμων που αναφέρει. Συχνά στις έρμηνείες του λαθεύει, είτε γιατί παρασύρεται από τον όρθολογισμό² είτε γιατί ή πρώτη και ή πραγματική σημασία έχει με τὰ χρόνια λησμονηθή και από τον ίδιο το λαό, που εξακολουθεί να εφαρμόζει το έθιμο μόνο γιατί «έτσι το βρήκε». Το δεύτερο συμβαίνει και εδώ, ή έρμηνεία του Π. πρέπει να είναι μεταγενέστερη. Δεν την επινόησε ό ίδιος, την άκουσε και την καταγράφει, αλλά αυτή πλάστηκε αργότερα, για να δικαιολογηθή ή συνήθεια τής «έψης» των όσπριων», ενός παλαιότατου γεωργικού εθίμου που κρατάει ως σήμερα. 'Η άλληθνή προέλευσή του πρέπει να άναζητηθή στη μαγική πίστη του λαού: «Σε πολλούς πρωτόγονους λαούς για ένα χρονικό διάστημα όρισμένα φυτά και μικρά ζώα γίνονται ταμπού, άπαγορεύεται δηλαδή ή χρησιμοποίησή τους· ή άρση του ταμπού αργότερα, έτσι που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τροφή, γίνεται με πολύπλοκες τελετές, που έχουν και δεύτερο σκοπό, να συντελέσουν δηλ. στον πολλαπλασιασμό των ζώων και των φυτών αυτών» (. . .) οί καρποί που βράζονται όλοι μαζί, άνήκουν στα έθιμα του θερσιμού, όταν τρώνε τελετουργικά λίγο από το θεισμένο στάρι. Τή συνήθεια αυτή τη βρήκαμε στα Θαλύσια, στη γιορτή του θερι-

1. 'Από τις λέξεις «πυάνους» (κυάμους, κουκιά) «έψω». 'Ο Πυανεψών ήταν ό 4ος μήνας του άττικού ήμερολογίου και αντίστοιχούσε στο διάστημα από 15 Σεπτεμβρίου - 15 'Οκτωβρίου.

2. Κάποτε άγνοούμε το γενετικό λόγο μιās συνήθειας ή ενός εθίμου και επιχειρώντας να τους δώσουμε μιάν έρμηνεία τή εξηγούμε με τη δική μας άναπτυγμένη σκέψη, που είναι άσχετη με τη λαϊκή. Δίνουμε έτσι μιάν όρθολογιστική έρμηνεία. Ένα παράδειγμα έδωσε ό Frazer, ό "Άγγλος έθνολόγος, μεταφραστής και σχολιαστής του Πανσανία : ό Θουκυδίδης είχε μάθει πώς οί διακόσιοι Πλαταιείς που επιχείρησαν στις άρχές του Πελοποννησιακού πολέμου την έξοδο ανάμεσα από τους Λακεδαιμόνιους, ήταν «τόν άριστέρον πόδα μόνον ύποδεδεμένοι». 'Η πληροφορία είχε, φαίνεται, παραξενέψει το Θουκυδίδη, που θέλησε να δώσει μιάν εξήγηση : τή έκαναν για να μη γλιστρούν στη λάσπη (3, 22). 'Ο Frazer άντικρούει την εξήγηση του 'Αθηναίου Ιστορικού, παρατηρώντας πώς, αν τώ γυμνό πόδι ήταν πιά σταθερό στο γλιστερό έδαφος, τότε θά έπρεπε οί Πλαταιείς να έχουν έλεύθερο και τή άλλο, και άποδείχνει τή μαγική χαρακτήρα του «μονοσάνδαλου» πολεμιστή, δίνοντας και άλλες παράλληλες ειδήσεις : τή συνήθιζαν οί φιλοπόλεμοι Αίτωλοί, κάποιου άγρότες πολεμιστές του Λατίου που τους αναφέρει ό Βιργίλιος (VII 689 κ.έ.). Και τή συνήθιζαν, φαίνεται, για να διευκολύνουν την άμεση έπαφή τους με τή μητέρα Γή, που τους έδινε περισσότερη δύναμη.

σμοῦ, καὶ στὰ Θαργήλια, ποὺ γιορτάζονταν λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θερισμό. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὰ Πυανέψια, ποὺ πῆραν τ' ὄνομά τους ἀπὸ τὰ κουκιά ποὺ τὰ ἔβραζαν μέσα σὲ μιὰ χύτρα (πύανον — κύαμον ἔψαιν). Τὰ Πυανέψια τὰ γιόρταζαν τὸ μήνα Πυανεψιώννα, στὸ τέλος τοῦ φθινοπώρου, καὶ ἦταν γιορτὴ γιὰ τὸ μάζεμα τῶν καρπῶν¹.

Στὴν ἴδια γιορτὴ, ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ ὁ Π., «ἐξέφερον» τὴν εἰρεσιώνη, κλαδί ἐλιᾶς στολισμένο μὲ μαλλί, ὅπως τὴν ἱεστηρία, ἀλλὰ καὶ φορτωμένο ἀπὸ τοὺς πρῶτους καρποὺς τῆς χρονιάς («παντοδαπῶν ἀνάπλεων καταργμάτων, διὰ τὸ λῆξαι τὴν ἀφορίαν»). Στὴν ἐκφορὰ ἔλεγαν τὴν ἀκόλουθη ἐπωδὴ:

*Εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ πίονας ἄρτους
καὶ μέλι ἐν κοτύλῃ καὶ ἔλαιον ἀναψήσασθαι
καὶ κύλιον· εὖζωρον, ὥς ἂν μεθύουσα καθεύδῃ².*

Καὶ ἐδῶ ὁ Π. παρερμηνεύει. Συσχετίζει μὲν τὴν εἰρεσιώνη μὲ τὴ λήξη τῆς ἀφορίας, ἀλλὰ μιλάει εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀφορία ἐκείνη, τὴν ὁποία ἔστειλε γιὰ τιμωρία ὁ θεὸς στὴν Ἀττική, μετὰ τὸ φόνο τοῦ γιοῦ τοῦ Μίνωα Ἀνδρόγεω, καὶ γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόλλωνας χρησιμοδότησε πῶς θὰ ἔληγε, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἱκανοποιοῦσαν τὸ Μίνωα (βλ. κεφ. 15). Ἀλλὰ τὸ εὐετηριακὸ ἔθιμο τῆς εἰρεσιώνης ἔχει γενικότερο χαραχτήρα. Ὁ Nilsson ἀναφέροντας τὸ ἴδιο πλουτάρχειο ἀπόσπασμα τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ εἶναι ἀμάρτυρο ἀπὸ ἄλλοῦ, λέει πῶς ἐδῶ ἔχουμε ἀνάμνηση τῆς πανσπερμίας, καὶ ἡ εἰρεσιώνη εἶναι ἓνα σύμβολο ποὺ ταιριάζει σὲ γιορτὴ συγκομιδῆς. Τὴν εἰρεσιώνη τὴν κρατοῦσαν καὶ στὰ Θαργήλια. «Ἡ ψευδο-Ἡροδότεια βιογραφία τοῦ Ὀμήρου διασώζει πολύτιμα ἀποσπάσματα λαϊκῆς ποιήσεως, καὶ ἀνάμεσά τους τὸ τραγοῦδι ποὺ ἔλεγαν τὰ παιδιά, ὅταν τριγυρίζαν μὲ τὴν εἰρεσιώνη: «Ἐρχόμαστε στὸ σπίτι ἐνὸς πλούσιου νοικοκύρη. Ἀφῆστε τίς πόρτες ἀνοιχτές, γιατί μπαίνει ὁ Πλοῦτος καὶ μαζί του ἡ Χαρὰ καὶ ἡ Εἰρήνη. Νά 'ναι γεμάτα πάντα τὰ σταμνιά του, καὶ στὴ σκάφη τοῦ ζυμώματος τὸ ζυμάρι νὰ φουσκώνη ψηλά. Ὁ γίος τοῦ σπιτιοῦ νὰ παντρευτῇ καὶ ἡ κόρη νὰ ὑφάνῃ ἓνα πανώριο ὑφαντό». Ὁ Nilsson σημειώνει πῶς «ἡ πομπὴ καὶ τὸ τραγοῦδι μοιάζουν καταπληχτικά μὲ σημερινὰ ἀγροτικά ἔθιμα, ὅπου νέοι τριγυρίζουν στὰ σπίτια ζητώντας «χαρίσματα», καὶ ἀναφέρει ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ νότια Σουηδία, τὴν πατρίδα του³. Σκοπὸς τῶν ἐθίμων αὐτῶν ἦταν ἡ

1. Nilsson, ὁ.π.π., σ. 27 - 28.

2. Ἡ εἰρεσιώνη σῦκα φέρνει καὶ παχιά ψωμιὰ
καὶ μέλι μὲς στὸ βάζο καὶ λάδι γιὰ νὰ ψήσης
καὶ δυνατὸ κρασί, γιὰ νὰ μεθύσης καὶ νὰ κοιμηθῇς.

3. ὁ.π.π., σ. 35 κέ.

εὐτυχία καὶ ἡ εὐφορία¹.

Τὰ ἴδια αὐτὰ ἔθιμα ἀπὸ ἑνα θαυμαστὸ συντηρητικὸ πνεῦμα διατηρήθηκαν στὸν τόπο μας ὡς σήμερα. Στὶς 21 Νοέμβρη π.χ. στὴ γιορτὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας, ποὺ εἶναι σταθμὸς στὴν περίοδο τῆς χειμερινῆς σοδειᾶς (στὴ βόρεια Ἑλλάδα οἱ γεωργοὶ πρέπει ὡς τὴν ἡμέρα αὐτὴ νὰ ἔχουν σπείρει τουλάχιστο τὰ μισά), βράζουν μέσα σὲ χύτρα «πολυσπύρια», δηλ. διάφορους σπόρους ἀπὸ δημητριακὰ καὶ ὕσπρια² καὶ τὰ τρῶνε οἱ ἴδιοι ἢ τὰ μοιράζουν στοὺς ἄλλους «γιά τὰ χρόνια πολλὰ», μὲ ἄλλα λόγια γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀφθονία τῶν καρπῶν στὴν ἐρχόμενη χρονιά. Ἀκόμη μὲ τὰ πολυσπύρια «ταῖζουν» τὴ βρύση³ πηγαίνουν στὴ βρύση, τὰ ρίχνουν μέσα καὶ λένε: «Ὅπως τρέχει τὸ νερό, νὰ τρέχῃ τὸ βίω» (Αἰτωλία)⁴.

Καὶ τῆς εἰρεσιώνης ἐπιβιώσεις ὑπάρχουν πολλές. Σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας περιφέρουν «βάγια» (κλαδιὰ δάφνης, μυρτιάς ἢ ἰτιᾶς) ἀπὸ σπῖτι σὲ σπῖτι, τὰ παιδιὰ προπάντων, γιὰ νὰ μεταδώσουν τὴ θαλερότητα καὶ τὴν εὐρωστίαν, ποὺ συμβολίζουν τὰ νέα βλαστάρια, στὰ σπῖτια τῶν ἀνθρώπων. Κάποτε τὰ κλαδιὰ αὐτὰ τὰ στολίζουν μὲ πανάκια (κόκκινα-πράσινα, ἀπὸ καινούριο στεφάνι κ.ἄ.), ὅπως ἀκριβῶς γινόταν καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια⁵.

Ξαναγυρίζουμε στὸν Π. Στὸ ἴδιο πολύτιμο κεφάλαιο ὑπάρχει μερικὴ περιγραφή τῆς ἀγροτικῆς γιορτῆς τῶν Ὁσχοφορίων, ποὺ ἦταν γιορτὴ τοῦ τρύγου, καὶ μιὰ αἰτιολογικὴ ἐρμηνεία τῆς, ποὺ ἐπινοήθηκε ἀργότερα.

Ἀκόμη στὸ βίβιο τοῦ Θησέα γίνεται λόγος γιὰ «φάσμα Θησεῶς ἐν ὄπλοις», ποὺ παρουσιάστηκε στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνα καὶ ὁδήγησε τοὺς Ἕλληνας καταπάνω στοὺς Πέρσες (κεφ. 35), καθὼς καὶ γιὰ τὴ θαυμάσια ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων τοῦ ἴδιου ἥρωα ἀπὸ τὴ Σκύρο, ὅπου ἦταν θαμμένος· ὁ Κίμωνας, παρακινημένος ἀπὸ τὶς παράξενες κινήσεις ἐνὸς ἀετοῦ, βρῆκε σ' ἕνα βουναλάκι τὸν τάφο «μεγάλου σώματος», ποὺ ἀνῆκε στὸν Ἀθηναῖο ἥρωα. Τὸ σωματικὸ μέγεθος χαρακτηρίζει καὶ τοὺς ἀντρωμένους τῶν νεώτερων ἡρωικῶν παραδόσεων, ὅπου παριστάνονται ψηλοὶ «σὰν τὶς ψηλότερες λεῦκες» καὶ «σὰν κυπαρίσσια»⁶.

Παραθέτουμε ἀκόμη μερικὰ δείγματα λαογραφικοῦ ὕλικου, ἀπὸ τοὺς βίους τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Περικλῆ.

1. Βλ. Γ.Α. Μέγα, Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας, Ἀθῆναι. 1957, σ. 148.

2. Σὲ ὁρισμένα μέρη αὐτὰ κρατᾶνε τὸ ἀρχαῖο τους ὄνομα : «πανσπερμιά».

3. Βλ. Μέγα, ὁ.π.π. σ. 30 - 31. Πβ. καὶ σ. 32, 66, 77.

4. Βλ. Μέγα, ὁ.π.π., σ. 146 κέ., Nilsson, ὁ.π.π., σ. 37.

5. Πβ. Ν.Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, Α', ἀρ. 89 - 134.

Στὸ κεφάλαιο 7 τοῦ βίου τοῦ Θεμιστοκλῆ ὁ Π. γράφει πὼς ἀκόμη στὰ χρόνια του (αὐτὸ πρέπει νὰ σημαίνει ὁ ἐνεστώτας, ποὺ χρησιμοποιεῖ), δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ πέντε αἰῶνες σχεδόν, στὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Εὐβοίας ὅπου εἶχαν ναυμαχήσει οἱ Ἕλληνες μὲ τοὺς Πέρσες, σὲ μιὰ μεγάλη ἔκταση τῆς ἀκρογιαλίας, ἔβγαине ἀπὸ τῇ γῇ βαθιὰ μιὰ μαυριδερὴ σκόνη σὰ σάχχτη, σὰν κι αὐτὸ ποὺ μένει ὕστερα ἀπὸ μιὰ φωτιά. Νομίζουν, λοιπόν, λέει ὁ Π., πὼς ἡ σκόνη προέρχεται ἀπὸ τοὺς νεκροὺς καὶ τὰ ναυάρια τῶν Περσῶν ποὺ ἀκήκαν μετὰ τῇ μάχῃ (480 π.Χ.). Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Φαίνεται πὼς ὁ Π. μᾶς διασώζει μιὰν ἀπὸ τίς λεγόμενες αἰτιολογικὲς παραδόσεις, ποὺ τίς πλάθει ὁ λαὸς γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ κάποιο ἀνεξήγητο ἀλλιωὺς φαινόμενο. Ἡ μαύρη σκόνη τοῦ Ἀρτεμισίου πρέπει ἴσως νὰ ἔχῃ σχέση μετὰ τὰ κοιτάσματα κάρβουνου ποὺ ὑπάρχουν στὴν Εὐβοία. Τέτοια παράδοση ἀποτελοῦν καὶ ὅσα λέει γιὰ τὸ Κυνὸς Σῆμα (10)¹.

Στὸ κεφάλαιο 10 ἀναφέρεται τὸ φιδάκι ποὺ φύλαγε τὸ ναὸ τῆς πολιοῦχου Ἀθηνᾶς. Εἶναι μιὰ λαϊκὴ παράδοση ποὺ κρατᾶει ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς σήμερα. Προέρχεται ἀπὸ τὴν πίστη τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων στὴν ἐνσάρκωση τῆς ψυχῆς τῶν προγόνων σὲ φίδι, ποὺ προσστατεῖ τὴν οἰκογενειακὴ ἐστίαν. Τὸ φίδι, κολλημένο στὴ γῇ, ἀποτελοῦσε τὴν πιὸ κατάλληλη μορφή γιὰ τοὺς μεταμορφωμένους νεκροὺς. Γι' αὐτὸ τὸ βλέπουμε καὶ στὶς ἐπιτύμβιες στήλες τῶν ἀρχαίων. Ἐξαιτίας τῆς πίστεως τοὺς αὐτῆς οἱ Ἕλληνες ἔτρεφαν ἡμερὰ φίδια στὰ σπίτια τοὺς καὶ στοὺς ναοὺς, ζητώντας, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ν. Γ. Πολίτης, νὰ ἐπισφραγίσουν «διὰ τῶν πραγμάτων τὸ θρησκευτικὸν πλάσμα»². Εἶναι οἱ «οἰκουροὶ ὄφεις», ποὺ ταυτίζονταν μὲ τοὺς ἀγαθοὺς δαίμονες, τοὺς προστάτες τῆς οἰκογένειας καὶ ἐφέστιους θεοὺς.

Ἐνὰ αἴσιο σημάδι, «πταρμὸς ἐκ δεξιῶν», πρὶν ἀπὸ τὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνος, ἐνίσχυσε τὸ μάντη Εὐφραντίδῃ νὰ ἀποφασίσῃ τὴ θυσία τριῶν ὁμορφῶν νεαρῶν αἰχμαλώτων στὸν «ὠμηστὴν Διόνυσον». Ὁ Θεμιστοκλῆς, παρὰ τίς ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις του, στὸ τέλος ὑποχώρησε, γιατί, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Π., τὸ παράλογο μᾶς κυβερνάει σὲ τέτοιες τρομερὲς στιγμές. Ἐτσι ὁ βίος τοῦ Θεμιστοκλῆ βάφεται καὶ μὲ τὸ αἷμα μιᾶς σκληρῆς ἀνθρωποθυσίας³. Τὸ θέμα τῆς θυσίας ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἐπιτυχία κάποιου δύσκολου ἔργου τὸ βλέπουμε νὰ διατηρῆται ἀκόμη στὴ μνήμη τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ μέσα στὰ τραγούδια καὶ τίς παραδόσεις του⁴.

1. Βλ. καὶ βίον Περ. 27.

2. Παραδόσεις, Β' σ. 1076.

3. Βλ. καὶ βίον Ἀριστείδου, 9.

4. Βλ. τὸ τραγούδι «Τῆς Ἀρτας τὸ γιοφύρι», καὶ τίς παραδόσεις 481 - 484 τῆς συλλογῆς Πολίτη.

Στὴ μάχη κατόπιν παρατηρήθηκαν ἄλλα θαυμάσια σημεῖα: ἀπὸ τῇ μεριὰ τῆς Ἑλευσίνας ἔλαμψε «φῶς μέγα» καὶ ἀκούστηκαν ἀπόκοσμες φωνὲς στὸ Θριάσιο πεδίο, ἐνῶ ἀργότερα ἓνα σύννεφο ἀνέβηκε στὸν οὐρανὸ καὶ ἔπεσε στερεὰ πᾶνω στὶς τριήρεις. Φάνηκαν ἀκόμη σκιὲς ὀπλισμένων ἀντρῶν, ποὺ ἀπλώναν τὰ χέρια τοὺς πρὸς τῇ μεριὰ τῶν ἐλληνικῶν πλοίων — οἱ σκιές, καθὼς πίστευαν, τῶν ἡρώων τῆς Αἴγινας (14. Πβ. Ἡροδ. 8,64). Ἐδῶ ἀναγνωρίζουμε τὴν πίστη σὲ ἐπιφάνεια νεκρῶν μὲ μορφή σύννεφου ἢ σκιᾶς. Ὁ Φώτιος στὴ Βιβλιοθήκη του¹ ἀναφέρει διήγηση, ὅπου οἱ ψυχὲς σκοτωμένων πολεμιστῶν συνέχισαν μόνες τοὺς τὸν πόλεμο μὲ τὴ μορφή «σκιοειδῶν φασμάτων». Ἴσως ἡ ἀρχαία αὐτὴ ἀντίληψη νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἔθιμο τῆς καύσης τῶν νεκρῶν².

Εἶναι ἀναμφισβήτητη λοιπὸν ἡ σημασία ποὺ ἔχει ὁ Π. γιὰ τὴ λαογραφία. Πρέπει νὰ προσθέσουμε πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τίς σκόρπιες σὲ ὅλο τὸ ἔργο του εἰδήσεις, μᾶς ἔφησε καὶ εἰδικότερα «λαογραφικὲς» συγγραφές, ὅπως τὰ «Κεφαλαίων καταγραφή, ρωμαϊκὰ καὶ ἐλληνικὰ», ποὺ εἶναι συγκέντρωση διάφορων συνηθειῶν καὶ ἐθίμων τῶν δύο λαῶν μὲ προσπάθεια ἐρμηνείας τοὺς.

Ο Π. ΩΣ ΎΣΤΟΡΙΚΟΣ. Σὰ λαογράφος ὁ Π. δὲν εἶναι πλατύτερα γνωστός, σὰν ἱστορικὸς ὅμως εἶναι. Καθὼς οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ βιογράφησε ἦταν πολιτικοὶ ἄνδρες καὶ μάλιστα κορυφαῖοι στὴν ἐποχὴ τοὺς, αὐτόματὰ οἱ «Βίοι» μεταβάλλονται σὲ ἐγχειρίδιο πολιτικῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ τῆς Ρώμης, καὶ ὁ Π. χρηζέται ἱστορικός, ποὺ περιμένει τὴν κρίση μας.

Ὁ ἴδιος πάντως δὲ φιλοδόξησε νὰ ἀποχτήσῃ τὸν τίτλο τοῦ ἱστορικοῦ. Τὸν ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ καὶ ὅταν ἄρχισε νὰ δουλεύῃ τοὺς «Βίους», ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴ σχηματιστῇ ἡ σφαλερὴ ἐντύπωση πῶς ἀπαρνιόταν τὴ διδασκαλία τῆς ἡθικῆς, γιὰ νὰ περιοριστῇ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἡ ἡθικὴ διδασκαλία ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένῃ καὶ στὴ νέα αὐτὴ φάση τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ὁ ἀπώτερος σκοπός: «οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους, οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεσι πάντως ἔνεστι δῆλως ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ρῆμα καὶ παιδιὰ τις ἔμφασιν ἤθους ἐποίησε μᾶλλον, ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγιστα καὶ πολιορκίαι πόλεων»³.

Στὸ σημαντικὸ αὐτὸ χωρίο ὁ Π. κάνει τὴν τριπλὴ δήλωση πῶς δὲ

1. 339 B - 340 (Bekker).

2. Πβ. Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις εἰς τὴν ὁμηρικὴν νέκυϊαν, Ἑπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 7 (1957), σ. 86 - 87.

3. Βίος Ἀλεξάνδρου, I.

γράφει ιστορία — κι αυτό τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν εὐθύνη τοῦ ἱστορικοῦ — πὼς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν κακία — ἄρα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκῇ τὴν ἠθικὴ διδασχὴ —, καί, τέλος, πὼς ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν domesticum usum, ὅπως σημειώσαμε πρὶ πάντων, πράγμα ποὺ ἀποδείχνει τὴ «λαογραφικὴ» σημασία τοῦ ἔργου του.

Οὕτε ἄλλωστε εἶχε τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ ἱστορικοῦ ὁ Π. Ἀπὸ φυσικοῦ του αἰσιόδοξος, δὲ θέλησε νὰ σταθῇ ἀπέναντι στὴν ἐποχὴ του καὶ νὰ τὴν κρίνῃ ἱστορικῶς. Πλημμυρισμένος ἀπὸ τὸ θαυμασμό του στὴν παλιὰ καλὴ ἐποχὴ, ζητοῦσε τὴν ἐπιστροφὴ σ' αὐτὴ, ζητοῦσε δηλ. μιὰν ἀνιστόρητη οὐτοπία. Στὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀνήκουν καὶ οἱ πρὶ πολλοὶ ἥρωές του.

Ξεινώνοντας ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ δυσχεραστοῦνται οἱ καταχτητὲς Ρωμαῖοι, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος βρισκόταν σὲ ἀρμονικὲς σχέσεις, ζητοῦσε μὲ ἀνεδαφικὸ τρόπο νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του· κατηγοροῦσε τοὺς πλούσιους καὶ ἰσχυροὺς "Ελλήνες πὼς δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὰ λαϊκὰ στρώματα, πὼς ἦταν δοσμένοι στὸ πάθος νὰ ἀποχτήσουν ἀξιώματα ἀπὸ τοὺς προστάτες τοὺς Ρωμαίους, ἀξιώματα ποὺ δὲν εἶχαν πάντως καμιά σταθερότητα, ἀφοῦ τὸ παραμικρὸ διάταγμα ἀνθυπάτου μποροῦσε νὰ τὰ καταργήσῃ¹. Στὰ ἔργα «Περὶ φιλοπλουτίας», «Περὶ τοῦ μὴ δανεῖζεσθαι», «Περὶ σαρκοφαγίας» καὶ ἄλλα, στιγματίζει, εἶναι ἀλήθεια, τὴν ἀνῆθικη ζωὴ τῶν πλουσίων καὶ τῶν φιλορωμαίων Ἑλλήνων. Ἀλλὰ ἡ στάση του αὐτὴ δὲν ἔχει οὐσιαστικὴ ἀξία, ἀφοῦ κατὰφασκε τὸ παρόν, μὲ τὴ χιμαιρικὴ μόνον προϋπόθεση πὼς οἱ ἰσχυροὶ Ἕλληνες θὰ ἔκαμαν κάπως ἡπιότερη τὴ ζωὴ τῶν φτωχῶν συμπατριωτῶν τους, τοῦ μεγαλύτερου δηλ. μέρους τῶν Ἑλλήνων. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη ἔδειχνε, τὸ λιγότερο, ἄγνοια τῆς οὐσίας τῆς ἐποχῆς του — κι αὐτὸ δὲ χαρακτηριστίζει ἕναν ἱστορικό. Αὐτὴ ἡ κατὰφασχ τοῦ παρόντος τοῦ ἐπέτρεπε νὰ κάνῃ σκέψεις ὅπως οἱ ἀκόλουθες, ποὺ σίγουρα ἀποτελοῦν μιὰν ἀντινομία στὴ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ Π.: «ἄρα γάρ, ὅτι τῶν μεγίστων ἀγαθῶν ταῖς πόλεσιν, εἰρήνης ἐλευθερίας εὐετηρίας εὐανδρίας ὁμονοίας, πρὸς μὲν εἰρήνην οὐδὲν οἱ δῆμοι τῶν πολιτικῶν ἔν γε τῷ παρόντι χρόνῳ δέονται· πέφυγε γάρ ἐξ ἡμῶν καὶ ἡφάνισται πᾶς μὲν Ἕλλην πᾶς δὲ βάρβαρος πόλεμος· ἐλευθερίας δ' ὅσον οἱ κρατοῦντες νέμονται τοῖς δῆμοις μέτεστι, καὶ τὸ πλέον ἴσως οὐκ ἄμεινον»²! Τὰ δύο ἐπόμενα ἀγαθὰ, συνεχίζει, τὰ ζητᾶμε ἀπὸ τοὺς θεοὺς, καὶ δὲ μένει γιὰ τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρες τῆς ἐποχῆς του παρὰ νὰ ἐργασθοῦν γιὰ τὴν «κόμο-

1. «ποία δύναιμι, ἦν μικρὸν ἀνθυπάτου διάταγμα κατέλυσε τὴ μετέστησεν εἰς ἄλλον, οὐδὲν οὐδ' ἂν παραμένη, σπουδῆς ἄξιον ἔχουσιν» (Πολιτικὰ παραγγέλματα, 32, 824 E - F).

2. Οἱ πόλεις ἀπολαμβάνουν ὅσων ἐλευθερία τοὺς παραχωροῦν οἱ Ρωμαῖοι, κι ἴσως ἡ παραπάνω νὰ τίς βλέπτῃ ...

νοιαν» καὶ τὴν «φιλίαν» τῶν σκλάβων¹.

Καὶ τὰ περασμένα ἥμως, ὅπου στρεφόμεν νουσταλγικά, δὲν τὰ εἶδε με τὴ συνθετικὴ ματιὰ τῆς ἱστορίας. Ἀγνόησε τοὺς ἱστορικοὺς νόμους ποὺ δημιουργήσαν τὸ «θαῦμα» τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀγαποῦσε συνήθως νὰ ἀντλή ἀνεκδοτολογικὸ καὶ ἠθικολογικὸ ὕλικό.

Ὡστόσο τὸ ὕλικό αὐτὸ εἶναι πλούσιο. Ὅχι μόνο οἱ «Βίοι», ποὺ σ' ἓνα μεγάλο τοὺς μέρους ἄλλωστε ἀναφέρονται στὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ τὰ «Ἠθικά», ποὺ ἐξαιτίας τοῦ διδασχτικοῦ χαραχτήρα τοὺς ἀναφέρονται, πολλὰ ἀπὸ αὐτά, σὲ συγκαρινὰ θέματα, δίνουν πολὺτιμες ἱστορικὲς εἰδήσεις, τίς ὁποῖες κάνει πιὸ πολὺτιμες ἢ ἑλλειψή πηγῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἐτσι ὁ Π., κι ἂν δὲν εἶναι ὁ ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς του, εἶναι ἓνας σημαντικὸς μάρτυράς της.

Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ. Ὁ Π. εἶναι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺμποροῦν νὰ κερδίσουν τὴν ἐπιβίωσή τους, ἀπὸ τοὺς πιὸ ἱκανοὺς μάλιστα, ἀφοῦ ὑπῆρξαν ἐποχές, ὅπως θὰ δοῦμε, ποὺ τὸ ἔργο του συγκέντρωνε τὸν ἀμέριστο θαυμασμό τῶν ἀνθρώπων.

Τὴν ὑστεροφημίαν τοῦ Π. ἐξέτασε ὁ Hirzel, ποὺ συγκέντρωσε ὑπομονετικὰ ὅλα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα². Ἀπὸ αὐτὸν προέρχονται καὶ οἱ παρακάτω εἰδήσεις.

Στὰ χρόνια τοῦ ὁ Π. ἐκτιμήθηκε πολὺ. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν τὰ «Ἠθικά» στὸν Αὐλο Γέλλιο (ἔζησε γύρω στὸ 150)³ καὶ οἱ «Βίοι» στὸν Ἀρριανό, ποὺ πρέπει νὰ εἶχε διαβάσει τὸ βίον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τὴν ἐπίδραση τῶν «Ἠθικῶν» δέχτηκε ἀργότερα καὶ ὁ Πορφύριος⁴ (γύρω στὸ 270) καὶ οἱ ὑστερότεροι νεοπλατωνικοί⁵.

Εἰδικὰ τὰ «Συμποσιακὰ» ἐπιδράσανε στὸ συγγραφέα τῶν «Δειπνοσοφιστῶν» Ἀθήναιο (γύρω στὸ 190)⁶, ποὺ ὅχι τυχαῖα ἔναν ἀπὸ τοὺς

1. Πολ. Παρχγγ., 32 (824 C - D).

2. R. Hirzel, Plutarch, Leipzig 1912 (Das Erbe der Alten, Heft IV).

3. Ὁ Ρωμαῖος συγγραφέας τοῦ ἔργου Noctes Atticae, σὲ 20 βιβλία, ποὺ εἶναι ἀνάλογο με τοὺς μεταγενέστερους «Δειπνοσοφιστεῖς» τοῦ Ἀθηναίου.

4. Μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου, δάσκαλος τοῦ Ἰαμβλίου, «κατὰ Χριστιανῶν γράψας» (βλ. Σούδα λ.).

5. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς καὶ οἱ πιστοὶ τοῦ Θεμιστίου καὶ Λιβάνιου (4ος αἰ.), ὁ Πρόκλος καὶ ὁ Δαμάσκιος (5ος αἰ.).

6. Ἕλληνας συγγραφέας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον στὰ χρόνια τοῦ Μ. Αὐρήλιου. Τὸ ἔργο του εἶναι συμποσιακὸς διάλογος στὸ σπῆτι κάποιου πλούσιου Ρωμαίου καὶ διαπραγματεύεται στὰ 15 βιβλία του «παντοδαπὴν ὕλην», κατὰ τὴ συνήθειαν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

συμποσιαστές του τὸν ὀνόμασε Πλούταρχο. Τὰ «Συμποσιακὰ» ἐπιδράσανε ἀκόμη περισσότερο καὶ στὸ Λατίνου Μακρόβιου (420)¹.

Εἶδαμε πῶς πάνω τὴν ἀπουσία τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Π. Βαθύτερα ὅμως τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε συγγένεια μὲ τὸ χριστιανισμό. Τὸ ἀκόλουθο χωρίο π.χ. ἀπὸ τὸ «Περὶ φυγῆς» θὰ νόμιζε κάποιος πὼς ἀνήκει σὲ πατερικὸ κείμενο: «... φύσει γὰρ οὐκ ἔστι πατρίς, ὥσπερ οὐδ' οἶκος, οὐδ' ἄγρος, οὐδὲ χαλκεῖον, ὡς Ἀρίστων ἔλεγεν, οὐδ' ἱατρεῖον, ἀλλὰ γίγνεται μᾶλλον δ' ὀνομάζεται καὶ καλεῖται τούτων ἕκαστον ἀεὶ πρὸς τὸν οἰκοῦντα καὶ χρώμενον. Ὁ γὰρ ἄνθρωπος, ἥ φησιν ὁ Πλάτων, 'φυτὸν οὐκ ἔγγειον', οὐδ' ἀκίνητον, 'ἀλλ' οὐράνιον'² ἔστιν (...) ὁ δὲ Σωκράτης βέλτιον, οὐκ Ἀθηναῖος, οὐδὲ Ἕλληγ, ἀλλὰ κόσμιος³ εἶναι φήσας (...) Οὗτοι τῆς πατρίδος ἡμῶν ὄροι εἰσὶ, καὶ οὐδεὶς οὔτε φυγὰς ἐν τούτοις, οὔτε ξένος, οὔτ' ἄλλοδαπός, ὅπου τὸ αὐτὸ πῦρ, ὕδωρ, ἀήρ (...) ἥλιος, σελήνη (...)· εἷς δὲ βασιλεὺς καὶ ἄρχων, Θεός, ἀρχήν τε καὶ μέσα καὶ τελευτὴν ἔχων τοῦ παντός...»⁴. Γι' αὐτὸ ὁ Π. ἀγαπήθηκε νωρὶς ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ὁ πρῶτος ποὺ τὸν μελέτησε μὲ ζῆλο εἶναι ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρέας (160-220), ὁ συγγραφέας τῶν «Στρωματέων»⁵.

Ἀλλὰ τὸ συγγραφέα τῆς Χαιρώνειας τὸν χρησιμοποίησαν γιὰ πηγὴ καὶ οἱ μεγάλοι χριστιανοὶ πατέρες τοῦ 4ου αἰώνα, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς καὶ προπάντων ὁ Βασίλειος, ποὺ πολλὰ του κηρύγματα καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἔργο του «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων» δημιουργήθηκαν μὲ βάση τὸν Π. Εἰπώθηκε πὼς μὲ τὸ στόμα τοῦ μεγάλου Βασιλείου μιλάει ὁ Π.⁶!

Τὸ ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν τὸν ἀναφέρουν ρητὰ σὰν πηγὴ τοὺς οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὀφείλεται στὸ γεγονὸς πὼς δὲν ἤθελαν νὰ φανερώσουν στὸ κοινὸ τίς ρητορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σπουδὲς τοὺς, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαραχτηρισθοῦν («ἐθνικὲς» (εἰδωλολατρικὲς) ἀποκλίσεις.

1. Conviviorum primi diei saturnaliorum σὲ 7 βιβλία. Τὸ ἔργο θεωρεῖται ὡς τὸ τελευταῖο στὸ εἶδος τῶν «συμποσίων», ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Πλάτωνα. Βλ. RE 27, 178 κέ.

2. Τιμαῖος, 90 Α

3. πολίτης τοῦ κόσμου!

4. 5 (600 E - 601 B). Πβ. Πλάτ. Νόμ. 716 α.

5. «Στρωματεῖς» ἦταν μιὰ ἄλλη ὀνομασία τῶν συγγραμμάτων ποικίλης ὕλης. Τὸ ὄνομα προερχόταν ἀπὸ τὰ κλινικοσεπάσματα («στρωματεῖς»), ποὺ συχνὰ τὰ σχημάτιζαν ἀπὸ διάφορα ὑφάσματα. Ὑποθέτουν πὼς καὶ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Κλήμης τὸν πήρε ἀπὸ τὸν Π., γιατί στὸν κατάλογο τοῦ Λαμπρία σημειώνεται τὸ ἔργο «Στρωματεῖς ἱστορικοὶ καὶ ποιητικοὶ» (πβ. Βερναρδάκη, VII, 37).

6. Πβ. Σταματάκο, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, σ. 86.

Ὁ Εὐσέβιος πάντως (265-340)¹, πού μᾶς ἔχει διασώσει σπουδαῖα κομμάτια ἀπὸ χαμένα ἔργα του, τὸν ὀνομάζει συχνά.

Στὸν 5ο αἰ. θαυμαστὸς τοῦ Π. ἦταν οἱ συγγραφεῖς Θεοδώρητος², πού νόμιζε πῶς ὁ συγγραφέας τῶν «Ἡθικῶν» εἶχε διαβάσει τὰ Εὐαγγέλια, καὶ ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, καὶ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Ἀγαθίας, ὁ ἱστορικός τοῦ Ἰουστινιανοῦ, θὰ τοῦ πλῆξῃ τὸ ἐγκώμιο σ' ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ³. Ἀντίθετα μένουν ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὸν Π. οἱ πατέρες τῆς Δύσης στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες.

Ἀπὸ τὸν Ἀγαθία ὡς τὸν 9ο αἰῶνα μεσολαβεῖ σιωπὴ σχετικὰ μὲ τὸν Π. Στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς θὰ χάθηκαν τὰ ἔργα τοῦ Π. πού δὲν ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς: ὅ,τι ξέρουν ἀπὸ τὸν Π. οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι τοῦ 9ου αἰῶνα, πού ἀρχίζουν τὴ συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴ διαφύλαξη τῆς ἀρχαίας κληρονομίᾱς, εἶναι αὐτὸ πού ὑπάρχει καὶ σήμερα. Στὸν αἰῶνα αὐτὸ κυριαρχεῖ ἡ ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου (820-891), πού ἡ «Βιβλιοθήκη» του μὲ τὸ ἀποθησαυρισμένο ὕλικό της προσφέρει στὴ φιλολογία ἀνεχτίμητες ὑπηρεσίες⁴.

Μετὰ τὸ Φώτιο τὸν Π. ἀναφέρουν τὸ λεξικὸ «Σούδα»⁵ καὶ ὁ αὐτοκράτορας, πού ἦταν καὶ συγγραφέας, Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος

1. Εὐσέβιος ὁ Καίσαρειας (ἢ ὁ Παμφίλου, γιὰ νὰ τιμῇ τὸν πνευματικὸ ὁδῆγο του πρεσβύτερο Πάμφιλο). Φίλος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, πολιτεύτηκε στὸ θέμα τοῦ Ἀρείου γιατί συμφωνοῦσε μὲ τὸν αὐτοκράτορα πῶς ἡ συζήτηση γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἦταν συζήτηση «περὶ μικρῶν καὶ λίαν ἐλαχίστων». Ἦταν ὁ πῶς σημαντικὸς συγγραφέας τῆς ἐποχῆς του, καίτοι κατὰ τὸ Φώτιο «τὴν φράσιν οὐκ ἔστιν οὐδαμῶς οὔτε ἡδὺς οὔτε λαμπρότητι χαίρων». Τὸ ἀξιολογώτερο ἔργο του εἶναι ἡ «Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία» (βιβλία 10), ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Σωτῆρος ὡς τὸ 323 (ἀνάρρηση τοῦ Κωνσταντίνου).

2. Θεοδώρητος ὁ Κύρρου. Πολυγράφος ἐκκλησιαστικὸς καὶ δογματικὸς συγγραφέας.

3. Ἀνθολογία Παλατίνη, 16, 331 :

Εἰς εἰκόνα Πλουτάρχου.

*Σεῖο πολυκλήνητα τύπον στήσαν, Χαιρωνεῦ,
Πλουτάρχε, κρατερῶν νῆες Ἀθονίων
διὲ παραλλήλοισι βίοις Ἑλλήνας ἀρίστους
Ῥώμης εὐπολέμοις ἡρώσας ἐναέταις.
Ἀλλὰ τοῦ βίωτοιο παράλληλον βίον ἄλλον
οὐδὲ σὺ γ' ἂν γράψαις· οὐ γὰρ ὅμοιον ἔχεις.*

4. «Βιβλιοθήκη» ἢ «Μυριόβιβλος». Περιέχει τὴν ἀνάλυση 280 ἔργων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἀπὸ τὰ ὅποια δημοσιεύονται καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα δὲν ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς, καὶ μοναδικὴ πηγὴ γι' αὐτὰ εἶναι ὁ Φώτιος.

5. Ἔτσι εἶναι πῶς σωστὸ νὰ λέγεται τὸ γνωστὸ λεξικόν, ὕστερα ἀπὸ τὴς ἔρευνες τοῦ Maas καὶ τοῦ Dölger πού ἐδειξαν πῶς συγγραφέας «Σουίδας» δὲν ὑπῆρξε.

(10ος αἰ.), ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς¹ καὶ ὁ μητροπολίτης Εὐχαΐτων Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος (11ος αἰ.). Ὁ τελευταῖος σ' ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ παρακαλεῖ τὸ Χριστὸ νὰ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν κόλαση τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Π., μόνους αὐτοὺς ἀπὸ ὅλους ὅσοι ἔζησαν πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ ἦταν ἁμαρτωλοί, σύμφωνα μὲ τὴν τότε χριστιανικὴ ἀντίληψη.

*Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἄλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιο μοι
ἄμφω γάρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες.
Εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὄλων,
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρησιμότητος δεῖ μόνον,
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σῶζεις θέλεις².*

Στὸ 12ο αἰὼνα καλὰ ξέρεи τὸν Π. ὁ Ἰωάννης Τζέτζης³.

Στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐπόμενου ἐκδηλώνεται ἡ προσπάθεια τοῦ Μάξιμου Πλανούδη⁴, ποὺ θὰ προσφέρῃ τὶς μεγαλύτερες ὑπηρεσίες στὴ διάσωση, τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν καταγραφή τῶν συγγραμμάτων τοῦ Π., ἰδιαίτερα τῶν «Ἑθικῶν», ποὺ ὡς τότε ἦταν σκόρπια στοὺς διάφορους κώδικες (ἐνῶ οἱ «Βίαι» τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. εἶχαν συγκεντρωθῇ). Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1296 μάζεψε ὅσα χειρόγραφα βρῆκε καὶ ἀνάθεσε σὲ ὁμάδα ἀπὸ ἀντιγραφεῖς τὸν καταρτισμὸ ἐνιαίου κώδικα. Εἶναι ὁ πρῶτος συγκεντρωτικὸς κώδικας. Περιέχει 69 ἀπὸ τὰ «Ἑθικά» καὶ εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ στοιχεῖο a (Ambr. 859 ἢ C 126). Τὸν κώδικα αὐτὸν τὸν ἐπιθεώρησε ἀργότερα ὁ ἴδιος καὶ τὸν βελτίωσε μὲ διορθώσεις δικές του ἢ ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση. Ἀπὸ αὐτὸν προέρχονται ὁ κώδικας A (Paris. 1671), ποὺ περιέχει «Βίους» καὶ «Ἑθικά», καὶ ὁ E (Paris. 1672)⁵. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πλανούδη μᾶς δείχνει τοὺς κόπους του, ποὺ ἔφταναν ὡς τὴ φροντίδα του

1. Πολυγραφώτατος συγγραφέας καὶ φιλόσοφος καὶ τύπος δόλιου βυζαντινοῦ αὐλικοῦ. Ἦγεν διχηγόρος, καθηγητὴς τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς (Πανεπιστημίου), καλόγερος, συγκλητικός, πρωθυπουργὸς στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Ζ' τοῦ Παραπινάκη. Οἱ γνώσεις του ἦταν καταπληκτικές.

2. Βλ. Ν.Β.Τωμαδάκη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἐκδ. β', τ. Α', τεύχ. Α', Ἀθῆναι 1956, σ. 28.

3. Πολυγραφώτατος γραμματικὸς καὶ ποιητὴς («Γιακά», «Θεογονία», «Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς» κ. ἄ.). Ἡ συγγραφικὴ του ἀξία δὲ λογαριάζεται, ἀλλὰ διάσωσε πολλὰς εἰδήσεις.

4. Θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ ἀνθρωπισμοῦ στὴ Δύση, ὅπου στάλθηκε πρεσβευτὴς (Benetia) τοῦ Παλαιολόγου αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β'.

5. Ἰ. Σταματάκου, Εἰ γέροντι πολιτευτέον, ἡ χειρόγραφος παράδοσις, ὁ.π.π., σ. 13 - 14, 17.

νά εξασφαλίζει καλή περγαμνή για να μην κινδυνεύουν τὰ ἔργα¹.

Ἀργότερα τίμησαν τὸν Π. μετὴν ἀγάπης τοὺς οἱ δύο σπουδαῖοι ἄνδρες τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ Γεμιστὸς ἡ Πλήθων καὶ ὁ Βησσαρίων².

Ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀρχίζουν οἱ μεταφράσεις τοῦ Π. στὰ λατινικά (τὸ 1471 τυπώνεται ἡ πρώτη μετάφραση ἀπὸ τὸν Giov. Ant. Campano) καὶ ἡ μίμηση τῶν «Βίων» ἀπὸ πολλούς. Ἐνας ἀπὸ τοὺς μιμητὲς θὰ εἶναι ἀργότερα καὶ ὁ πολὺς Νικολό Μακιαβέλλι³.

Ἡ ἐπίδραση τῶν «Ἡθικῶν» δὲν ἦταν ἀνάλογη. Μόνο τὸ ἔργο «Περὶ παιδων ἀγωγῆς», ποὺ τότε ἀκόμη ἀποδινόταν στὸν Π., σημεῖωσε ἐπιτυχία. Διαβαζόταν μετ' ἀπληστία στὸ 15ο καὶ τὸ 16ο αἰώνα καὶ οἱ ἀνθρωπιστὲς τὸ ὀνόμαζαν Aureus Libellus καὶ τὸ δίδασκαν στὰ σχολεῖα. Τὸ βιβλίον αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ σύνοψη ὑποθηκῶν χωρὶς νὰ εἶναι συστηματικὴ παιδαγωγικὴ πραγματεία, θίγει μετ' ἀρκετὴ εὐρύτητα πνεύματος σχεδὸν ὅλα τὰ ζητήματα τῆς ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου⁴. Τὰ «Ἡθικά» πάντως τυπώθηκαν πρὶν ἀπὸ τοὺς «Βίους» (1509) στὴ Βενετία, στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἀλδου Μανουτίου⁵. Ὁχτὼ χρόνια ἀργότερα παρουσιάστηκε καὶ ἡ editio princeps τῶν «Βίων» στὴ Φλωρεντία, ἐνὸς μετὰ δύο χρόνια (1519) κυκλοφόρησε καὶ ἡ aldina.

Μὲ τίς ἐκδόσεις αὐτὲς ὁ Π. ἔβρισκε ὁλοένα μεγαλύτερη ἀπήχηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης. Ὁ σπουδαῖος ἀνθρωπιστὴς Ἑρασμος

1. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Ἐπιστολὴ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη περὶ μεμβρανῶν, ΔΙΕΕ, 2 (1855), σ. 62 - 64.

2. Ὁ Γεμιστὸς ἔμεινε πολὺν καιρὸ στὸ Μιστρά, ὅπου ἱδρύσε ἀνώτερη φιλοσοφικὴ σχολή, ἀλλὰ ταξίδεψε καὶ στὴν Πόλη, τὴν Ἀδριανούπολη, τὴν Ἰταλία, ὅπου γνωρίστηκε μετ' οὓς Ἰταλοὺς ἀνθρωπιστὲς. Ἀληθινὸς πατριώτης, πίστευε πὼς ἡ κατάστασις θ' ἀλλάξει μετ' ῥιζικὰς μεταρρυθμίσεις, ὅπως ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς. Ζητοῦσε καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τοῦ χριστιανισμοῦ. Γι' αὐτὸ τὸ πολὺχροτο σύγγραμμά του «Νόμων συγγραφή» καὶ ἄλλα του ἔργα τὰ ἔκαψε ὁ πατριάρχης Γεώργιος Σχολάριος. Ὁ Βησσαρίων ἦταν μαθητὴς του. Ἄν καὶ ἔγινε ἀνθρωπὸς τοῦ Πάπα (ἔφτασε ὡς τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδινάλιου), ἔμεινε φανατικὸς φιλέλληνας, ἀκολουθώντας τὴν ἐλληνοκρατίαν τοῦ δασκάλου του.

3. Nicolo Machiavelli, Vita di Castruccio Castracani. Τῇ βιογραφίᾳ αὐτὴ τὴν τελειώνει μετ' σύγκριση τοῦ ἥρωά του μετ' τὸ Φίλιππο τῆς Μακεδονίας καὶ τὸ Σικελίωνα. Ὁ Μακιαβέλλι (1469-1527), ποὺ ὑπηρέτησε τὴ Φλωρεντικὴ Δημοκρατίαν τῶν Μεδίκων, εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ Il Principe (Ὁ Ἡγεμόνας). Στὸ ἔργο αὐτὸ ἀντικατροπτίζονται οἱ πολιτικὲς μέθοδοι τῶν ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἔφταναν ὡς τὴν ὥμην παραβίαση τῆς ἠθικῆς.

4. Πβ. Χρ. Θεοδωράτου, Ὁ Πλούταρχος ὡς παιδαγωγός, δ. π. π., 200, σ. 2.

5. Περίφημος Βενετὸς ἐλληνιστὴς καὶ ἐκδότης. Φιλοξένησε πολλοὺς Ἑλλήνες λόγιους φυγάδες καὶ μαζί τοὺς ἱδρύσε (1489) τὸ πρῶτο μεγάλο ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο, ὅπου σὲ 100 χρόνια τυπώθηκαν 900 ἔργα τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς, λατινικῆς καὶ ἰταλικῆς φιλολογίας.

(1466-1536) ασχολήθηκε με τόν Π. και έπηρεάστηκε βαθιά άπ' αυτόν. "Όταν ό βασιλιάς τής 'Αγγλίας 'Ερρίκος ό 7ος τόν κάλεσε στην αulή του για παιδαγωγό του νεαρού πρίγκιπα, ό 'Ολλανδός σοφός, αντί νά συντάξει δικό του έγχειρίδιο, μετάφρασε τό πλουτάρχειο έργο «Πώς άν τις διακρίνει τόν κόλακα τοῦ φίλου», δηλώνοντας στην εισαγωγή πώς άξιζε νά διαβάσουν τό σύγγραμμα αυτό όλοι οι ήγεμόνες. 'Ο 'Ερασμος ήταν ό έπιμελητής τής έκδοσης τών «'Ηθικῶν» άπό τόν "Άλδο Μανούτιο και ένας άπό τούς κυριότερους μεταφραστές τοῦ Π. στα λατινικά, όπου βασίστηκαν οι πρώτες γαλλικές μεταφράσεις. Συνήθιζε νά λέη πώς τίποτ' άλλο πιο άγιο άπό τόν Π. δέν είχε διαβάσει, εκτός άπό τή Βίβλο. Θaumastής τοῦ Π. τήν ίδια εκείνη εποχή ήταν και ό Γερμανός άνθρωπιστής και συνεργάτης τοῦ Λουθήρου Μελάγχθων και ό 'Ελβετός μεταρρυθμιστής Ζβίγγλιος.

Τό 1519 φάνηκαν οι πρώτες γερμανικές μεταφράσεις. 'Αλλά εκείνοι πού έργάστηκαν πιο άποδοτικά για τόν Π. στό 16ο αϊ. είναι οι Γάλλοι. Τό 1572 έγινε ή συγκεντρωτική έκδοση τοῦ Στεφάνου, βασική για τις επόμενες εκδόσεις.

Πολύ μεγαλύτερη σημασία όμως για τή διάδοση τοῦ Π. και πέρα άπό τά όρια τής Γαλλίας είχε ή μετάφραση όλου τοῦ έργου άπό τόν 'Ιάκωβο 'Αμυό (1513-1593), επίσκοπο τής 'Οζαίρ. Πριν άπ' αυτόν ό μεγάλος φιλόλογος G. Budé είχε μεταφράσει μερικά έργα τοῦ Π. άπό τά λατινικά, και ό περίφημος συγγραφέας Fr. Rabelais, πού είχε διαβάσει τόν Π. στα ελληνικά, είχε παραθέσει πολλά χωρία του στό έργο του Gargantua et Pantagruel¹. 'Όπωςδήποτε ό 'Αμυό ξεπέρασε κάθε προηγούμενη προσπάθεια. Είναι άπό τις σπάνιες περιπτώσεις όπου μία μετάφραση πλησιάζει τόσο τό πρωτότυπο. Με τό έργο του αυτό και μόνο ό Γάλλος επίσκοπος κέρδισε μιá ξεχωριστή θέση στα γαλλικά γράμματα τοῦ 16ου αιώνα, κάνοντας μαζί πλατύτερα γνωστό τόν Π. Τέλος ό διάσημος δοκιμιογράφος Montaigne² είναι γεμάτος άπό άναφορές στον

1. 'Ο Rabelais είναι ό μεγαλύτερος Γάλλος συγγραφέας τοῦ 16ου αιώνα. Συνδέθηκε με τόν Budé, έγινε μοναχός, γιατρός, ιερέας, ταξίδεψε πολλές φορές στην 'Ιταλία. Με τό έργο του Gargantua et Pantagruel, πού δημοσιεύτηκε τμηματικά, χτύπησε με πολύ σουχερή σάτιρα τούς μοναχούς και τούς θεολόγους τής εποχής του. Παρ' όλο τό ρεαλισμό και τό λαϊκό πνεύμα του ό Rabelais είναι ένας αξιόλογος άνθρωπιστής, πού μελέτησε τόν Πλάτωνα, τό Λουκιανό, τόν Πλούταρχο, τούς ιστορικούς κ.λ., πού τούς άναφέρει με ιδιαίτερη ευχαρίστηση στό έργο του.

2. Περύφημος στοχαστής, ένας άπό τούς κυριότερους σκεπτικιστές τών νεώτερων χρόνων. Τις ιδέες του τις εκθέτει στα «Δοκίμιά» του (Essais). Διδάσκει τή συγκατάβαση άπέναντι στους ανθρώπους, τή ματαιότητα τής αλήθειας και τής φιλοσοφίας, άφού ή μόνη φιλοσοφία είναι νά μάθουμε νά πεθαίνουμε με αξιοπρέπεια. (philosopher c' est apprendre à mourir).

Π., έτσι πού νά τόν ονομάζουν «δεύτερο Πλούταρχο».

Ἡ ἀγάπη τῶν Γάλλων στὸν Π. συνεχίστηκε καὶ σ' ὅλο τὸ 17ο αἰώνα, ὅποτε ἐπηρεάστηκαν ἀπ' αὐτὸν καὶ οἱ κλασικοὶ δραματικοὶ συγγραφεῖς, ὁ Corneille, πού ἐμπνεύστηκε τὸ «Σερτώριο» καὶ τὸν «Ἀγασίλαο», ὁ Racine, πού ἐμπνεύστηκε τὸ «Μιθραδάτη» κ.ἄ. Ὁ κριτικὸς Brunetiere ἔλεγε πὼς ὁ Π. ἦταν γιὰ τὴ γαλλικὴ τραγωδία (πού μεσουράνησε στὸ 17ο αἰ.) ὅ,τι ὁ Ὅμηρος γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δράμα.

Στὴν Ἀγγλία ἐξάλλου ὁ North μετάφρασε τὸ 16ο αἰώνα ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τοὺς «Βίους», πού τοὺς ἀφιέρωσε στὴ βασίλισσα Ἐλισάβετ. Ἡ μετάφραση αὐτὴ πρόσφερε στὸ Σαίξπηρ¹ τὸ ὕλικό καὶ τὴν ἐμπνευση γιὰ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του: «Κοριολανός», «Ἰούλιος Καίσαρας», «Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα», «Τίμων ὁ Ἀθηναῖος» (Βίος Ἀντωνίου, 69 κ.ἔ.). Τὸν ἐπόμενο αἰώνα ὁ Π. μεταφράστηκε στὴν Ἀγγλία καὶ ἀπευθείας ἀπὸ τὰ ἐλληνικά, ἀπὸ συνεργεῖο 41 σοφῶν (1683-1686).

Ἀπὸ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ ἀποψὴ ὁ 17ος αἰώνας δὲν ἦταν σημαντικός. Ἀλλὰ στὴν ἐπόμενη ἐκατονταετηρίδα δημοσιεύτηκε ἡ ἔκδοση τοῦ J. Reiske («Ἡθικά» καὶ «Βίαι») μὲ πολλὰς ἐκατοντάδες διορθώσεις (Λιψία 1774-1782) καὶ ἡ πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τῶν «Ἡθικῶν» ἀπὸ τὸν Αὐστριακὸ D. Wytttenbach, πού ἐργάστηκε στὴν Ὀλλανδία. Οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις του καὶ ὁ Index Graecitatis, πού εἶναι ὡς σήμερα ἀναντικατάστατος, ἀποτέλεσαν σπουδαῖα φιλολογικὰ γεγονότα (Ὁξφόρδη 1795-1830 καὶ Λιψία 1796-1834)².

Στὸ 18ο αἰώνα ὁ θαυμασμὸς στὸν Π. γίνεται ἀκόμη πιὸ μεγάλος σ' ὅλες τὶς χῶρες. Ὁ J. J. Rousseau³ ἤθελε τὸ τελευταῖο ἀνάγνωσμα τῆς ζωῆς του νὰ εἶναι ἀπὸ τὸν Π!. Καὶ οἱ ἡγέτες τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ ὀνομαστὸς ρήτορας Mirabeau) ἐνθουσιάζστηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὰ πρότυπα τῶν ἐχθρῶν τῆς τυραννίας πού δίνει

1. Ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους δραματικούς συγγραφεῖς ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἐξῆσε στὰ χρόνια τῆς Ἐλισάβετ. Στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡθοιοὺς, μέτριος, πού διασκεύαζε διάφορα ἔργα γιὰ τὶς θεατρικὲς ἀνάγκες. Μετὰ ἀνακάλυψε τὴ μεγάλῃ του συγγραφικὴ ἰδιοφυΐα. Ἐγράψε 37 ἔργα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 14 εἶναι κωμωδίες. Ἐγράψε καὶ πολλὰ σημαντικὰ σονέτα.

2. Ἀπὸ τοὺς 8 τόμους οἱ πέντε περιεῖχαν τὸ κείμενο, οἱ δύο παρατηρήσεις καὶ ὁ ἄλλος τὸ λεξικὸ (Index). Τὸ λεξικὸ ξανατυπώθηκε ἀπὸ τὸν G. Olms, Lexikon Plutarcheum des Leipsigen Nachdrucks, Hildesheim 1962.

3. Σπουδαῖος Γάλλος στοχαστής, πού χτύπησε τὴν παρακμὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, στὴν ὁποία εἶχε κατὰ τὴ γνώμη του συντελέσει καὶ ὁ τεχνικὸς πολιτισμός. Κήρυξε τὴν ἐπιστροφὴ στὴν ἀπλὴ φυσικὴ ζωὴ καὶ θεωρήθηκε πρόδρομος τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1789 («Κοινωνικὸ συμβόλαιο», «Αἰμίλιος», «Ἐξομολογήσεις»). Βλ. καὶ Κοραή, ὁ.π.π., σή' - σθ'.

ό Π. (Δίων, Τιμολέων, Βροῦτος). 'Ο Βολταῖρος' πάντως δὲν τὸν συμπαθοῦσε. Πίστευε πὼς ἡ ἀνεκδοτολογία, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι γεμάτος ὁ "Ελληνας συγγραφέας, εἶναι κακή, γιατί ὁ ἱστορικός ὀφείλει νὰ ἀσχολῆται ὀχι μὲ τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἀσήμαντα περιστατικά, ἀλλὰ μὲ τὸ κυρίαρχο πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς.

'Ο Βολταῖρος, γιὰ τὸν ὁποῖο πιστεῖουν πὼς ἀνανέωσε τὴ μέθοδο τῆς ἱστορίας, εἶχε δίκιο. Ξεχνοῦσε πάντως πὼς ὁ Π., καθὼς εἶδαμε, δὲν ἐπιδίωξε ποτὲ νὰ γράψῃ πραγματικὴ ἱστορία.

'Απὸ τοὺς Γερμανοὺς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀγάπησε τὸν Π. ὁ Πρῶσος βασιλιάς Φρειδερίκος 2ος ὁ Μέγας, πού τὸν εἶχε σύντροφό του στίς ἐκστρατεῖες του, ὁ Μπετόβεν, πού τὸν διάβαζε ὅπως τὴ Βίβλο, ὁ Σίλλερ² πού ἐπηρεάσθηκε κιόλας ἀπ' αὐτόν, καὶ ὁ πιὸ μεγάλος ἴσως θαυμαστής του Jean Paul³, πού ἔλεγε πὼς τὸ ἔργο τοῦ Π. διδάσκει τοὺς νέους πιὸ καλὰ ἀπὸ τὰ πανεπιστημιακὰ ἐγχειρίδια τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. 'Ο Γκαῖτε⁴ ἐξάλλου ἔλεγε πὼς οἱ ἀγαπημένοι του συγγραφεῖς ἦταν ὁ Σαίξπηρ, ὁ Ρουσώ καὶ ὁ Π.

Τὸ 19ο αἰῶνα ἤρθε ἡ κάμψη. 'Οφειλόταν καὶ στὸ ρεῦμα τοῦ νεώτερου ἀνθρωπισμοῦ πού, ἀκολουθώντας τὸ Winckelmann⁵, παρέκαμπτε

1. Σύγχρονος τοῦ Rousseau (πέθαναν καὶ οἱ δυὸ τὸ 1778), φιλόσοφος, ἱστορικός, θεατρικός συγγραφέας, κριτικός, ποιητής, ἀπὸ τὰ συνθετικότερα πνεύματα τῆς Γαλλίας. Θαυμαστής τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, χτύπησε κάθε εἶδος δεισιδαιμονίας καὶ ἀδικίας, ἀν καὶ πολλὲς φορὲς φάνηκε ἀνακόλουθος. 'Η ζωὴ του ἦταν πολυκύμαντη, ὅπως τοῦ Rousseau, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεχώριζε γιατί ἔβλεπε τὰ πράγματα μὲ ἓνα δηκτικὸ καὶ χαριτωμένο σκεπτικισμό, ἀνάμικτο μὲ κάποιαν αἰσιοδοξία.

2. Μεγάλος δραματικὸς ποιητής, φιλόσοφος, αἰσθητικός. Στὰ ἔργα του ἐκδηλώνει τὴν ἀγάπη του στὴν ὁμορφιά, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐλευθερία. Γνώριζε λατινικὰ καὶ ἑλληνικὰ. 'Απὸ τὰ πιὸ γνωστὰ θεατρικὰ ἔργα του σημειώνουμε τὴ «Μαρία Στούαρτ», τοὺς «Ληστές», τὸ «Γουλιέλμος Τέλλος». Περίφημο εἶναι καὶ τὸ μεγάλο ποίημά του ἡ «Καμπάννα».

3. Ρομαντικὸς συγγραφέας, πού ἔδινε στοὺς ἥρωες τῶν μυθιστορημάτων του («'Εσπερος», «Τιτάν», «'Ανόητα χρόνια»), μιὰν ἰδιόρρυθμη καὶ ἀναστατωμένη ἀτομικότητα. Συγκρίνοντας τὸν ἑαυτὸ του μὲ τὸ Γκαῖτε ἔλεγε: «Goethe fasste alles bestimmt auf, bei mir ist alles romantisch zerflossen» (ὁ Γκαῖτε τὰ ἔβλεπε ὅλα ὀρισμένα, σὲ μένα ὅλα συγχέονται ρομαντικά).

4. 'Ο διασημότερος Γερμανὸς ποιητής, πεζογράφος καὶ διανοητής. Διακρίθηκε καὶ γιὰ τίς ἐρευνὲς του στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες. 'Ο «Βέρθερος», ὁ «Φάουστ» εἶναι ἀπὸ τὰ περισσότερο διαβασμένα βιβλία του.

5. 'Ο 'Ιωάννης Winckelmann ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Πρόβαλε τὸν αἰσθητικὸ «ὠραῖο ἄνθρωπο» σὰν τὸν χαρακτηριστικὸ τύπο τῆς νέας ἐποχῆς. Τὸν ὠραῖο ἄνθρωπο τὸν ἔβρισκε στοὺς ἀρχαίους "Ελληνες, ὅπως τοὺς ἀποθανάτισε ἡ κλασικὴ γλυπτικὴ. Γι' αὐτὸ ἔλεγε: «'Ο μόνος δρόμος πού θὰ μᾶς φέρῃ στὸ σημεῖο νὰ γίνουμε, ὅσο εἶναι **δυνάτ**, μεγάλοι καὶ ἀμίμητοι, εἶναι

τὸν Π. γιὰ νὰ συναντηθῇ μὲ τοὺς «κλασικούς», τὰ ἀληθινὰ δημιουργικὰ πνεύματα (Ὁμηρος, Σοφοκλῆς, Πλάτων, Θουκυδίδης, Δημοσθένης).

Ἐνας ἄλλος λόγος ἦταν ὁ ρομαντισμός, τὸ κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ κίνημα ποὺ κήρυξε τὴν ἐπιστροφή τῶν λαῶν στὸ δικό τους, τὸ ἐθνικὸ παρελθόν. Ὁ μεγάλος Γάλλος ποιητὴς Κάρλος Beaudelaire θὰ πωτήσῃ: Qui nous délivrera des Grecs et des Romains?...

Αὐτὸ πάντως δὲν ἐμπόδισε τοὺς ἐπιστήμονες φιλόλογους νὰ ἀποκληρώσουν τὸ ἔργο τους. Ἔτσι μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν «Βίων» ἀπὸ τὸν Κοραΐ, ποὺ ἦταν θερμὸς φίλος τοῦ Π., καὶ τὸ Schaefer (Teubner 1826-1830), ποὺ πρόσφεραν πολλὰς βελτιώσεις στὰ κείμενα, ἀκολούθησε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ C. Sintenis (Teubner 1839-1846), ποὺ ἦταν, πρῶτη αὐτή, βασισμένη στὴν ἀντιβολὴ ὅλων τῶν γνωστῶν χειρογράφων².

Ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἀργότερα ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, ποὺ χαρακτήρισε τὸ ἔργο τοῦ Π. ἕνα «τῶν πολυτιμοτάτων τῆς ἀρχαιότητος θησαυρῶν», μετὰφρασε τοὺς «Βίους» (1864-1866). Σιγὰ σιγὰ ὅμως ἔφτασαν καὶ ἐδῶ τὰ κύματα τοῦ νέου ἀνθρωπισμοῦ, καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ Π., ἐποχὴ παρακμῆς, ἔπεσε σὲ ἀνυποληψία. Μαζί της καὶ ὁ Π.

Τώρα εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολο, γράφει ὁ Ziegler, ἂν ὁ Π. θὰ γινώριζε ξανά τὴν ἐπιτυχία ποὺ γινώριζε στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης ἢ στὸ 17ο καὶ τὸ 18ο αἰῶνα. Ἀλλὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰδήσεων ποὺ περιέχει τὸ ἔργο του, ὁ ὁμορφος καὶ ἀξιαγάπητος τρόπος ποὺ τίς προσφέρει καὶ ἡ σοβαρὴ καὶ μειλίχια μαζί προσωπικότητά του θὰ κερδίζουν πάντα ἀναγνώστες, ἀκόμη καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ στενὸ κύκλο τῶν εἰδικῶν.

νὰ μιμηθοῦμε τοὺς ἀρχαίους» (Die Nachahmung der Alten). Ἀπὸ τὸ ὠραιοπαθὲς κάλλος τοῦ Winckelmann ὁ Γκαϊτε πέρασε στὴν οὐσιαστικότερη καὶ πνευματικότερη «καλοκαγαθία», ποὺ ἐκφράζει σωστότερα, παρὰ ὁ γυνὸς αἰσθητισμός, τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα.

1. Δημοσιεύτηκαν στὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» του, σὲ ἔξι τόμους (III - VIII) Παρίσι 1809 - 1814). Τὸ 1838 ξανατυπώθηκαν στὴν Ἀθήνα.

2. Τὰ καλύτερα πάντως χειρόγραφα βρέθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Sintenis. Τὸ 1852 - 1855 δημοσίεψε ὁ ἴδιος τὴν editio minor (στερεότυπη). Ἡ καλύτερη σήμερὰ ἐκδοσὴ εἶναι τῶν Lindskog - Ziegler, Leipzig 1914 - 1939. Δυστυχῶς ἀκόμη δὲν ἔγινε μιὰ ἐρμηνευτικὴ ἐκδοσὴ τῶν «Βίων», ποὺ νὰ περιλαμβάνῃ συγκεντρωμένα τὰ σχόλια τοῦ Bryan, τοῦ Reiske, τοῦ Κοραΐ, τοῦ Schaefer καὶ ὅλων τῶν ἄλλων μελετητῶν. Ὑπάρχουν μονωμένες ἐκδόσεις «Βίων»: Sintenis - Fuhr (Ἀριστείδης - Κάτων, Ἅγις - Κλεομένης - Γράκχοι, Θεμιστοκλῆς, Περικλῆς), Blass - Siefert - Kaiser (Φιλοποίμην - Φλαμίνιος, Τιμολέων, Πύρρος, Θεμιστοκλῆς, Περικλῆς, Ἀριστείδης - Κάτων, Ἅγις - Κλεομένης), Baehr (Ἀλκιβιάδης, Φιλοποίμην - Φλαμίνιος, Πύρρος), Voegelin (Βροῦτος) Graux (Δημοσθένης - Κικέρων), Ziegler (Γράκχοι), G.M. Vertsteegen (Ἀλκιβιάδης, Νικίας, Περικλῆς) κ.ἄ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Γλώσσα τῶν φιολόγων στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης ἦταν ἡ λατινική. Αὐτὴ χρησιμοποιεῖται ἀκόμα σήμερα στὶς ἐπιστημονικὲς ἐκδόσεις τῶν φιολογικῶν κειμένων. Γι' αὐτὸ κανονικὰ καὶ οἱ παραπομπὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς γίνονται μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν λατινικῶν τίτλων τῶν ἔργων τους, ἔτσι πὺ ὁ σημερινὸς νέος φιλόλογος νὰ δυσκολεύεται κάποτε νὰ ἐννοήσῃ γιὰ ποιὸ ἔργο πρόκειται κάθε φορά.

Θεωρήσαμε λοιπὸν χρήσιμο νὰ παραθέσουμε ἐδῶ τοὺς λατινικοὺς τίτλους τῶν «Ἡθικῶν» δίπλα στοὺς ἑλληνικοὺς καί, μέσα σὲ παρένθεση, τίς σελίδες πὺ καταλαμβάνει τὸ κάθε ἔργο στὴν editio princeps, γιὰτὶ ὅχι σπάνια ἡ παραπομπὴ γίνεται ἀποκλειστικὰ στὴ σελίδα καὶ τὴν ὑποδιαίρεσή της, οὔτε καὶ στὸν τίτλο τῶν ἔργων (π.χ. 685 e).

Ὁ ἀστερίσκος στὴν ἀρχὴ μερικῶν τίτλων δείχνει πὺς τὰ ἔργα, στὰ ὅποια ἀναφέρονται, θεωροῦνται νόθα.

1. * Περὶ παίδων ἀγωγῆς· *de liberis educandis* (1-14 c)
2. Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν· *quomodo adolescens poetas audire debeat* (14d-37b).
3. Περὶ τοῦ ἀκούειν· *de recta ratione audiendi* (37c-48c).
4. Πῶς ἂν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου· *quomodo adulator ab amico internoscatur* (48e-74e).
5. Πῶς ἂν τις αἴσθεται ἐαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ· *quomodo quis suos in virtute sentiat profectus* (75-86a).
6. Πῶς ἂν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο· *de capienda ex inimicis utilitate* (86b-92f).
7. Περὶ πολυφιλίας· *de amicorum multitudine* (93-97b).
8. Περὶ τύχης· *de fortuna* (97c-100a).
9. Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας· *de virtute et vitio* (100b-101e).
10. * Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον· *consolatio ad Apollonium* (101f-122a).
11. Ὑγιεινὰ παραγγέλματα· *de tuenda sanitate praecepta* (122b-137e).
12. Γαμικὰ παραγγέλματα· *coniugalia praecepta* (138-146a).
13. Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον· *septem sapientium convivium* (146b-164d).
14. Περὶ δεισιδαιμονίας· *de superstitione* (164e-171f).
15. * Ἀποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν· *regum et imperatorum apophthegmata* (172-208a).
16. * Ἀποφθέγματα λακωνικά· *apophthegmata laconica* (208b-236e).
17. * Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπιτηδεύματα· *instituta laconica* (236f-240b).
18. * Λακωνικὸν ἀποφθέγμα· *Lacoenarum apophthegmata* (240c-242d).
19. Γυναικῶν ἀρεταί· *mulierum virtutes* (242e-263c).
20. Κεφαλαιὼν καταγραφή· Ρωμαϊκά· *aetia Romana* (263d-291c).
21. Κεφαλαιὼν καταγραφή· Ἑλληνικά· *aetia Graeca* (291e-304f).
22. * Συναγωγὴ ἱστοριῶν παραλλήλων ἑλληνικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν· *parallela* (305-316a).
23. Περὶ τῆς Ρωμαίων τύχης· *de fortuna Romanorum* (316b-326c).
24. Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς λόγος Α'· *de Alexandri magni fortuna aut virtute or. I* (326d-333c).
25. — λόγος Β' — *or. II* (333d-345b).
26. Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι· *de gloria Atheniensium* (345c-351b).

27. Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος· *de Iside et Osiride* (351e-384e).
28. Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς· *de E apud Delphos* (384d-394e).
29. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν· *de Pythiae oraculis* (394d-409d).
30. Περὶ τῶν ἐκλειπομένων χρηστηρίων· *de defectu oraculorum* (409e-438e).
31. Εἰ διδασκτὸν ἡ ἀρετὴ· *an virtus doceri possit* (439-440e).
32. Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς· *de virtute morali* (440d-452d).
33. Περὶ ἀοργησίας· *de cohibenda ira* (452e-464d).
34. Περὶ εὐθυμίας· *de tranquillitate animi* (464e-477f).
35. Περὶ φιλαδελφίας· *de fraterno amore* (478-492d).
36. Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας· *de amore prolis* (493-497e).
37. Εἰ αὐτάρκης ἡ κακία πρὸς κακοδαιμονίαν· *an vitiositas ad infelicitatem sufficiat* (498-500a).
38. Πότερον τὰ τῆς ψυχῆς ἢ τὰ τοῦ σώματος πάθη χεῖρονα· *animae an corporis affectiones sint peiores* (500b-502a).
39. Περὶ ἀδολεσχίας· *de garrulitate* (502b-515a).
40. Περὶ πολυπραγμοσύνης· *de curiositate* (515b-523b).
41. Περὶ φιλοπλουτίας· *de cupiditate divitiarum* (523e-528b).
42. Περὶ δυσωπίας· *de vitioso pudore* (528e-536d).
43. Περὶ φθόνου καὶ μίσους· *de invidia et odio* (536e-538e).
44. Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως· *de se ipsum citra invidiam laudando* (539-547f).
45. Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων· *de sera numinis vindicta* (548-568).
46. * Περὶ εἰμαρμένης· *de fato* (568b-574f).
47. Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου· *de genio Socratis* (575-598f).
48. Περὶ φυγῆς· *de exilio* (599-607f).
49. Παραμυθητικὸς εἰς τὴν γυναῖκα τὴν αὐτοῦ· *consolatio ad uxorem* (609-612b).
50. Συμποσιακῶν προβλημάτων βιβλία Θ'· *quaestionum convivialium libri IX* (612e-748d).
51. Ἑρωτικὸς· *amatorius* (748e-771e).
52. Ἑρωτικαὶ διηγήσεις· *amatoriae narrationes* (771f-775e).
53. Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι· *maxime cum principibus philosopho esse disserendum* (776-779e).
54. Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον· *ad principem ineruditum* (779d-782f).

55. Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον· *an seni respublica gerenda sit* (783-797f).
56. Πολιτικὰ παραγγέλματα· *praecepta gerendae reipublicae* (798-825f).
57. Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας· *de unius in republica dominatione, populari statu et paucorum imperio* (826-827c).
58. Περὶ τοῦ μὴ δανεῖζεσθαι· *de vitando aere alieno* (827d-832).
- 59 * Βίοι τῶν δέκα ρητόρων· *X oratorum vitae* (832b-852e).
60. Συγκρίσεις Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου ἐπιτομή· *Aristophanis et Menandri comparatio* (853-854d).
61. Περὶ τῆς Ἡροδοτοῦ κακιοθείας· *de Herodoti malignitate* (854e-874c).
62. * Πλουτάρχου φιλοσόφου, Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων· *de placitis philosophorum libri V* (874d-911c).
63. Αἰτια φυσικά· *aetia physica* (911d-919d).
64. Περὶ τοῦ ἐμφανινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης· *de facie in orbe lunae* (920-945d).
65. Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ· *de primo frigido* (946e-955c).
66. Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον· *aqua an ignis utilior* (946d-958e).
67. Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνυδρὰ· *de sollertia animalium* (959-985c).
68. Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι· *bruta animalia ratione uti* (985c-992e).
69. Περὶ σαρκοφαγίας λόγος α'· *de esu carniū oratio I* (993-996c).
70. » » β'· » » » *II* (996d-999b).
71. Πλατωνικὰ ζητήματα· *platonicae quaestiones* (999c-1011f).
72. Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας· *de animae procreatione in Timaeo* (1012-1030c).
73. * Ἐπιτομή τοῦ περὶ τῆς ἐν τῷ Τιμαίῳ ψυχογονίας· *epitome libri de animae procreatione* (1030d-1032f).
74. Περὶ Στωικῶν ἐναντιωμάτων· *de stoicorum repugnantiis* (1033-1057c).
75. Σύνοψις τοῦ ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωικοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσι· *Stoicos absurdiora poetis dicere* (1057c-1058e).
76. Περὶ τῶν κοινῶν ἐνοιῶν πρὸς τοὺς Στωικοὺς· *de communibus notitiis adversus Stoicos* (1059f-1086b).
77. "Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον· *non posse suaviter vivi secundum Epicurum* (1086c-1107c).

78. Πρὸς Κωλώτην· *adversus Coloten* (1107d-1127e).
79. Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας· *de latenter vivendo* (1128-1130e).
80. * Περὶ μουσικῆς· *de musica* (1131-1147).
81. * Πότερον ψυχῆς ἢ σώματος ἐπιθυμία καὶ λύπη· *de libidine et aegritudine*.
82. * Εἰ μέρος τὸ παθητικὸν τῆς ἀνθρώπου ψυχῆς ἢ δύναμις· *de parte an facult. animi affect. subiecta*.
83. * Ὑπὲρ εὐγενείας· *pro nobilitate*.
84. * Περὶ ποταμῶν καὶ ὀρῶν ἐπωνυμίας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εὕρισκομένων· *de fluviis*.
85. * Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ποιήσεως Ὁμήρου A-B· *de vita et poesi Homeri*.

Τὰ ἀποσπάσματα βλ. Gr. N. Bernardakis, *Moralia*, Teubner VII (1896).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἀγαθίας, 90
 Ἀγέλαος, 11
 Ἀγησίλαος, 50, 68
 Ἀγίς, 50, 51
 Ἀδριανός, 19, 20, 21, 32, 34
 Ἀθήναιος, 35, 88
 Ἀθηνίων, 51
 Αὔλιος Ἀριστείδης, 20
 Αἰμίλιος Παῦλος, 13, 50, 51, 52
 Αἰσχίνης, 57
 Αἰσχύλος, 55
 Ἄλδος Μανούτιος, 50, 92, 93
 Ἀλέξανδρος Μακεδών, 9, 11, 23, 43, 50, 51, 52, 80
 Ἀλεξίς, 55
 Ἀλκαῖος, 54
 Ἀλκιβιάδης, 50, 51, 53
 Ἀλκμάν, 54
 Ἀμαντος Κ.Ι., 17, 20
 Ἀμμώνιος 21, 27, 33, 44
 Ἀμυό, βλ. Amyot
 Ἀνακρέων, 54
 Ἀνδοκίδης, 57, 59
 Ἀνδρίσκος, 14
 Ἀνρίβας, 11
 Ἀντίγονος ὁ Δώσων, 10
 Ἀντίοχος Γ', 12
 Ἀντιφάνης, 55
 Ἀντιφῶν, 57, 59
 Ἀντωνῖνος Εὐσεβής, 20
 Ἀντώνιος, 18, 50, 51, 69
 Ἀπελλῆς, 77
 Ἀπολλώνιος Ἡροφίλειος, 57
 Ἀπουλήμιος, 36
 Ἀρατος, 10, 50
 Ἀρατος (ποιητής), 49, 54
 Ἀρατος Σικυώνιος, 53
 Ἀριστείδης, 50, 52
 Ἀριστομένης, 49
 Ἀριστόβεινος Ταραντῖνος, 48
 Ἀριστοτέλης, 53, 57, 58, 77, 80
 Ἀριστοφάνης, 55, 60
 Ἀρκεσίλαος, 69
 Ἀρριανός, 88
 Ἀρταξέρξης, 50
 Ἀρχέλαος, 16
 Ἀρχίλοχος, 54
 Αὐρήλιος Μάρκος, 20, 36, 88
 Βάμβας Ν., 58
 Βασίλειος, 89
 Βερναρδάκης Γρ., 39, 65, 66, 71, 78, 89
 Βεσπασιανός, 19, 21
 Βησσαρίων, 92
 Βιλλμαίν, βλ. Villemain
 Βιργίλιος, 82
 Βιστάκης Γ.Ν. — Ἀποστολόπουλος Φ., 81
 Βιτέλλιος, 49
 Βολταῖρος, βλ. Voltaire
 Βροῦτος, 50, 51, 69, 95
 Γάλβας, 50
 Γαλλιηνός, 37
 Γέλλιος Αὔλος, 88
 Γκαῖτε, βλ. Goethe
 Γοργίας, 59
 Γράχχοι, 50, 51
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός, 89
 Γρηγόριος Νύσσης, 89
 Δαίφαντος, 49
 Δαμάσκιος, 88
 Δείναρχος, 57
 Δείνων, 53
 Δημήτριος, 50, 51, 53

- Δημόκριτος, 70
 Δημοσθένης, 50, 51, 57, 58, 59,
 60, 61, 96
 Δίκαιος, 14, 15
 Δίδυμος, 53
 Διόδωρος, 15, 59
 Δίων, 50, 51, 57, 95
 Δίων Κάσσιος, 19
 Δίων Χρυσόστομος, 21
 Δομιτιανός, 21, 30
 Δούρις, 53
 Έμερσον, βλ. Emerson
 Έμπεδοκλής, 56, 59
 Έπαμεινώνδας, 49
 Έπίκουρος, 40, 57, 69
 Έρασμος, 92, 93
 Έρατοσθένης, 53
 Έρμιππος, 53
 Εὐθύδημος («συνιερέες»), 33
 Εὐμένης, 50, 51
 Εὐριπίδης, 55
 Εὐσέβιος (Παμφίλου), 24, 32, 90
 Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, 79
 Έφορος, 53
 Ζβίγγλιος, 93
 Ζήνων, 72
 Έράκλειτος, 56
 Έρακλής, 49
 Έρόδοτος, 61, 67
 Έρώδης Έατικός, 20, 22
 Έσίοδος, 49, 54
 Θεμιστίος, 71, 88
 Θεμιστοκλής, 21, 50, 52, 59, 85
 Θεοδωράκοπουλος I., 46
 Θεοδωράτος Χρ., 75, 92
 Θεοδώρητος, 90
 Θεοδωρίδης Χ., 69
 Θεόπομπος, 53
 Θεόφραστος, 53, 57
 Θερειανός Δ., 38, 75
 Θησεύς, 50, 51, 80, 81, 82, 84
 Θουκυδίδης, 23, 60, 62, 82, 96
 Θρασύμαχος, 59
 Ίάμβλιχος, 88
 Ίβυλος, 54
 Ίδομενέας, 53
 Ίερώνυμος τῆς Καρδίας, 53
 Ίμέριος, 36, 37
 Ίόβας, 53, 58
 Ίουλιανός, 88
 Ίουστινιανός, 90
 Ίπποκράτης, 57
 Ίσαῖος, 57
 Ίσοκράτης, 40, 57, 61, 65
 Καῖσαρ, 50, 51, 52, 63
 Κακριδῆς I. Θ., 81
 Καλιγούλας, 21
 Καλλισθένης, 53
 Κάμιλλος, 50, 51, 52
 Κάσσιος, 69
 Κάτων (Μάρκος, ὁ τιμητής), 50,
 51, 52
 Κάτων (Ύτικανός), 50, 51, 69
 Κάφης, 16
 Κικέρων, 50, 51
 Κίμων, 50, 53, 78, 84
 Κλεομένης, 50, 51, 69
 Κλέων, 60
 Κλήμης Έλεξανδρεύς, 89
 Κόντος Κ., 65
 Κοραῆς Έδ., 23, 24, 59, 62, 75,
 96
 Κοριοιανός, 50, 51
 Κουιντιλιανός, 58
 Κουκουλῆς Φ., 79
 Κράσσος, 50, 51
 Κράτης, 49
 Κριτίας, 59
 Κριτόλαος, 14
 Κτησίτας, 53

- Κυριακίδης Στίλπ., 78, 86
 Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, 90
 Λαέρτιος Διογένης, 72
 Λαμπροκλήης, 46
 Λάμπρος Σπ., 92
 Λιβάνιος, 88
 Λουκάτος Δ., 79, 81
 Λουκιανός, 93
 Λούκουλλος, 15, 50, 51
 Λυκοῦργος, 50, 51
 Λυκοῦργος (ρήτορας), 57
 Λύσανδρος, 50
 Λυσίας, 57
 Μακιαβέλλι, βλ. Machiavelli
 Μακρόβιος, 89
 Μάξιμος Φάβιος, 50, 51, 52
 Μάριος, 50, 51, 52
 Μάρκελλος, 50, 51
 Μαρωνίτης Δ. Ν., 62, 67
 Μαυρόπουλος Ἰωάννης, 91
 Μέγας Γ. Α., 79, 84
 Μελάγχθων, 93
 Μένανδρος, 55, 61
 Μενέμαχος Σάρδιος, 29
 Μέτελλος, 14, 49
 Μιθραδάτης ς', 16, 17, 18
 Μιλτιάδης, 21
 Μινουκιανός, 37
 Μόμμιος Λεύκιος, 15
 Μόμσεν, βλ. Momsen
 Μπετόβεν, βλ. Beethoven
 Νέπως Κορνήλιος, 48
 Νέρων, 18, 19, 24, 32, 74
 Νικαγόρας, 37
 Νικανδρος, 54
 Νικίας, 50, 53
 Νουμάς, 50, 51
 Ξενοκράτης, 72
 Ξενοφών, 35, 59, 62
 Ξέρξης, 19
 Όθων, 50, 69
 Οἰκονομίδης Δ. Β., 79
 Όκταβιανός (Αύγουστος), 18, 49
 Όμηρος, 54, 66, 80, 96
 Ουάρρων Π. Τ., 48
 Ουήρος Α., 36
 Παπαρηγόπουλος Κ., 10, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22
 Παπασταύρου Ι., 18
 Παρμενίδης, 56
 Πausανίας, 17, 19, 20, 21, 23, 49, 82
 Πελοπίδας, 50
 Περικλής, 18, 20, 50, 52, 53, 59, 67, 84
 Περσέας, 13, 14, 51
 Πετρόπουλος Δ. Α., 79
 Πηλουσιώτης Ἰσίδωρος, 90
 Πίκτωρ Φάβιος, 53
 Πίνδαρος, 49, 54
 Πλανούδης Μάξιμος, 40, 91
 Πλάτων, 28, 29, 36, 43, 44, 45, 46, 56, 57, 58, 59, 61, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 89, 93, 96
 Πλήθων, 92
 Πλωτῖνος, 88
 Πολίτης Ν. Γ., 84, 85
 Πολύβιος, 11, 12, 14, 15, 18
 Πομπήιος, 17, 18, 50, 51
 Ποπλικόλας, 50, 51
 Πορφύριος, 88
 Ποσειδώνιος, 53, 58
 Πρόκλος, 88
 Πρωταγόρας, 56
 υθαγόρας, 72
 Ρύρρος, 50, 51, 52
 Ρύρρων, 69
 Ραγκαβής Α. Ρ., 96
 Ρολλάνδ, βλ. Rolland

Ρουσινικός, 30
 Ρωμύλος, 50, 51, 80
 Ρώτας Π., 34
 Σαίξπηρ, βλ. Shakespeare
 Σαπφώ, 54
 Σενεκίων Σόσσιος, 30, 31, 32, 48
 Σέξτος Χαιρωνεύς, 36, 37
 Σερτώριος, 50, 51
 Σίλλερ, βλ. Schiller
 Σιμωνίδης, 54
 Σκιπίων (νεώτερος), 49
 Σκιπίων (πρεσβύτερος), 49
 Σόλων, 50
 «Σουίδα», 32, 38, 48, 59, 88, 90
 Σοφοκλής, 55, 96
 Σπεύσιππος, 72
 Σταματάκος Ι. Δ., 24, 32, 36, 40, 70, 72, 76, 89, 91
 Στέφανος (Ἑρρίκος), 93
 Στησίμβροτος, 53
 Στησίχορος, 54
 Στοβαῖος, 71, 78
 Στράβων, 16, 80
 Σύγκελλος Γεώργιος, 24
 Σύλλας, 16, 17, 18, 50, 51
 Σωκράτης, 45, 46, 59, 66, 89
 Σχολάριος Γεώργιος, 92
 Τάκιτος, 74

Amyot J., 93
 Beaudelaire Ch., 96
 Beethoven, 95
 Bekker Im., 80
 Benseler G. E., 64
 Bieber Dora, 47
 Blass Fr., 60
 Böckhius A., 19
 Brunetière F., 94
 Budé G., 93

Τέρπανδρος, 54
 Τζέτζης Ἰωάννης, 91
 Τιβέριος, 18
 Τιγράνης, 18
 Τίμαιος, 53
 Τιμολέων, 50, 51, 52, 95
 Τίτος Φλαμίνιος, 12, 13, 50, 51
 Τραϊανός, 19, 30, 32, 54
 Τωμαδάκης N. B., 91
 Ὑπέρβολος, 60
 Ὑπερείδης, 57
 Φάνιας, 53
 Φίλιππος 23, 24
 Φίλιππος Ε', 9, 10, 11, 12, 13
 Φίλιππος Ἀραψ, 37
 Φιλοποίμην 12, 13, 50, 51, 68
 Φιλόστρατος, 19
 Φιλόχωρος, 53
 Φρειδερίκος Β', 95
 Φύλαρχος, 53
 Φωκίων, 50, 52
 Φώτιος, 86, 90
 Χάρης, 53
 Χατζιδάκις Γ., 65
 Χέρτσπεργ Γ. Φ., βλ. Hertzberg
 Χρύσιππος, 40, 57, 72
 Χρυσόστομος, 79, 89
 Ψελλός, 79, 91

Corneille, 94
 Dölger Fr., 90
 Dronkers J., 47
 Emerson R. W., 68
 Flacelière R., 34, 48, 51
 Frazer G. J., 81, 82
 Goethe, 95, 96
 Hertzberg, 16, 17
 Hirzel R., 43, 47, 88
 Jones R. M., 56, 57

- Juneau M., 51
 Kahle C., 43
 Kahrstedt, 17
 Kolfhaus, 64
 Kraus, 43
 Leo F., 52
 Lindskog - Ziegler K., 28, 51, 96
 Maas P., 90
 Machiavelli N., 92
 Méautis G., 71
 Mirabeau, 94
 Momsen Th., 10, 13, 14
 Montaigne, 93
 Nilsson M., 80, 81, 83, 84
 North, 94
 Olms G., 94
 Paul J., 95
 Perrin B., 51
 Rabelais Fr., 93
 Racine, 94
 Reiske J., 94, 96
 Rolland, Mme, 75
 Rousseau J., 94, 95
 Schaefer, 96
 Schiller, 95
 Seidel J., 47
 Shakespeare, 49, 68, 94, 95
 Sintenis C., 96
 Steinhausen J., 53
 Thomson G., 81
 Treu Max, 39
 Villemain A., 38
 Volkmann R., 31, 41
 Voltaire, 95
 Westermann A., 80
 Winckelmann J., 95, 96
 Wyttenbach D., 71, 94
 Ziegler K., 7, 25, 29, 30, 33, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 51, 52, 53, 54, 57, 61, 64, 72, 73, 79, 96
 Wilamowitz - Moellendorf Ul., 25, 31, 49

Τὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου φέρουσι τὸ κάτωθι βιβλιοσήμον ἐπὶ ἀπόδειξιν τῆς γνησιότητος αὐτῶν.

Ἐντίτυπον στερούμενον τοῦ βιβλιοσήμου τούτου θεωρεῖται κλεψίτυπον. Ὁ διαθέτων, πωλὼν ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ διώκεται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 7 τοῦ νόμου 1129 τῆς 15/21 Μαρτίου 1946 (Ἐφ. Κυβ. 1946, Α' 108).

ΕΚΔΟΣΙΣ Α' 1966 (ΧΙΙ) ΑΝΤΙΤΥΠΑ 5.000 ΣΥΜΒΑΣΙΣ 1456/13 - 10 - 66.

Ἐκτύπωσις - Βιβλιοδεσία: «ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ» Α. Ε., Φωκίδος 15

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΙΤΥΕ Δ.Ι.Ε.Κ.)

